

OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERRIJNSE TERRITORIA TUSSEN MAAS EN RIJN

± 800 - 1288

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. W. Jappe Alberts (voorzitter), Drs. J. F. R. Philips (secretaris),
Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. J. Grauwels, Drs. J. C. G. M. Jansen,
Mr. K. J. Th. Janssen de Limpens, Dr. L. Roppe, Dr. Mr. H. H. E. Wouters.

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt),
Prof. Dr. G. Droege (Bonn)
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J. A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Bonn)
Prof. Dr. J. J. Poelhekke (Nijmegen)
Prof. Dr. M. G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pagina 252.

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen
door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en het Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter), Drs. J. F. R. Philips (secretaris),
Drs. J. J. C. Huyben (penningmeester), Dr. H. C. W. Roemen, Drs. M. K. J. Smeets

Prof. Dr. W. Jappe Alberts

OVERZICHT VAN DE
GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERRIJNSE TERRITORIA
TUSSEN MAAS EN RIJN
± 800 -1288

VAN GORCUM, ASSEN 1979

© 1979 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander middel dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 232 1668 7 (ing.)

ISBN 90 232 1669 5 (geb.)

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

Inhoudsopgave

	blz.
Lijst van illustraties	VI
Voorwoord	VII
Inleiding	IX
Hoofdstuk I	1
Hoofdstuk II	18
Hoofdstuk III	28
Hoofdstuk IV	51
Hoofdstuk V	66
Hoofdstuk VI	79
Hoofdstuk VII	92
Hoofdstuk VIII	114
Hoofdstuk IX	131
Hoofdstuk X	151
Hoofdstuk XI	180
Hoofdstuk XII	200
Samenvatting	219
Zusammenfassung	227
Resumé	233
Index	239

LIJST VAN ILLUSTRATIES

Bladzijde van de Annales Rodenses; origineel in Rijksarchief in Limburg, te Maastricht	45
Zegel van Anno II, aartsbisschop van Keulen (1056-1075)	52
Zegel van de stad Keulen	72
Zegel van Arnold II, aartsbisschop van Keulen (1151-1156) ..	94
Zegel van Reinald van Dassel, aartsbisschop van Keulen (1159-1167)	96
Zegel van Philips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen (1167-1191)	100
Lijst van de goederen door Philips van Heinsberg verworven; origineel in Hauptstatsarchiv in Münster i/W no. 1.	101
Mariaschrijn in de Dom te Aken, (1236)	110
Zegel van Engelbert I, aartsbisschop van Keulen (1216-1225) .	121
Grafmonument van Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen (1238-1261)	157
Ruiterzegel van graaf Otto II van Gelre (1227-1271)	165
Ruiterzegel van graaf Reinald I van Gelre (1271-1326)	194
Slag bij Woeringen, 5 juni 1288	196
Sint Victorskerk in Xanten	214

Voorwoord

Het is reeds verscheidene jaren geleden, dat schrijver dezes het plan opvatte een overzicht te schrijven van de geschiedenis van het noordelijk deel van de streken tussen Maas en Rijn in de periode circa 800-1288. Allerlei andere werkzaamheden verhinderden de uitvoering van dit plan. Na het gereedkomen van enkele voorstudies en nadat de „Geschiedenis der beide Limburgen” verschenen was, kon met het „Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn” een begin gemaakt worden. De bedoeling van dit „Overzicht” is te laten zien, dat deze streken in de periode van circa 800 tot 1288 (Slag bij Woeringen) een ontwikkeling doormaken, die de historische eenheid, die zij voordien reeds vormden, bevestigt en die de grondslag vormt voor de rol, die zij in de latere Middeleeuwen spelen in de geschiedenis van Noord-West-Europa.

Dat de „Stichting Maaslandse Monografieën” bereid was deze publikatie in haar serie op te nemen, stemt mij dankbaar. Dank ben ik ook verschuldigd aan Prof. Dr. F. Petri te Münster i/W en Prof. Dr. G. Droëge te Bonn, alsmede aan de Redactie van de „Maaslandse Monografieën”, in het bijzonder Dr. Mr. H. H. E. Wouters, die mij menige goede raad gegeven hebben.

Augustus 1978

W. Jappe Alberts

Inleiding

De gedachte een overzicht te geven van de historie van het gebied tussen Maas en Rijn ten noorden van de lijn Keulen-Aken-Maastricht, met een enkele overschrijding van deze grens in zuidelijke richting waar het betreft de geschiedenis van de aartsbisschoppen van Keulen, van de graven van Gulik en van de hertogen van Limburg, is voortgekomen uit de overweging, dat de huidige Nederlands-Duitse grens van Kerkrade, in het zuiden, tot Millingen aan de Rijn, in het noorden, een historisch samenhangend gebied doorsnijdt. Op deze omstandigheid, die voor de geschiedenisbeoefening zowel in de tegenwoordige Nederlandse provincies Limburg en Gelderland, als in de Nederrijnse streken, die tegenwoordig tot de deelstaat Nordrhein-Westfalen behoren, is in de historische literatuur reeds meermalen gewezen.

Neemt men de staatkundige situatie, zoals die in de 12e eeuw een duidelijke gestalte begint aan te nemen en zich in de verdere loop van de Middeleeuwen ontwikkelt, als uitgangspunt, dan blijkt, dat de meeste van de hierna te behandelen gebieden, vooral Kleef, Gelre en Gulik, maar ook verschillende kleinere heerschappijen aan weerszijden van de huidige rijksgrens gesitueerd waren.

Bovendien is daar ook de staatkundige en kerkelijke invloed van de aartsbisschoppen van Keulen te constateren. Tot hun diocees behoorde het grootste deel van het hier te behandelen gebied; tot het diocees van de bisschoppen van Luik, die in de hier te schetsen gebeurtenissen eveneens een rol spelen, behoorde het kleinste, het zuidwestelijke, deel. De stad Keulen, die alleen al door haar oppositie tegenover de aartsbisschoppen een belangrijke rol in de Nederrijnse historie speelde, was een belangrijk economisch centrum. Ook de Maasstad, Maastricht, was voor de politieke en economische historie van de streken tussen Maas en Rijn van betekenis.

Hierbij komt nog, dat het gehele hier behandelde gebied tot het Duitse Rijk behoorde en de rijkspolitiek er een rol speelt, terwijl de territoriale politiek van de in dat gebied gevestigde landsheren op haar beurt een factor in de rijkspolitiek vormt. Tenslotte is er nog te vermelden, dat de aartsbisschoppen van Keulen, die in de rijkspolitiek herhaaldelijk en nadrukkelijk op de voorgrond treden, in de Nederrijnse gebeurtenissen tot aan het midden van de 13e eeuw een aanzienlijke en niet zelden een beslissende invloed uitoefenen.

Beschouwt men dit alles tesamen, dan is er voldoende aanleiding om te trachten in een overzicht de historische samenhang van de streken tussen Maas en Rijn, zoals hiervóór omschreven, samen te vatten.

Bij het ontwerpen van dit overzicht is in ruime mate gebruik gemaakt van de in oorkonden bewaarde gegevens en daarnaast van berichten uit contemporaine, verhalende bronnen. Deze methode is niet gekozen omdat er geen in publikaties vastgelegd historisch onderzoek verricht is met betrekking tot het hier behandelde gebied. Men behoeft slechts de door Bär samengestelde „Bücherkunde zur Geschichte der Rheinlande“ of de inhoudsopgaven en de registers van de „Publications de la Société d'histoire du Limbourg“ en van de „Maasgouw“ in te zien om het tegendeel te constateren. Maar vele van deze publikaties betreffen details en lokale bijzonderheden, die veelal interessant zijn en gewaardeerd moeten worden als nuttige bijdragen tot onze historische kennis, maar die om te kunnen dienen voor het verkrijgen van een overzicht en van inzicht in de onderlinge samenhang binnen het geheel van de hier behandelde streken aanvulling behoeven uit oorkonden en verhalende bronnen. Dit was temeer nodig omdat in de meeste van de Nederrijnse territoria bij de publikatie van historisch onderzoek de nadruk gevallen is op de lokale historie en de beschrijving van de regionale of territoriale geschiedenis – uitzonderingen daargelaten – te kort gekomen is, waarbij dan bovendien de aanwezigheid van de huidige rijksgrenzen belemmerend en beperkend werkte.

Vandaar de gedachte aan een overzicht, dat met de huidige rijksgrens generlei rekening hield. Reeds in de Romeinse tijd kan men binding van de streken langs de Maas ten zuiden van Nijmegen met de ten oosten daarvan gelegen Nederrijnse streken vaststellen. Toen in 51 vóór Christus de Romeinse legers de Rijn bereikten en de Rijn grens daarna

bevestigd en tot verdedigingslinie van het Romeinse Rijk ingericht werd, werden de evengenoemde streken bij het Romeinse Rijk ingelijfd. Deze landen hadden vier eeuwen lang een aandeel in de lotgevalen van dit Rijk. Daar drong de Romeinse of Gallo-Romeinse cultuur door. Langs de Rijn, van Keulen uit, over Neuss, Xanten en Qualburg verbreidde zij zich in noordelijke richting naar Nijmegen, waarheen zij ook doordrong langs de Maas, van Maastricht uit, over Roermond en Blerick. Tussen deze Rijn- en Maaslinie ontstonden dwarsverbindingen, die het gebied ten noorden van de Eifel tot een samenhangend geheel maakten. De recente archeologische vondsten bevestigen deze samenhang, waartoe ook het door de Romeinen medegebrachte Christendom een bijdrage leverde. Deze eeuwenlange samenhang is één van de grondslagen van de verdere ontwikkeling in deze streken. In de Frankische tijd treden twee elementaire feiten op de voorgrond. In de eerste plaats het feit, dat in die tijd de verbinding van Maaslandse en Nederrijnse streken, zoals die in de Romeinse tijd bestond, gehandhaafd blijft. De Franken, die in de na-Romeinse tijd opdrongen in zuidwestelijke richting, trokken door de Nederrijnse en Maaslandse streken. En toen het Frankische Rijk gesticht was in Noord-Frankrijk en de Franken hun gebied gingen uitbreiden in noordoostelijke richting en zich dus wederom naar het land van herkomst wendden, gebeurde hetzelfde, maar nu in omgekeerde richting en aldus werden de streken tussen Maas en Rijn in de Frankische expansie betrokken. Deze streken werden zelfs één van de centra van het Frankische Rijk, waarvan Aken en Nijmegen de polen waren.

Het tweede elementaire feit uit deze vroeg-middeleeuwse periode is de Christianisatie. Van Keulen uit werd langs de Rijn gechristianiseerd in noordelijke richting en van Maastricht uit langs de Maas. Van deze beide stroken gechristianiseerd gebied uit werden de tussengelegen streken voor het Christendom gewonnen. De Christianisatie was voor de streken tussen Maas en Rijn een gemeenschappelijke aangelegenheid. Het gehele gebied behoorde tot de Keulse kerkprovincie, waarvan de bisdommen Keulen en Luik deel uitmaakten. De diocesane grens tussen deze beide verliep van een punt aan de Maas ten noorden van Venlo in zuidoostelijke richting en wel zodanig, dat het bisdom Luik vrijwel geheel Midden- en Zuid-Limburg alsmede een deel van de

Nederrijnse streken omvatte, en het overige deel van de streken tussen Maas en Rijn tot het bisdom Keulen behoorde, dat ook Nijmegen en omgeving omvatte.

Deze kerkelijke indeling is niet de enige factor van de historische samenhang van de streken tussen Maas en Rijn. In de hier behandelde periode werden de grondslagen gelegd voor de graafschappen Gelre, Gulik en Kleef, die streken omvatten, die thans aan weerszijden van de huidige rijksgrenzen gelegen zijn. Zo reikte het Gulikse gebied tot aan de Maas, evenals het Kleefse territoire, terwijl het Gelderse gebied een groot deel van het stroomgebied van de Niers omvatte. Het is dit territoriale in elkaar grijpen, dat in politiek, economisch en cultureel opzicht duidelijke gevolgen had en de samenhang van de streken tussen Maas en Rijn bevorderde.

Deze samenhang bleef in latere eeuwen bestaan, niettegenstaande politieke verdeeldheid en tegenstellingen en strijd om de hegemonie in deze streken. Daarom is het de moeite waard een indruk te geven van één van de vroege perioden van deze samenhang, namelijk van circa 800 - 1288. De gebeurtenissen, die leidden tot de slag bij Woeringen en de gevolgen van de nederlaag van de Keulse aartsbisschop en zijn bondgenoten vormen een afsluiting van deze vroege periode.

Op 28 Januari 814 overleed Karel de Grote in de keizerpalts te Aken; de paltskapel, waarin hij werd bijgezet, werd een centrum van verering. Zijn werk en zijn persoon zijn voor de middeleeuwen een levend begrip gebleven.

Na zijn overlijden begon voor het Frankische Rijk een zeer moeilijke periode. Weliswaar was door het overlijden van de beide oudste zonen van Karel de Grote vóór hun vader de eenheid van het Frankische Rijk in stand gebleven, maar de opvolger, de enig overgebleven zoon, Lodewijk de Vrome, was in politiek inzicht en wilskracht de mindere van zijn vader. Wél was hij vervuld van hooggestemde idealen; hem stond voor de geest een grote, universele eenheidsstaat, die de heerschappij van het Christendom en de eeuwige vrede moest verzekeren. Maar in de in 817 ter verwezenlijking van dit ideaal ingestelde „*Ordinatio imperii*” werd te weinig rekening gehouden met de ethnische, economische en culturele verschillen tussen de rijksdelen en werden de politieke mogelijkheden overschat. Zij bleek al spoedig een gevaarlijke utopie te zijn, te meer omdat het Rijk van buiten bedreigd werd en omdat de binnenlandse bestuurshervormingen een zekere onrust teweegbrachten. Daarbij kwam nog de tegenstelling tussen de hoge adel en de hoge geestelijkheid, die er naar streefde de invloed van de wereldlijke aanzienlijken terug te dringen. De „*Ordinatio imperii*”, die berustte op de „*Unitas imperii*” en de „*Unitas ecclesiae*”, bepaalde, dat Lodewijks oudste zoon, Lotharius, medekeizer werd, de jongere zonen, o.a. Lodewijk de Duitser, zouden ieder een deel van het Rijk te besturen krijgen, maar zouden ondergeschikt zijn aan Lotharius. Maar het tweede huwelijk van Lodewijk de Vrome, met Judith van Beieren, waaruit een zoon, Karel de Kale, geboren werd, had ten gevolge, dat moeilijkheden

rezen over de verdeling van het Rijk en over de positie van Karel de Kale. De binnenlandse onenigheden, mede veroorzaakt door de intriges van keizerin Judith, die een erfdeel voor haar zoon Karel wenste, leidden ten slotte tot een chaos, waarin nu eens de ene, dan weer de andere partij de overhand behield. In 840 overleed Lodewijk de Vrome. Lotharius kon zich niet handhaven als hoofd van het Rijk, toen Lodewijk de Duitser en Karel de Kale zich tegen hem verenigden en deze broederlijke samenwerking bevestigden met de Straatsburger eden (842), beroemd omdat zij taalmonumenten zijn geworden voor het vroegste schriftelijk gebruik van de volkstalen.¹ Grote politieke betekenis hadden deze eden niet; zij brachten onderhandelingen op gang, die in 843 leidden tot het Verdrag van Verdun, waarbij behalve Lodewijk de Duitser en Karel de Kale ook Lotharius betrokken was. Dit Verdrag hield niet zozeer een rijksverdeling als wel een heerschappijverdeling in. De rijkseenheid werd weliswaar nominaal in stand gehouden, de delen werden nog niet geheel zelfstandig en onafhankelijk, maar de praktijk leidde tot de ontwikkeling van afzonderlijke naties. Lotharius verkreeg met de keizerstitel, die hem generlei suprematie over zijn beide broeders verschafte, Italië alsmede een gebied van ongeveer 200 k.m. breedte, dat zich uitstreckte van de Noordzee tot aan de Alpen en de Middellandse Zee, het zogenaamde Middenrijk. Lodewijk de Duitser ontving het gebied ten oosten daarvan (Oost-Frankenland) en Karel de Kale het gebied ten westen daarvan (West-Frankenland). De westgrens van Oost-Frankenland werd gevormd door de Rijn, met uitzondering van een bruggehoofd tegenover de monding van de Main, tot aan de Lippe, en verliep van daar in noordelijke richting langs de Eems. De oostgrens van West-Frankenland liep van de Middellandse Zee langs de Rhône en Saône noordwaarts tot aan het Plateau van Langres, en volgde daarna een noordwestelijke richting tot Kamerijk, aan de Schelde, die verder de grens vormde tot aan de Noordzee. Het Middenrijk had geen lang bestaan; het was een los samenhangend conglomeraat van gebieden, die weinig gemeen hadden. Dit leidde er ook toe, dat de pogingen, die de drie heersers in 847 en 851 te Meerssen ondernamen om tot een zekere samenwerking te komen, weinig succes hadden. Het gebrek aan samenhang in het Middenrijk had ten gevolge, dat keizer Lotharius in 855 dit rijk verdeelde onder zijn drie zonen: Lodewijk, Karel en Lotharius II. Lodewijk verkreeg Italië en de keizer-

stiel, Karel het zuidelijk deel van de zich van de Middellandse Zee tot de Noordzee uitstrekkende middenzone, en Lotharius II het noordelijk deel daarvan; de grens tussen deze beide delen werd gevormd door de noordelijke rand van het Plateau van Langres. Dat noordelijke deel kreeg, naar de naam van zijn heerser, de naam „regnum Lotharii”, Lotharingen. Ook dit gebied miste zowel ethnische als geografische samenhang.

Toen Lotharius II overleden was, werd Lotharingen in 870 bij het Verdrag van Meerssen verdeeld tussen Lodewijk de Duitser en Karel de Kale. De grenslijn werd langs de Maas getrokken. Maar evenmin als het Verdrag van Verdun had het Verdrag van Meerssen een lang bestaan. Nieuwe moeilijkheden tussen Lodewijk de Duitser en Karel de Kale leidden er tenslotte toe, dat bij de Verdragen van Verdun en Ribemont (879-880) geheel Lotharingen aan Lodewijk III, de zoon en opvolger van de in 876 overleden Lodewijk de Duitser, werd toegewezen, dat wil zeggen, dat de grens tussen Oost- en West-Frankenland langs de Schelde kwam te liggen en van Kamerijk in zuidoostelijke richting naar de noordelijke rand van het Plateau van Langres, de oude westgrens van het Middenrijk van Lotharius I. Deze situatie bleef na 880 weliswaar bestaan, maar de rivaliteit tussen Oost- en West-Frankenland en de eigengereidheid van de Lotharingse aanzienlijken hielden het land in onrust en verdeeldheid. Daaraan kwam ook geen einde, toen de Oost-frankische koning, Arnulf van Karinthië, sedert 896 keizer, in een rijksvergadering te Worms in genoemd jaar zijn bastaardzoon Zwentibold met steun van de geestelijkheid tot koning van Lotharingen liet verheffen en hem als zodanig door de Lotharingse aanzienlijken deed erkennen. Het ging hier om het in het leven roepen van een autonoom deelkoninkrijk, met koninklijke bevoegdheden voor Zwentibold.² Dit blijkt onder meer uit de inrichting van een Lotharingse kanselarij³ en het uitvaardigen van koningsoorkonden, waarvan de aanhef luidt: „In nomine sancte et individue Trinitatis, Zuendeboldus divina ordinante providentia rex”.

De stichting van het autonome koninkrijk Lotharingen is één van de pogingen geweest om aan dit gebied een zekere eenheid te geven, maar een succes is het niet geworden, ook al kon koning Zwentibold aanvankelijk op steun van adel en geestelijkheid, en in het bijzonder van het episcopaat rekenen. Het Lotharingse episcopaat nam een belang-

rijke plaats in.⁴ In Trier zetelde in deze jaren aartsbisschop Radbod (883-915) en in Keulen aartsbisschop Herman I (889-924). Beide prelaten waren nauw betrokken bij het bestuur van de Lotharingse kanselarij; aartsbisschop Radbod als aartskanselier en aartsbisschop Herman I als aartskapelaan. Trier bleef tot in de tweede helft van de 10e eeuw het belangrijkste kerkelijk centrum van Lotharingen, een positie, die nog geaccentueerd werd door de verkeersgeografische ligging van de stad, die in de Romeinse tijd reeds een knooppunt van wegen was geweest.

De bronnen voor de kennis van de regeringsperiode van koning Zwentibold zijn schaars. Een van de belangrijkste is het „Chronicon” van Regino van Prüm, abt van het gelijknamige klooster in de Eifel. Daarnaast beschikken wij onder meer over een kleine reeks oorkonden van Zwentibold over de jaren 895-900.⁵ De beide eerste jaren van Zwentibolds bestuursperiode verliepen betrekkelijk rustig. Zwentibold reisde rond in zijn rijk en vertoefde onder meer in Aken, Trier, Nijmegen en in de Ardennen, en verrichtte daar regeringshandelingen. Maar tegen het einde van 896 ontstonden moeilijkheden met de gebroeders Gerhard en Matfried, Zuid-Lotharingse aanzienlijken, die omvangrijk bezit hadden in het bisdom Metz en in de streken langs de Moezel. Deze moeilijkheden werden tot oplossing gebracht, maar in 898 rees een conflict met Reinier I Langhals, graaf in Henegouwen en in Haspengouw, een van de machtigste aanzienlijken in Lotharingen, die zich ten onrechte in het bezit van het St. Servatiusstift, te Maastricht, gesteld had.⁶ In Mei 898 bevestigde Zwentibold de Trierse Kerk in het bezit van dit stift en het was deze beschikking ten gunste van genoemde Kerk, die het conflict met Reinier I Langhals teweeg bracht. Dit conflict beperkte zich aanvankelijk tot de adellijke tegenstanders van de koning onder leiding van Reinier I. Het episcopaat, met name Radbod van Trier, hield nog de zijde van Zwentibold. Maar Reinier I zette de strijd voort en betrok de West-Frankische koning Karel de Eenvoudige in het geschil. Deze was maar al te zeer bereid tegen Zwentibold op te treden. Hij had daarbij weinig succes, ook al slaagde hij er in 898 in tijdelijk de paltsen in Nijmegen en Aken te bezetten. Ook andere Lotharingse aanzienlijken gingen zich nu tegen Zwentibold verzetten. Nog ernstiger was het, dat Zwentibold in 899 ruzie kreeg met aartsbisschop Radbod en met het Lotharingse episcopaat. Het is niet uitgesloten, dat toen reeds door aartsbisschop Hatto van

Mainz onderhandelingen gevoerd zijn met Lotharingse aanzienlijken om Zwentibold te verlaten, Lodewijk het Kind, zoon en opvolger van keizer Arnulf, als koning te erkennen en daarmee een einde te maken aan het afzonderlijk koninkrijk Lotharingen.⁷

Hoe dit zij, in het begin van 900 leidde dit alles tot een vrijwel algemene afval van Zwentibold. De Lotharingse aanzienlijken erkenden Lodewijk het Kind, die zijn in 899 overleden vader Arnulf was opgevolgd in het Oost-Frankische Rijk, als hun koning. In deze strijd, die zich aanvankelijk vooral in Bourgondië en in de Eifel afspeelde, maar zich later ook naar het noordelijk deel van het Lotharingse gebied tussen Rijn en Maas verplaatste, kwam Zwentibold om (augustus 900). Hij werd bijgezet in de abdijkerk van Susteren (Ned. Limburg).

Maar ook na 900 bleef het in Lotharingen onrustig, mede als gevolg van het zelfstandigheidsstreven van een groot deel van de inheemse aanzienlijken, onder wie Reinier I Langhals, die kort na 900 ook weer in het bezit van St. Servaas te Maastricht blijkt te zijn,⁸ een belangrijke rol speelde. In 911, toen Lodewijk het Kind overleed, erkenden de Lotharingse aanzienlijken de West-Frankische koning Karel III de Eenvoudige als koning. Reinier I overleed in 915. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Giselbert, die een even sterke machtspositie in Lotharingen innam als zijn vader gedaan had. Hij streefde naar nog grotere macht, eventueel naar het koningschap. Een opstand tegen Karel de Eenvoudige mislukte en kostte – naar de uitslag van recente onderzoeken⁹ – aan Giselbert de Servaasabdij te Maastricht, die in 919 wederom aan de Trierse Kerk werd overgedragen.

In 925 kwam Lotharingen weer aan het Oost-Frankische Rijk en werd Hendrik I er als koning erkend.¹⁰ De definitieve samenvoeging van Lotharingen met het Oost-Frankische Rijk, verder het Duitse Rijk te noemen, was voor de verdere lotgevallen van deze streken van de allergrootste betekenis. De gebieden aan de westzijde van de Rijn en – althans voor de eerstvolgende eeuwen – de gebieden langs de Maas, zijn na 925 politiek en cultureel nauw met het Duitse Rijk verbonden geworden en – met andere woorden – in het Duitse Rijk geïntegreerd, aldus Franz Steinbach.¹¹

De grote onrust en onzekerheid, die de strijd tussen oost en west om het bezit van het noordelijk deel van het vroegere Middenrijk sedert 843 over de landen tussen Maas en Rijn bracht, was niet de enige last, die

deze gebieden te dragen kregen. In de jaren 830-840 begonnen de invallen van de Noormannen, die zich al spoedig ook in deze streken deden gevoelen.¹² In 863 verschenen zij voor het eerst in het Rijnland, nadat zij reeds vroeger de kustgebieden en de Rijndelta en de streken langs de Maas hadden geplunderd. In 863 verbrandden zij Xanten, in 880 en 881 werden Keulen, Bonn, Neuss, Zülpich, Gulik en Maastricht verwoest. Ook Aken werd geplunderd, evenals verscheidene kloosters en abdijen in de Eifel, onder meer Kornelimünster, Prüm en Stavelot-Malmedy. Deze plundertochten werden verscheidene malen herhaald en jaren lang heerste er een chaos en werd het land te vuur en te zwaard verwoest, ook buiten het Rijnland, met name aan de Maas, in Vlaanderen en Brabant en in de Noordelijke Nederlanden, die toen met de naam Friesland werden aangeduid. De Frankische koningen, onder anderen koning Arnulf, hebben getracht de plundersaars te verdrijven, meestal met gering succes. Nog in 891 plunderden zij in de omgeving van Aken en versloegen een Frankisch leger bij Meerssen. Eerst omstreeks 900 is het Noormannengevaar geweken. Daarna, in de jaren 911 en 919 verschenen troepen Hongaren in het Rijnland en plunderden het platteland. In 954 werden deze invallen nog eens herhaald en drongen de Hongaarse ruiters door tot in de omgeving van Maastricht. Otto I maakte in 955 aan deze invallen voorgoed een einde.

De definitieve verwerving van Lotharingen in 925 door koning Hendrik I maakte een voorlopig einde aan de onrust, die er in de laatst verlopen vijfenzeventig jaren had geheerst, maar ook bracht zij wijziging in de positie, die deze gebieden in de 9de eeuw hadden ingenomen. Voor de monarchie van de eerste Karolingen waren zij kerngebied geweest; deze positie was nog geaccentueerd door de verwerving van Westfalen, waardoor het noordelijk deel van het gebied, dat na 855 Lotharingen zou heten, nog meer centraal was komen te liggen. Deze situatie veranderde als gevolg van de rijksdelingen in de 9de eeuw, laatstelijk door de Verdragen van Meerssen, Verdun en Ribemont. De positie van Lotharingen kan in de tweede helft van de 9de eeuw en in de eerste decennia van de 10de eeuw in zekere zin gezien worden als die van een bufferzone, wat men dan ook in die periode ervaren had. Maar in 925 zette een nieuwe ontwikkeling in, die dit gebied in toenemende mate en in meer dan één opzicht aan het Duitse Rijk bond. Zowel op kerkelijk terrein als in politiek en economisch opzicht zijn daarvan de

sporen aan te wijzen. Steinbach heeft deze ontwikkeling pregnant onder woorden gebracht: Der Rhein wurde nach 925 und blieb bis in die neueste Zeit die hochschlagende Pulsader Deutschlands, und nirgendwo ist die Idee des ersten deutschen Reiches mit grösserer Treue und Standhaftigkeit geglaubt und verteidigt worden.¹³

Hoewel voor de Duitse koningen, te beginnen met Hendrik I (919-936), de gebieden aan de oostzijde van de Rijn, namelijk Saksen, Westfalen, Thüringen, Hessen, Zwaben en Beieren, de kernlanden van het Duitse Rijk waren, zoals dat sedert het begin van de 10de eeuw gevormd werd, en de koningen hun residenties – de plaatsen, waar zij zich veelvuldig en langdurig ophielden – naar de ten oosten van de Rijn gelegen gebieden verlegden, was er al spoedig geen sprake meer van een excentrisch karakter van Lotharingen, ook niet toen in de loop van de 10de eeuw Italië en Rome in de politiek van de Duitse koningen betrokken werden. Lotharingen, aanvankelijk een gebied, dat karaktertrekken van een grensgebied droeg, werd sedert 925 meer en meer een gebied, waar de reminiscentie aan het vroegere Middenrijk op de achtergrond geraakte en de samenhang met de overige delen van het Duitse Rijk op de voorgrond trad. Wat wél gebleven is, is de in talloze cultuurmonumenten bewaard gebleven herinnering aan de tijd, waarin deze streken het centrum van het oude Frankische Rijk waren.

De positie van Lotharingen binnen het Rijk gaf de Duitse koningen in toenemende mate aanleiding om zich met de gebeurtenissen aldaar te bemoeien, niet alleen omdat zij verband hielden met de tegenstellingen tot het West-Frankische Rijk, maar ook omdat de aartsbisschoppen van Mainz, Keulen en Trier, mede op grond van de omstandigheid, dat hun gebieden zich aan weerszijden van de Rijn uitstrekten, een sleutelpositie in het Rijk begonnen in te nemen. Deze tendentie kwam reeds tijdens de regeringsperiode van Otto I (936-973) naar voren. Een mogelijkheid om bij benadering de belangstelling van Otto I voor de gebieden ten noorden van de lijn Aken-Keulen te bepalen, levert zijn itinerarium, waarin in chronologische volgorde zijn opgenomen de verblijfplaatsen van de koning tijdens zijn zevenendertigjarige regeringsperiode.¹⁴ Daarin zijn vermeld vijftientig oponthouden voor kortere of langere tijd, voornamelijk te Keulen en Aken, waar hij herhaaldelijk hofdagen hield, en voorts in Maastricht, Nijmegen, Duisburg en Xanten. Een dergelijk onderzoek voor de achttienjarige periode van de regering van

Hendrik I (919-936) levert slechts een viertal oponthouden aan de Nederrijn en Maas op, namelijk in Aken, Maastricht en Duisburg.

Een stamhertogdom, zoals Saksen, Beieren, Franken en Schwaben, was Lotharingen niet; het omvatte naast Germaanse ook Romaanse elementen en was bovendien in veel mindere mate een geografische eenheid dan de stamhertogdommen aan de oostzijde van de Rijn. Wegens de invloed van Romaanse elementen en de naburigheid van het West-Frankische Rijk, dat zijn aanspraken op Lotharingen of delen daarvan niet afgeschreven had, dienden de Duitse koningen er voor te zorgen, dat het bijzondere karakter van dit gebied niet zou leiden tot verwijdering of zelfs tot afscheiding van het Duitse Rijk.

Hendrik I zocht door het tot stand brengen van familierelaties zekerheid te verkrijgen, dat de band met het Rijk niet verloren zou gaan. Zo werd Ruotbert, een broeder van 's konings gemalin Mathilde, aartsbisschop van Trier (931-956). Giselbert, de zoon van Reinier I Langhals, huwde een zuster van Hendrik I, Gerberga. Hij werd als hertog van Lotharingen erkend en verkreeg ook het St. Servaasstift in Maastricht, dat in 945 na zijn overlijden weer in koninklijk bezit terugkeerde. De betrekkelijk zelfstandige wijze, waarop Giselbert zich gedroeg, betekende een gevaar voor de vrij omvangrijke Rijksbelangen in Lotharingen en opende mede daardoor de mogelijkheid voor een aantasting van de barrière-positie van deze gebieden tegenover het West-Frankische Rijk. In Lotharingen lagen niet alleen de belangrijke aartsbisdommen Mainz, Keulen en Trier, maar ook verscheidene bisdommen als Metz, Toul, Verdun, Luik en Utrecht, en bovendien grote complexen van Rijksgoederen.

Overigens bemerkte men tijdens Hendrik I betrekkelijk weinig van inmenging van de koning in de Lotharingse aangelegenheden, maar onder zijn opvolger, Otto I (936-973), werd dat anders. Giselbert werd na een opstand in 939 ten val gebracht. Toen in dat jaar Otto's broeder Hendrik in opstand kwam, sloot Giselbert zich bij de opstand aan, maar hij werd verslagen en op de vlucht verdronk hij bij Andernach in de Rijn. Herhaaldelijk verscheen Otto I in deze streken om er regerings-handelingen te verrichten en ook omdat de verhouding tot het West-Frankische Rijk gespannen was.

Op de bisschopskeuze oefende de koning grote invloed uit. Hij had daarmee een zeer concreet doel. Het kwam er op aan, dat het Lotha-

ringse episcopaat was samengesteld uit bisschoppen, die trouw bleven aan de gedachte van de Rijkseenheid en bereid waren zich te verzetten tegen afscheidingspogingen. Reeds Hendrik I heeft er daarom naar gestreefd de bisschopszetels in Lotharingen met trouwe aanhangers te bezetten. Onder Otto I werd de band met het Rijk nog nauwer aangehaald, de inschakeling van het episcopaat werd tot regeringssysteem en daarbij kwam Lotharingen weer op de voorgrond in de rijkspolitiek. Een der eerste tekenen daarvan was, dat Otto I zich in Aken in augustus 936 tot koning liet kronen. Sindsdien hebben de meeste Duitse koningen tot in de 16de eeuw dit voorbeeld gevolgd. De betekenis van Aken als kroningsstad vindt men terug in een middeleeuwse hymne, die dit als volgt uitdrukte:

Urbs aquensis, urbs regalis,
Regni sedes principalis,
Prima regum curia.¹⁵

In 1356 werd Aken in de Gouden Bul van Karel IV zelfs formeel als kroningsstad aangewezen. De kroning werd aanvankelijk verricht door de aartsbisschop van Mainz, maar sedert de kroning van Hendrik III (1039-1056) door de aartsbisschop van Keulen.

Tot ver in de 10de eeuw was Lotharingen voor het Duitse Rijk nog niet volkomen verzekerd. De in het verleden wortelende onafhankelijkheidsgedachten en de pogingen van de West-Frankische koningen Lotharingen wederom in bezit te nemen maakten dit gebied tot een voorwerp van zorg voor de Duitse koning. Otto I heeft na zijn kroning te Aken en de nederlaag van Giselbert verschillende pogingen gedaan om er het bestuur te regelen, zulks in overeenstemming met de door hem gevolgde rijkspolitiek, die er op gericht was aan de oude stamhertogdommen het karakter van ambtshertogdommen te geven en daardoor de koninklijke macht te versterken. Tot deze maatregelen behoorde, dat Otto I na de nederlaag van Giselbert bij Andernach geen nieuwe hertog in Lotharingen aanstelde, doch na verschillende tusseloplossingen de hertogelijke functies opdroeg aan Koenraad de Rode, stamvader van de latere koningen uit het Salische huis. Deze ondersteunde ook de politiek van koning Otto met betrekking tot het West-Frankische Rijk en slaagde er aanvankelijk in de rust in Lotharingen te verzekeren. In overeenstemming met de politiek van de Duitse koning Otto I om door familiebanden de stamhertogdommen

in het gareel van de rijkspolitiek te houden, was hij gehuwd met Liudgarde, een dochter van Otto I.

In 953 werd aan Koenraad het hertogdom ontnomen, omdat hij – met het doel zich geheel onafhankelijk te maken van het Rijk – tegen Otto I in opstand was gekomen. Deze opstand mislukte, onder meer omdat hij weinig steun vond bij de adel. Het hertogdom Lotharingen werd in September 953 toevertrouwd aan 's konings jongste broeder Bruno, die in Juli van dat jaar aartsbisschop van Keulen was geworden en deze functie verenigde met die van hertog van Lotharingen. Als „dux Lotharingie” oefende Bruno het oppertoezicht in dit gebied uit. Met steun van een aantal Lotharingse aanzienlijken slaagde hij erin de rust enigermate te herstellen.¹⁶ De combinatie van aartsbisschop en hertog, van kerkelijk en wereldlijk gezag in één persoon hield duidelijk verband met de rijkspolitiek van Otto I en in het bijzonder met de politisering van het Duitse episcopaat, een ontwikkeling, die voor geheel Lotharingen en derhalve ook voor het in dit boek behandelde gebied, namelijk de streken tussen Maas en Rijn gelegen ten noorden van de lijn Keulen - Aken - Maastricht van de grootste betekenis werd. Het episcopaat was daar reeds eerder een krachtige steun voor koning en Rijk geweest.

Onder de politisering van het episcopaat verstaat men het toevertrouwen van wereldlijke macht en een wereldlijke taak aan de bisschoppen, die daardoor geestelijke Rijksvorsten met een tweeledige functie werden: geestelijke functionarissen, die naast de bisschoppelijke functie ook de kwaliteit van wereldlijk vorst, van rijksvorst verwierven. Deze politisering beperkte weliswaar het gevaar voor het ontstaan van erfelijke dynastieën in grote delen van het Rijk, doch was uit het oogpunt van uitoefening van rijksgezag slechts verantwoord, indien de koning kon rekenen op de trouw van de bisschoppen. Dit nu was het geval. De Duitse bisdommen waren Rijksbisdommen; dit bracht onder meer mede, dat de koning als hoofd van het Rijk de bisschoppen benoemde. Hij koos daarvoor personen, die voor hem en de rijksbelangen acceptabel en betrouwbaar waren en die zo onafhankelijk mogelijk tegenover de wereldlijke aanzienlijken van hun bisdommen stonden. Niet zelden behoorden zij tot de hofgeestelijkheid en waren zij belast met functies in de koninklijke kapel of in de kanselarij. Dit wordt geïllustreerd door het feit, dat van de dertien aartsbisschoppen van

Keulen in de 10de en de 11de eeuw (± 900 - ± 1100) er acht uit de onmiddellijke omgeving van de koning afkomstig waren.

De politisering van het episcopaat hing ten nauwste samen met de verlening van regalia en overheidsrechten aan de bisschoppen, die aldus in het bezit kwamen van geleiderecht, tolrecht, muntrecht, versterkingsrecht en van de rechtspraak, ja zelfs van gehele graafschappen. Dit alles leidde tot het doordringen van de Staat in de Kerk en maakte de bisschoppen tot bestuursambtenaren. Zo kwam de aartsbisschop van Keulen in het bezit van de volle grafelijke rechten in de stad Keulen, rechten die door de burggraaf namens de aartsbisschop werden uitgeoefend.

Zolang de koning de bisschopsbenoeming in de rijkskerken geheel in handen had, en hij kon beschikken over betrouwbare personen, leverde deze politisering, de samenvoeging van wereldlijke en kerkelijke functies en bevoegdheden in één persoon, de bisschop, geen gevaar op voor het Rijk: de Rijksbisschoppen vormden een corps van invloedrijke, nauw aan de Rijksbelangen gebonden vorsten met ambtelijke functies.

Tot deze vorsten behoorde ook de aartsbisschop van Keulen. Met die waardigheid was, gelijk reeds vermeld, in 953 Bruno, de jongste broeder van koning Otto I, bekleed. Aartsbisschop Bruno (953-965) is een van de duidelijkste voorbeelden van een geestelijk vorst, in wiens persoon de verbinding van Rijk en episcopaat op de voorgrond treedt. Hij was in 925 geboren en reeds vroeg als jongste zoon van koning Hendrik I voor de geestelijke stand bestemd. In de jaren 929-936 had hij zijn eerste opleiding ontvangen in de Domschool van bisschop Balderik van Utrecht (918-976) een van de trouwste aanhangers van de Duitse koningen.¹⁷ Sedert 940 trad Bruno op als kanselier aan het hof van zijn broeder Otto I.¹⁸ Daar heeft hij ervaring opgedaan in bestuursaangelegenheden. Als aartsbisschop van Keulen heeft hij de kerkelijke en geestelijke belangen van zijn kerkprovincie niet uit het oog verloren. In de stad Keulen stichtte hij in 957 bij de kerk van St. Pantaleon een Benedictijnenklooster, dat gebouwd werd met stenen, afkomstig van een door Bruno afgebroken brug over de Rijn. Bruno stichtte een kapittel bij de kerk van St. Andreas en deed verscheidene schenkingen aan andere kerken en kloosters, niet alleen in Keulen en omgeving, maar ook in andere delen van Lotharingen, b.v. in Luik, Bergen (Henegouwen), St. Ghislain en Maubeuge. Ook voor de bevordering van

onderwijs en cultuur toonde hij grote belangstelling. Het „Chronicon” van Thietmar van Merseburg verhaalt van een droomgezicht van een geestelijke, Poppo genaamd, waarin Bruno voor de hoogste rechter wordt aangeklaagd, omdat hij zijn tijd met wereldlijke studie zou hebben doorgebracht, maar door de heilige Paulus wordt verdedigd.

Als wereldlijk bestuurder bevorderde aartsbisschop Bruno rust en orde in zijn gebied. In 953 bezocht hij Luik en Maastricht¹⁹ en in 956 vertoefde hij in Nijmegen.²⁰ Zijn politiek was gericht op het in toom houden van de onrustige adel en op de handhaving van de vrede met het Westfrankische Rijk. Hij had het daarbij bepaald niet gemakkelijk, ook al niet omdat hij soms verschil van mening met zijn broeder, Otto I, had, bij voorbeeld met betrekking tot zijn politieke houding tegenover de Westfrankische koning, en over het slopen van het nog uit de Romeinse tijd daterende castellum Deutz, tegenover Keulen.²¹ Reeds in 953 ontstonden moeilijkheden over de bezetting van de Luikse bisschopszetel, waarbij aartsbisschop Bruno moest instemmen met de benoeming van Balderik I, een familielid van Reinier III.²² Maar ook met verzet van Lotharingse aanzienlijken kreeg aartsbisschop Bruno te doen. In 956/7 brak een oorlog uit tegen Reinier III en zijn medestanders, die eindigde met diens gevangenneming.²³ In 959 had Bruno nogmaals een opstand, thans van Immo, graaf in de Molengouw, te bedwingen.²⁴ In datzelfde jaar stelde Bruno een plaatsvervanger, graaf Frederik, aan, die onder zijn toezicht de functie van hertog van Lotharingen vervulde.²⁵ Maar tevens werd dit hertogdom in twee afzonderlijke hertogdommen gesplitst: Opper- en Neder-Lotharingen.²⁶ Tot hertog van Neder-Lotharingen werd graaf Godfried van Gulik aangesteld, die reeds in 964 overleed en eerst in 977 een opvolger kreeg, en toen ook aartsbisschop Bruno in 965 overleed, werd in zijn opvolging als hertog van geheel Lotharingen evenmin voorzien.²⁷ In 977 werd de draad weer opgevat door de aanstelling van hertog Karel, uit het geslacht van de Westfrankische Karolingen, die toen nog in Frankrijk regeerden, tot hertog van Neder-Lotharingen. Hiermede was de splitsing in Opper- en Neder-Lotharingen definitief geworden. Het „regnum Lotharii” van 855, het hertogdom van Giselbert, en van Bruno, behoorde voorgoed tot het verleden.

De bezwaren van de situatie, die na het overlijden van aartsbisschop Bruno en van hertog Godfried was ontstaan, waren toch te groot

gebleken. Men had het land overgelaten aan kleinere regionale en lokale dynasten, die weliswaar formeel onder direct gezag van de koning stonden, maar zich zelfstandig opstelden en gedroegen. Otto II, die in 973 zijn vader Otto I opvolgde, voerde in Neder-Lotharingen een politiek, die er op gericht was het gevaar van West-Frankische penetratie in dit gebied, voortgekomen uit nog niet geheel vergeten aanspraken der laatste West-Frankische Karolingers, te bestrijden. Otto II volgde hierbij een ietwat riskante methode, namelijk deze, dat hij in 977 een broeder van Lotharius III van West-Francië, Karel, als hertog van Neder-Lotharingen aanstelde (977-993). Deze had ernstige onenigheden met zijn broeder en gold daarom als een geschikte persoon om diens aanspraken af te weren. Een tijd lang ging dit goed, maar tijdens de minderjarigheid van Otto III (983-1002) kwam Karel van Neder-Lotharingen in opstand tegen de Duitse koning en ging hij bovendien aanspraak maken op de Franse troon. Zo hem dit gelukt was, zou Neder-Lotharingen waarschijnlijk aan West-Francië gekomen zijn. Maar hertog Karel werd door de West-Frankische koning in 991 gevangen genomen en stierf in 993 in gevangenschap. Hij werd begraven in de St. Servaaskerk te Maastricht. In Neder-Lotharingen werd hij opgevolgd door zijn zoon Otto, die een trouw aanhanger van keizer Otto III was en bleef. Hij overleed omstreeks 1005. Met hem stierven de Karolingers uit. Het Nederlotharingse hertogdom bleef tot 1012 vacant. Toen verleende koning Hendrik II de hertogelijke waardigheid aan Godfried I, uit het huis van de graven van Verdun (1012-1023), die een trouw aanhanger van de Duitse koning was. Met Godfried I was de hertogelijke waardigheid in Neder-Lotharingen weer aan een inheems geslacht gekomen, want na Godfried I bekleedden zijn broeder Gozelo I (1023-1044) en diens zoon Gozelo II (1044-1046) dit ambt. In 1046 kwam het aan Frederik van Luxemburg (1046-1065), maar in 1065 keerden de nakomelingen van Gozelo II weer terug in het hertogsambt met Godfried II met de Baard (1065-1069) en Godfried III met de Bult (1069-1070) en ten slotte – na een onderbreking tot 1087 – met Godfried IV van Bouillon (1088-1100).

Veel minder kennis dan over de reeks van de opeenvolgende Neder-Lotharingse hertogen, die – met een korte onderbreking – na hertog Karel gefungeerd hebben, bezitten wij omtrent de omvang van het Neder-Lotharingse gebied, of – mogelijk juist geformuleerd – de

omvang van het ambtsgebied van de Nederlotharingse hertogen sedert 977.²⁸ Een vroegere, thans wel verlaten mening was, dat het hertogdom Neder-Lotharingen toen de gehele noordelijke helft van het in 855 gevormde „regnum Lotharii” omvatte.²⁹ De zuidgrens van dit gebied zou gelopen hebben van Kamerijk in oostelijke richting tot aan de Maas en van daar langs Bouillon en de zuidelijke rand van de Ardennen en door de Eifel naar Andernach en de Rijn. Maar de gebeurtenissen en ontwikkelingen met betrekking tot het hertogdom Neder-Lotharingen na 977 wijzen erop, dat een meer beperkte omvang van het hertogdom waarschijnlijk is. Henegouwen en Brabant – en later ook de mark Antwerpen – werden door nakomelingen van Reinier III beheerst. Het zwaartepunt van het Nederlotharingse hertogdom verplaatste zich mede dientengevolge in oostelijke richting, naar het Luikse gebied en naar de Ardennen. De mogelijkheid bestaat, dat het Nederlotharingse hertogdom zich in het begin van de 11de eeuw uitstrekte tot de Rijn, terwijl de westgrens in die tijd langs de rivier de Gette in Haspengouw liep.³⁰ In Henegouwen en Brabant was toen vermoedelijk hoogstens sprake van een zekere formele macht van de Nederlotharingse hertog.

De hier geschetste situatie met betrekking tot de staatkundige en politieke verhoudingen in het vroegere „regnum Lotharii” vormt de grondslag van de latere territoriale ontwikkeling in dat gebied. De politieke tegenstellingen, die er gegroeid waren en zich verder ontwikkelden, kunnen bepaaldelijk niet bevorderlijk geacht worden voor het ontstaan van een het gehele gebied omvattende staatkundige eenheid. Er wordt een splitsing zichtbaar in twee delen, namelijk in hoofdzaak het gebied tussen Maas en Schelde, en het gebied tussen Maas en Rijn. Daarbij werden de streken aan de rechter-Maasoever alsmede Haspengouw en Loon tot een soort bufferzône, waarin de territoriale machten uit beide gebieden infiltreerden of invloed gingen uitoefenen, gelijk b.v. blijkt uit de machtspolitiek van Reinier I Langhals. Deze situatie is karakteristiek voor de historie van Luik en van de Zuid-Midden- en Noord-Limburgse streken, waarvan een belangrijk deel tot het territorium van de graven van Gelre ging behoren. Daaruit ziet men duidelijk, hoezeer dit territorium in de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn is betrokken, ook al lag het in latere eeuwen ten dele ten noorden van de Rijn.

Noch in het evenbedoeld Maas-Schelde-gebied, noch in de gebieden,

die daarbuiten lagen, maar wèl tot het vroegere „regnum Lotharii” behoord hadden, met name het gebied, dat de binnen het „regnum Lotharii” gelegen delen van de kerkprovincies Keulen en Trier omvatte, hier verder aan te duiden als de „Landen tussen Maas en Rijn”, was het ontstaan van een staatkundige eenheid een voor de hand liggende mogelijkheid. Wat de landen tussen Maas en Rijn betreft, was de aanwezigheid van wereldlijke territoria van de aartsbisschoppen van Keulen en van Trier – Mainz behoorde niet tot Lotharingen – daartoe een niet te overkomen barrière. Hoewel de reële opperheerschappij van de Keulse aartsbisschop als „dux Lotharingiae” in 965 eindigde, bleef toch de herinnering aan deze functie doorwerken. Dat bleek in 1180, toen na de val van hertog Hendrik de Leeuw, de grote tegenstander van Frederik I Barbarossa, de Keulse aanspraken op de hertogelijke positie weer op de voorgrond kwamen. Maar met betrekking tot Neder-Lotharingen bracht de Keulse aartsbisschop het toen niet verder dan tot een nominale erkenning. De hertogelijke positie was nog slechts een vage reminiscentie, die niettemin nog wèl een rol speelde in de 14de en 15de eeuw met betrekking tot de pogingen van de Keulse aartsbisschoppen om de hegemonie aan de Nederrijn te verwerven. In de politiek van de Bourgondische hertogen, met name van Karel de Stoute, om in het noordwesten van Europa een eenheidsstaat te stichten was al geen sprake meer van een herinnering aan het Lotharingse hertogdom.

De politieke en dynastieke verschuivingen verhinderden niet dat sedert de 11de eeuw uit Frankrijk en Opper-Lotharingen – dat eeuwen lang een bemiddelende cultuurfunctie heeft gehad – afkomstige culturele invloeden, onder meer op het gebied van de bouwkunst, de kerkelijke kunst en het kerkelijk en religieuze leven, in Neder-Lotharingen duidelijk merkbaar bleven of merkbaar werden, zij het niet overal in dezelfde mate. De opbloeiende Rijnhandel bracht ook betrekkingen met Engeland mede, waarbij de stad Keulen een belangrijke plaats innam.³¹ Ook de Maashandel – waarin vooral de steden aan de Middenmaas, Namen, Dinant, Hoei, Luik en ook Maastricht, een aandeel hadden – en de handel langs de oude handelsweg Keulen-Brabant-Vlaanderen, waardoor de verbinding tussen Noord-Frankrijk en het Duitse binnenland tot stand gebracht werd,³² begonnen aan betekenis te winnen. In de eerste helft van de 11de eeuw bezat Keulen reeds

jaarmarkten, die door vreemde kooplieden, ook uit de Maasstreken, druk bezocht werden. Reeds in 1103 verleende aartsbisschop Frederik van Keulen aan kooplieden uit Hoei en Luik een privilege in verband met hun handel met Midden-Duitsland. De literaire weerklink van deze relaties treft men ruim een halve eeuw later aan in de Servatiuslegende van Henric van Veldeke.³³

Sinds het begin van de 11de eeuw verloor het begrip Lotharingen langzamerhand zijn politieke betekenis als gebied met een bijzondere positie binnen het Duitse Rijk. Deze wijziging – waardoor althans Neder-Lotharingen in steeds duidelijker mate in het kader van de politieke geschiedenis van het Rijk werd betrokken – hield mogelijk ten dele verband met het uitsterven van de Karolingers in West-Francië. De vraag of en in hoeverre Neder-Lotharingen bij het Rijk behoorde, speelde voortaan nauwelijks nog een rol. Van belang was vooral de inwendige politieke ontwikkeling. De vorming van de territoria, de onderlinge verhouding van de territoria en hun vorsten en de problemen van de verhouding tot de overige vorstendommen en landen binnen het Duitse Rijk, dat waren de vraagstukken, die zich in de gebeurtenissen gingen weerspiegelen. Neder-Lotharingen, in cultureel en economisch opzicht een doorgangsgebied, in politiek opzicht een onderdeel van het Rijk, ging zijn eigen aangelegenheden in regionaal verband en in het raam van de territoriale politiek behartigen; het werd in hoofdzaak via de Rijkspolitiek betrokken in de buitenlandse politiek. Ook de tegenstellingen tussen koning en Kerk, tussen keizer en paus, tussen wereldlijk en geestelijk vorstendom werkten in Neder-Lotharingen via de Rijkspolitiek door.

Noten

- ¹ Tekst vermeld in: Nithard, „Historiarum libri IV”, III, 5.
- ² Mon. Germ. Hist., Die Urkunden der deutschen Karolinger, Bd. IV, Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes, bearbeitet von Theodor Schieffer, Berlin, 1960.
- ³ Theodor Schieffer, Die Lotharingische Kanzlei um 900; Köln-Graz, 1958, S. 19 ff.
- ⁴ E. Ewig, Das Trierer Land im Merovinger- und Karolingerreich; in: Geschichte des Trierer Landes, I, herausgegeben von R. Laufner, Trier, 1964, S. 280 ff.
- ⁵ Zie noot 2.
- ⁶ Zie Joachim Deeters, Servatiusstift und Stadt Maastricht; Bonn, 1970, S. 29.
- ⁷ Uitvoerige literatuur over Zwentibold vindt men opgesomd bij Schieffer, Die Lotha-

- ringische Kanzlei, S. 7, Anm. 1; zie ook H. Beumann, König Zwentibolds Kurswechsel im Jahre 998; in: Rh. Vierteljahrsbl., Bd. 31, 1966/67, S. 17-41.
- ⁸ Zie Deeters, S. 31.
- ⁹ Zie Deeters, S. 31.
- ¹⁰ W. Levison, Vom Ende der Römerherrschaft bis zum Interregnum (450-1250); in: Geschichte des Rheinlandes, Bd. I, Essen, 1922, S. 73.
- ¹¹ Zie F. Steinbach, Gibt es einen lotharingischen Raum? in: „Collectanea Franz Steinbach“, S. 235.
- ¹² W. Levison, Vom Ende der Römerherrschaft bis zum Interregnum (450-1250), in: Geschichte des Rheinlandes, Bd. I, Essen, 1922, S. 68 ff.
- ¹³ Zie F. Steinbach, Gibt es einen lotharingischen Raum?, S. 242.
- ¹⁴ De gegevens betreffende de itineraria zijn ontleend aan een niet in druk verschenen lijst, omvattende de gegevens betreffende de periode 716-1378, samengesteld door het „Max-Planck Institut für Geschichte“, te Göttingen.
- ¹⁵ W. Levison, a.w., S. 75. Stad van Aken, koninklijke stad, voornaamste zetel van het Rijk, eerste hof der koningen.
- ¹⁶ Robert Haass, Bruno I, Erzbischof von Köln, 925-965, in: Rheinische Lebensbilder, Bd. I, Düsseldorf, 1961, S. 1 ff.; zie ook H. Sproemberg, Die lotharingische Politik Ottos des Grossen, in: Rheinische Vierteljahrsbl., 11, 1941, S. 1 ff.
- ¹⁷ F. W. Oediger, Die Regesten der Erzbischöfe von Köln, im Mittellater, I, 2, no. 349, Bonn, 1955.
- ¹⁸ Zie Oediger, I, 2, no. 351.
- ¹⁹ Zie Oediger, I, 2, no. 394 3n 396.
- ²⁰ Zie Oediger, I, 2, no. 411.
- ²¹ Zie Oediger, I, 2, no. 471.
- ²² Zie Oediger, I, 2, no. 401.
- ²³ Zie Oediger, I, 2, no. 414 en 419.
- ²⁴ Zie Oediger, I, 2, no. 432.
- ²⁵ „... quibus postmodum evocatis, Fredericum quendam comitem eis vice sua praececit“. (Annales Flodoardi).
- ²⁶ Zie Levison, a.w. S. 80/81.
- ²⁷ Zie Levison, a.w. S. 81.
- ²⁸ Zie voor dit probleem: E. Ewig, Zum lotharingischen Dukat der Kölner Erzbischöfe; in: Aus Geschichte und Landeskunde Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet, Bonn, 1960, S. 210 ff.
- ²⁹ Zie Ewig, a.w. S. 211.
- ³⁰ Zie Ewig, a.w. S. 213/214.
- ³¹ H. Kellenbenz, Der Aufstieg Kölns zur mittelalterlichen Handelsmetropole; Gesellschaft für rheinische Geschichtsk., Vorträge, no. 17, 1967, S. 5 ff.
- ³² A. Joris, Der Handel der Maasstädte im Mittelalter; in: Hansische Geschichtsb., 79, 1961, S. 15 ff.
- ³³ Zie W. Jappe Alberts, Geschiedenis der beide Limburgen, I, Assen, 1972, blz. 49 e.v.

Voor de ontwikkeling van de territoriale verhoudingen met name voor de vorming van de territoria tussen Maas en Rijn zijn verschillende externe factoren van groot belang geweest. Allereerst de positie van de hertog van Neder-Lotharingen. Gelijk hiervóór reeds is uiteengezet, was het Lotharingse hertogdom geen stamhertogdom en deze kwalificatie paste nog minder met betrekking tot het door splitsing van dit hertogdom in het midden van de 10e eeuw gevormde hertogdom Neder-Lotharingen. Laatstgenoemd gebied was sedert het midden van de 10e eeuw evenmin een territoire, waarbinnen de hertog kon gelden als een territoriaal gebonden vorst, die als zodanig met betrekking tot Neder-Lotharingen een leenrechtelijke positie ten opzichte van de Duitse koning of het Duitse Rijk innam. Deze situatie stemt overeen met de positie, die de Neder-Lotharingse hertog sedert het begin van de 11e eeuw in deze streken innam, waarvan de rol, die hertog Godfried I van Neder-Lotharingen (1012-1023) speelde in de hierna nog te behandelen gebeurtenissen in de jaren 1015-1018, een voorbeeld is. Het toenmalige rechtskarakter van het Neder-Lotharingse hertogdom blijkt duidelijk nadat het is overgedragen aan de graven van Leuven (de latere hertogen van Brabant), voor het eerst in 1106 aan Godfried I van Leuven (1106-1140). Tegen het einde van de 12e eeuw gold de hertog van Neder-Lotharingen slechts als territoriaal vorst in die gebieden, die hij in leen hield of die van hem in leen gehouden werden (in comitibus quos tenebat vel qui ab eo tenebantur).¹ Met betrekking tot deze situatie stelde de kroniekschrijver Giselbert van Mons, in overeenstemming met de besluiten van de Rijksvorstendag te Schwäbisch-Hall in 1191, vast, dat de graven van Leuven buiten hun eigen gebied geen enkele judiciële bevoegdheid, die ontleend zou zijn aan het bezit van de

titel hertog van Neder-Lotharingen, uitgeoefend hebben (*comites Lovanienses nullam ex ducatu ipso extra terminos sue proprie terre unquam exercuerunt iustitiam*). Wat de hertogen van Brabant in de 13e eeuw – evenals de hertogen van Limburg, aan wie het hertogdom Neder-Lotharingen in het begin van de 12e eeuw korte tijd was toevertrouwd – wél deden, was, dat zij – behalve recht op de hertogelijke titel – aanspraken deden gelden onder meer op geleiderechten tussen Maas en Rijn, en op een zeker leiderschap in landvredeaanleggenheden. De aanspraak op deze bevoegdheden speelde onder meer een rol in de Limburgse Successie-oorlog, die in 1288 door de slag bij Woeringen werd beëindigd.

Stelt men nu de vraag, welk staatsrechtelijk karakter men aan het Neder-Lotharingse hertogdom (*ducatus Lotharingiae*) mag toekennen, dan kan men samenvattend zeggen, dat het aanvankelijk een – in de loop van de 11e en de 12e eeuw geleidelijk minder sterk op de voorgrond tredend – ambtskarakter droeg en mogelijk ook een militair leiderschap inhield, alsmede een zekere functie met betrekking tot de bescherming van rijksrechten. In de loop van de 12e eeuw geraakte het ambtskarakter op de achtergrond. Daarvoor in de plaats deed zich het territoriale element gelden, echter slechts in die zin, zoals Giselbert van Mons het formuleerde, en – gelijk wij nog zullen zien – de aartsbisschoppen van Keulen het getracht hebben te realiseren in hun op de gebieden aan de westzijde van de Rijn gerichte wereldlijke politiek. Dit gaf aanleiding tot het streven naar een zekere hegemonie in deze gebieden en een op de voorgrond treden bij landvredeverbonden.

De tweede factor, die ter sprake dient te komen bij een beschouwing over de vorming van de territoria tussen Maas en Rijn, is de positie van de paltsgraven in delen van dit gebied. Het gaat hier om de Lotharingse paltsgraven uit het geslacht van de als Ezzonen en Hezeliniden aangeduide aanzienlijke familie, die reeds vóór 989, in welk jaar een tot deze familie behorende graaf Herman, vermoedelijk een zoon van graaf Ehrenfried, voor het eerst als paltsgraaf wordt vermeld, omvangrijke bezittingen in de streken tussen Maas en Rijn had verworven.² Daartoe behoorden graafschappen in de gouw Hattuarië, in de Molengouw, in de Eifelgouw, in de Ahrgouw en in de Zülpichgouw, een en ander nog vermeerderd met voogdijrechten over enkele kloosters, b.v. Kornelminster, bij Aken alsmede het toezicht op de tot de Rijksgoederen

behorende boscomplexen tussen Rijn en Maas. Bovendien had de familie het belangrijke Kaiserswerth in bezit, dat echter in 1045 weer rijksbezit werd. Deze bezittingen kwamen na het overlijden van graaf Herman (circa 1000) aan zijn beide zonen, Ezzo en Hezelinus, en omstreeks 1050, nadat Ezzo's zoon Otto overleden was, aan paltsgraaf Hendrik (1045-1060), de zoon van laatstgenoemde. Hij was de laatste paltsgraaf van de linie, waarvan voornoemde Ehrenfried als de stamvader geldt. Op de aanzienlijke positie en de grote invloed van deze paltsgrafelijke familie wijst ook de omstandigheid, dat aartsbisschop Herman II van Keulen (1036-1056) een zoon van graaf Ezzo was, en dat dochters van graaf Ezzo abdissen waren in verschillende abdijen, in St. Maria im Kapitol, te Keulen, in St. Quirinus, in Neuss en in St. Gertrudis Nijvel (Brabant).³ De nauwe relatie met het aartsbisdom Keulen was één van de redenen waarom delen van het paltsgrafelijk bezit door middel van schenking aan de Keulse kerk kwamen.

Weliswaar hebben de Ezzonen nog opvolgers gevonden in het paltsgraafschap, onder meer Hendrik van Laach (1085-1095), maar het werd duidelijk, dat deze functie in Neder-Lotharingen geen toekomst meer had. Hoewel formele banden met het paltsgraafschap bleven bestaan, kwam de feitelijke macht in handen van de Keulse aartsbisschop en de Keulse kerk en van verschillende territoriale heren, waarvan de graven van Gulik en de graven van Are op de voorgrond traden. De toekomst van de paltsgraven – te midden van aanzienlijke geslachten – lag in de streken ten zuiden van de Moezel. Daar ontstond wat later zal heten de Rijnpalts, welks vorsten een zeer belangrijke plaats gingen innemen onder de Duitse rijksvorsten, die in de 17e eeuw ook weer gebieden in de streken tussen Maas en Rijn zouden verwerven, namelijk het hertogdom Gulik, het aan de oostzijde van de Rijn gelegen hertogdom Berg en bovendien het aan de westzijde van de Maas gelegen Ravenstein, een situatie waaraan eerst de Franse Revolutie een einde maakte.

Het paltsgraafschap was een Rijksambt, dat in Lotharingen oorspronkelijk verbonden was met de palts te Aken.⁴ Op de vergeving daarvan door de Duitse koning oefende de Rijksaristocratie invloed uit, die nog in de 12e eeuw toenam en ook het ambtelijk karakter accentueerde. Deze omstandigheid stond de erfelijkheid in het ambt niet in de weg. Hierbij dient – ter voorkoming van misverstand – uitdruk-

kelijk te worden vermeld, dat het ambt zelfstandig, dus niet gekoppeld aan de belening met goederen, verleend werd. Daarnaast stond de belening met onroerend goed en het bezit van allodia.

In de streken tussen Maas en Rijn waren de paltsgraven belast met de bescherming van de Rijksbelangen, dat wil zeggen met het beheer van de Rijksgoederen in dit gebied en met het toezicht op de grote verkeerswegen en op de uitgestrekte boscomplexen, die in dit gebied aan het Rijk behoorden. De uitoefening van deze taak kon leiden – en deed dat in de praktijk ook – tot conflicten met lokale machthebbers, die naar een zo groot mogelijke zelfstandigheid streefden. Om die centrifugale krachten zo goed mogelijk te beteugelen, dienden de paltsgraven uiteraard over macht te beschikken. Dat betekende, dat zij – naast hun allodiaal bezit – in het bezit gesteld werden van Rijkslenen, veelal op dezelfde voet als de dynasten met wie zij in de uitoefening van hun ambt te maken hadden. Maar dat betekende eveneens, dat de paltsgraven zich bij de machtsuitoefening nogal zelfstandig gedroegen en conflicten met het Rijksgezag niet uitbleven, zodat zij in dit opzicht – onder handhaving van het ambtelijk karakter van het paltsgraafschap – eigenlijk in dezelfde positie verkeerden als de naburige dynasten. Verscheidene van deze dynasten waren weliswaar door leenrechtelijke banden met de paltsgraven verbonden, maar streefden niettemin in concurrentie met hen naar machtsvergroting en gebiedsuitbreiding. Deze concurrentie bracht mede, dat de positie en de macht van de Ezzonen in de streken tussen Maas en Rijn in de tweede helft van de 11e eeuw werd aangetast. Het resultaat van dit proces was, dat de paltsgraven in zuidelijke richting naar de streken langs de Moezel teruggedrongen werden. Deze ontwikkeling vangt in de tweede helft van de 11e eeuw aan en wordt onder meer gemarkeerd door de verplaatsing van de zetel van de paltsgraaf naar Cochem aan de Moezel. Het paltsgrafelijk ambt en de paltsgrafelijke macht heeft dan in het gebied tussen Maas en Rijn als instituut van reële machtsuitoefening weinig meer te betekenen.

De positie van de paltsgraaf had een ambtelijk karakter, ook al was er sprake van erfelijkheid met betrekking tot die positie. Sedert de 11e eeuw is die positie ook leenrechtelijk gebonden. De paltsgraven waren leenman van de koning en hadden dus een leenverhouding met het Rijk. De hier omschreven leenrechtelijke en ambtelijke positie van de paltsgraven betekende dat een belening door de paltsgraaf geen betrek-

king had op een territoire, maar op het grafelijk ambt. De paltsgraaf was leenheer krachtens zijn ambt, niet in zijn kwaliteit van territoriaal heer.⁵ De paltsgraven oefenden met betrekking tot de gebieden, waarvan de bezitter in voornoemde leenrechtelijke relatie tot hen stond, geen territoriale heerschappij uit.

Sinds het begin van de 11e eeuw deden zich – evenals in de overige delen van het Rijk – ook in Neder-Lotharingen tekenen voor van het ontstaan van kleine heerschappijen, waarvan verscheidene beschouwd kunnen worden als voorlopers van de wereldlijke territoria in de streken tussen Maas en Rijn, wier vorming hierna zal worden behandeld. In deze ontwikkeling past ook de vroege uitbreiding van het gebied van de aartsbisschop van Keulen. De tendentie hiertoe brak door toen aartsbisschop Herman II, na zijn overlijden werd opgevolgd door Anno II (1056-1075), die in Keulen niet bepaald vreugdevol ontvangen werd.⁶ Hij geraakte in een ernstig conflict met paltsgraaf Hendrik de Waanzinnige, die in het bisdom plundertochten hield, maar in 1060 gevangen gezet werd.⁷

De vroegere Karolingse graafschappen, gouwen en andere bestuursdistricten of delen daarvan waren in de loop van de 9e en de 10e eeuw, na al of niet gesplitst te zijn, voor een belangrijk deel en met instandhouding van de leenrechtelijke verhoudingen, in erfelijk bezit gekomen van oude Karolingse gravengeslachten of van andere aanzienlijken, die krachtens hun positie, waaraan het oorspronkelijk ambtelijke element was ontvallen, in staat waren daar een eigen machtskern te vormen, met mogelijkheden voor uitbreiding. De titels „comes” (graaf) en „comitatus” (graafschap) bleven daarbij in gebruik. De mogelijkheden tot uitbreiding, die in vele gevallen nog vergroot werden door het bezit van vaak verspreid liggende allodia – vrij eigen goederen met betrekking waartoe geen leenverhoudingen bestonden – sproten voor een aanzienlijk deel voort uit het in leen verwerven van onroerende goederen en andere goederen en rechten, alsmede uit de verwerving van rechtsmacht en van voogdijrechten over kerkelijke instellingen. Deze vormden alle tezamen zowel een juridische als een economische, financiële en militaire grondslag voor de latere territoria, nog later: de landsheerlijke territoria, uiteraard na een lang proces van steeds wisselende bezits- en machtsverhoudingen. Burchten waren in verscheidene gevallen centra voor de uitoefening en de uitbreiding van de macht van deze heren in

een meer of minder wijde omgeving. Maar het kwam ook voor, dat de verwerving van een grafelijke positie plaats vond in een andere streek dan die waarin het stamslot lag.⁸ Zo bij voorbeeld bij de graven van Are, wier stamslot aan de Ahr lag en die in de Zülpichgouw als graaf optraden, en bij de graven van Saffenberg, wier burcht eveneens in de Ahrgouw lag, maar wier graafschap tot de Keulengouw behoorde. In de 11e eeuw is een groot aantal burchten gebouwd; alléén al aan de Midden-Rijn zijn er vóór 1200 meer dan 150 gesticht. Ook in de streken tussen Maas en Rijn zijn in dezelfde eeuw en ook reeds in vroegere tijd veel burchten verrezen, zoals Hochstaden (Husterknupp), Molbach, Nörvenich, Heimbach, Heinsberg, Wassenberg, Monschau, Meurs, Geldern, Kleef, Valkenburg, Kessel, Limburg aan de Vesder en Genep.

Deze ontwikkeling treffen wij in geheel Neder-Lotharingen aan. Daarbij waren ook veel koningsgoederen, later Rijksgoederen, betrokken, die in verschillende rechtsvormen, in leen of in allodium, in handen van de opkomende dynasten geraakten. Dit alles ging gepaard met veel onderlinge strijd en onrust, waardoor niet zelden de belangen van het Rijk werden bedreigd of geschaad. De voor het Rijk en het Rijksgesetz nadelige gevolgen van deze gang van zaken te voorkomen of althans te beperken, was een van de voornaamste taken van de hertog van Neder-Lotharingen. Deze vertegenwoordiger van het Rijksgesetz moest dan ook meermalen strijd voeren tegen opstandige machthebbers. Zo moest de reeds eerder vermelde Godfried, die in de eerste decennia van de 11e eeuw de functie van hertog van Neder-Lotharingen vervulde (1012-1023), optreden tegen graaf Reinier van Henegouwen en tegen graaf Lambert van Leuven, die hun afkomst van Reinier I Langhals niet konden vergeten en daaruit aanspraken afleidden, die hen in conflict met het Rijk en dus met hertog Godfried brachten. De nakomelingen van Lambert van Leuven zouden later hertogen van Brabant worden. Ook tegen graaf Balderik, die gehuwd was met gravin Adela, een dochter van graaf Wichman van Hamaland, moest in het begin van de 11e eeuw worden opgetreden. Balderik bezat verschillende graafschappen en omvangrijke goederen in de gouwen Hattuarië en in de Molengouw, aan de benedenloop van de Niers en tussen Niers en Maas, en voorts in de omgeving van Kleef en Nijmegen, alsmede in de Betuwe. Tenslotte moest strijd gevoerd worden tegen graaf Dirk III,

die zich in de Hollandse kustgebieden een machtspositie opbouwde, wat hem in conflict bracht met bisschop Adelbold van Utrecht (1010-1026), die de hulp van de Duitse koning inriep.

Tengevolge van dit alles was geheel Neder-Lotharingen in de jaren 1015-1018 van strijd vervuld. Lambert van Leuven en zijn zoon Hendrik van Leuven, alsmede Reinier van Henegouwen, die gesteund werden door een groot aantal Lotharingse edelen en aanzienlijken, werden door hertog Godfried verslagen en moesten zich onderwerpen, waardoor de rust in het land tussen Schelde en Maas voorlopig terugkeerde. In de streken tussen Maas en Rijn was het graaf Balderik, die onrust verwekte en gesteund werd door bondgenoten, waartoe ook een zekere graaf Gerard behoorde, die verscheidene graafschappen in de Elzas en in Lotharingen bezat en ook bezittingen had in de Eifel in de omgeving van Zülrich. Ook tegen hem trad hertog Godfried met succes op. De strijd eindigde met de vernietiging van de macht van Balderik en Adela, die al hun bezittingen verloren. Met de ondergang van Balderik, die op weg was naar de vorming van een vrij belangrijk machtscomplex aan de Nederrijn, was een lastig potentaat geëlimineerd. De strijd tegen Balderik en Adela en hun bondgenoten en de daarmee verband houdende intriges en gebeurtenissen zijn uitvoerig, zij het ietwat kwaadsprekerig, beschreven door Alpertus Mettensis in de oudste van de Nederlandse kronieken: „De diversitate temporum”.⁹ Daarin wordt ook beschreven de strijd om de abdij Elten, die door Adela's vader, graaf Wichman, was gesticht en waar haar zuster Liudgarde abdis was.

In 1018 kon keizer Hendrik II op een synode te Nijmegen de Nederrijnse zaken regelen. Bij deze gelegenheid werd ook besloten tegen Dirk III op te treden. Deze had zich in het mondingsgebied van de Maas gevestigd en belemmerde daar de handel, onder meer door van de kooplieden van Tiel tol te heffen, waartoe hij niet gerechtigd was. Hertog Godfried, gesteund door de bisschoppen van Utrecht, Luik en Keulen, trachtte hem te verdrijven, maar leed daarbij een nederlaag.¹⁰

Deze gehele periode van geweld en strijd levert voorbeelden op van het zich reeds in de 11e eeuw openbarende streven naar machtsconcentratie van kleine dynasten in Neder-Lotharingen. Dit streven kwam niet slechts tot uiting bij de graven van Henegouwen en van Leuven, die – anders dan graaf Balderik – ondanks hun nederlaag tegen hertog Godfried hun gebieden mochten behouden, en bij Dirk III, die zich

zijn tegenstanders van het lijf wist te houden, maar eveneens bij tal van andere in de tweede helft van de 11e eeuw en in de 12 eeuw in de streken tussen Maas en Rijn op de voorgrond tredende dynasten. De ontbinding van de Karolingse graafschapsorganisatie en de verzwakking van het centrale gezag in de lokale sfeer had aan vele lokale machthebbers gelegenheid gegeven hun grondbezit en de aan dat grondbezit verbonden grondheerlijke rechten uit te breiden. Deze rechten vormden belangrijke grondslagen voor de verdere ontwikkeling van hun positie. Zij maakten zich onder meer meester van immuniteitsrechten en voogdijrechten over geestelijke stichtingen, abdijen, kloosters en kerken, alsmede van goederen of goederencomplexen en overheidsrechten, bij voorbeeld tolrechten, geleiderechten en vooral rechtspraak, en versterkten hun invloed door met betrekking tot die rechten een erfelijke positie te verwerven. De verwerving van die erfelijke positie viel veelal samen met de door de ontbinding van het Rijksgezag mogelijk geworden samenvoeging van verschillende oude Karolingse graafschappen of delen daarvan in één hand. Onder de hiervóór geschetste omstandigheden leidde deze erfelijkheid in combinatie met de samenvoeging van vroegere Karolingse graafschappen en delen daarvan op den duur tot verwerving van landsheerlijkheid, vormde er althans een belangrijke grondslag van. Daar zich in die graafschappen geëncloveerde nog niet aan de graaf onderhorige rechtsgebieden konden bevinden, dient telkens te worden nagegaan welke betekenis de grafelijke positie heeft gehad voor de wording van een territoriaal graafschap.

Tot de hiervóór bedoelde machthebbers behoorden dynasten als bij voorbeeld de heren van Gulik, van Gelre en Wassenberg, van Kleef en ook van Heinsberg, dat in de 12e eeuw met Valkenburg verenigd werd.¹¹ Sommige dynasten gingen zich al vrij spoedig naar hun graafschap of een van hun graafschappen noemen, bij voorbeeld de graven in de Gulikgouw, waarvan de oudst vermelde, Godfried, zich reeds in de 10e eeuw graaf van Gulik noemde, waarbij echter aangetekend dient te worden, dat omtrent de familiebetrekkingen van deze Godfried met de latere, hierna te behandelen graven van Gulik niets vaststaat. Andere dynasten gingen zich naar hun allodiaal of in leen gehouden stamslot noemen, dat, zoals wij met betrekking tot de graven van Are en van Saffenberg zagen, niet altijd in het gebied lag waar zij grafelijke rechten verwierven. Behalve de zo juist genoemde heren, ontleenden ook de

heren uit de geslachten Hochstaden, Nörvenich-Molbach, Wickrath en Dijck hun naam aan hun stamslot. Verscheidene van de hier bedoelde heren namen – evenals de heren van Gelre en van Kleef – de graven-titel aan. De rechtsgrond daarvan is niet steeds even duidelijk, maar zal in verschillende gevallen verband houden met het doorzetten van de erfelijkheid van het bezit van overheidsrechten, waartoe ook de uitoefening van de rechtspraak behoorde.

Voor de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn zijn de hier genoemde heren en verscheidene andere, die een overeenkomstige positie innamen, van grote betekenis geweest. Onder hen slaagden er meerderen in de loop van de 11e eeuw en de 12e eeuw in kleine dynasten te verdringen, hun gebieden en rechten geheel of ten dele aan zich te trekken of in afhankelijkheid te brengen door vererving of door geweld, terwijl zij eveneens de verwerving van kerkelijke voogdijen gebruikten als middel tot het vergroten van hun macht en invloed. De betekenis van deze voogdijen is onder meer af te leiden uit de – soms geslaagde – pogingen van geestelijke instellingen om de voogdij terug te kopen. Voor de machtsuitbreiding van de dynasten is mede van belang geweest het allodiale bezit van deze heren, waartoe ook gerekend dienen te worden de heren van Saffenberg, van Sayn en van Meurs, die in de verdere ontwikkeling een rol spelen. Behalve aan de reeds genoemde dynasten dient aandacht te worden geschonken aan de aartsbisschoppen van Keulen, die eveneens naar de vorming van een territoriaal machtscomplex streefden, waarbij zij zowel in de beginperiode als in latere eeuwen herhaaldelijk in conflict kwamen met de wereldlijke dynasten en vorsten. Alvorens te spreken over de positie van de aartsbisschoppen van Keulen, die ook een belangrijke rol speelden in de rijkspolitiek, dienen enkele bijzonderheden over de wereldlijke dynasten en hun territoria vermeld te worden.

Noten

- ¹ G. Droege, *Landrecht und Lehnrecht*. Bonn 1969, S. 82.
- ² H. Aubin, *Die Entstehung der Landeshoheit*. (Neudruck 1961)., S. 35 ff.
- ³ F. W. Oediger, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln*, Bd. I, 1, Bonn 1956, S. 226.
- ⁴ G. Droege, *Pfalzgrafschaft, Grafschaften und allodiale Herrschaften zwischen Maas und Rhein in Salisch-Staufischer Zeit*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Bd. 26, 1961.
- ⁵ G. Droege, *Pfalzgrafschaft*, S. 7.

H. Kaspers, Comitatus Nemoris, Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein. Aachen 1957, S. 62.

G. Droege, Landrecht und Lehnrecht. Bonn 1967, S. 87.

⁶ F. W. Oediger, Regesten, no. 848.

⁷ F. W. Oediger, Regesten, no. 874.

⁸ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 104.

⁹ Alperti Mettensis De diversitate temporum, uitgegeven door A. Hulshof, met een inleiding van C. Pijnacker Hordijk. Werken Hist. Gen., 3de serie, no. 37, Amsterdam 1916.

Zie ook J. Gessler en J. F. Niermeyer, Florilegium Chronicorum Neerlandicorum. 's-Gravenhage 1948, blz. 11 e.v.

Voorts F. W. Oediger, Adelas Kampf um Elten, 996-1002, in Ann. des Hist. Vereins für den Niederrhein, Bd. 115/6, 1954, S. 67 ff.

¹⁰ Zie W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland in de Middeleeuwen. 's-Gravenhage 1966, blz. 38.

¹¹ Severin Corsten, De heren van Valkenburg, in een nog niet gepubliceerde bijdrage bestemd voor: De Geschiedenis van Valkenburg.

De geschiedenis van de graven van Gulik, die in de hier behandelde periode tot de belangrijkste wereldlijke machthebbers in de landen tussen Maas en Rijn behoorden, gaat terug tot in de 10e eeuw. Wij zagen reeds, dat in de loop van die eeuw een graaf Gotfried van Gulik voorkwam. Hij wordt als zodanig vermeld in een oorkonde van 2 augustus 945, waarbij aartsbisschop Wichfried van Keulen aan het klooster van de Elfduizend Maagden, aldaar, teneinde te voorkomen, dat de zusters door gebrek gedwongen zouden gaan bedelen, bepaalde goederen schenkt, onder meer de kerk te Gulik.¹ Van die kerk wordt gezegd, dat zij ligt „in pago Juliacense in comitatu Godefridi comitis in castello, quod cognominatur Julicha”, dat wil zeggen: in Gulik-gouw in het graafschap van graaf Gotfried in de versterkte plaats, die Gulik genoemd wordt. Deze uitvoerige omschrijving leert, dat graaf Gotfried, die een broeder van aartsbisschop Wichfried was,² in de gouw Gulik een graafschap bezat. Noch over zijn eventuele verwantschap met de Nederlotharingse hertogen, noch over zijn nakomelingen, staat iets vast. Eerst in het begin van de 11e eeuw treffen wij een „Gerardus (Gerhardus) Juliensis” aan in de door mogelijke onechtheid van de teksten niet aangetaste getuigenlijsten van een tweetal oorkonden van aartsbisschop Heribert van Keulen van 1 maart 1008³ en 3 mei 1020.⁴ De graventitel wordt niet vermeld, maar mag, afgaande op de tekst van de getuigenlijsten, worden toegevoegd. Dezelfde graaf Gerhard, die beschouwd kan worden als de stamvader van het oudste Gulikse gravenhuis, wordt wederom vermeld in een oorkonde van 2 juni 1029,⁵ ditmaal als graaf in de Gulik-gouw. Daarna blijven de berichten over graven van Gulik gedurende een halve eeuw uit, tenzij men mag aannemen, dat met de in de schenkingsoorkonde van aartsbisschop

Pilgrim van Keulen van 16 augustus 1032 voor de abdij Deutz genoemde „Gerhardus comes” de hiervóór vermelde „Gerardus Juliacensis” is bedoeld.⁶ Deze Gerardus of zijn gelijknamige nakomelingen zouden dan ook bedoeld kunnen zijn in de schenkingsoorkonde van de kanonnes Bezecha van 1047 aan het Sint Ursulaklooster te Keulen, waarin een „Gerardus comes” onder de getuigen wordt genoemd,⁷ alsmede in de oorkonde van circa 1064 waarbij bisschop Udo van Toul en de abt van Kornelimünster goederen ruilen.⁸ In de getuigenlijst van laatstgenoemde oorkonde wordt tweemaal een „comes Gerardus” vermeld, waarvan ongetwijfeld één de graaf van Gulik is, omdat de plaats van uitvaardiging Gulik is. De mogelijkheid, dat wij hier te doen hebben met de graaf van Gulik, bestaat ook met betrekking tot een oorkonde van aartsbisschop Anno II van Keulen van circa 1072, waarin eveneens een „Gerardus comes” onder de getuigen wordt genoemd.⁹ Maar dat kan dan al de hierna bedoelde „Gerhart de Juliche” zijn, die – in een tussen 1079 en 1089 te dateren oorkonde van aartsbisschop Sigewin van Keulen¹⁰ – met die naam wordt aangeduid, en die in 1094 in een oorkonde van aartsbisschop Herman III van Keulen als „Gerhart comes de Juliche” is vermeld.¹¹

Omtrent de omvang van het bezit van de graven in de 11e eeuw is maar weinig bekend. Wél mag als vaststaande worden aangenomen – en dat is een opmerkelijke bijzonderheid, waarin Gulik afwijkt van verscheidene andere heerschappijen tussen Maas en Rijn – dat het graafschap Gulik, voorzover het betreft het uit de Karolingse bestuursorganisatie daterende kerngebied, vrij was van leenrechtelijke bindingen aan het paltsgraafschap.¹²

In 1080 ontmoeten wij wederom een graaf van Gulik in een oorkonde van aartsbisschop Sigewin, waarin graaf Gerhard van Gulik optreedt als voogd van Sint Gereon te Keulen.¹³ Ook in nog enkele andere oorkonden van aartsbisschop Sigewin komt hij voor en eveneens in de reeds genoemde oorkonde van aartsbisschop Herman III van 1094, waar in de getuigenlijst vermeld staat: „Gerhart comes de Juliche”. Het zijn de nakomelingen van deze Gerhardus, die wij gedurende de 12e eeuw onafgebroken kunnen volgen als graven van Gulik. Na het overlijden van graaf Willem II, (1207) de laatste uit het oudste, met voornoemde Gerhardus aanvangende geslacht van de graven van Gulik, verkregen de heren van Heimbach door vererving het bezit van de

Gulikse graven, dat tijdens Willem II een belangrijke uitbreiding had ondergaan door toevoeging van het door vererving verkregen graafschap Molbach. Deze graaf liet ook de burcht Nideggen bouwen, aan de Roer, en breidde aldaar zijn invloed in zuidelijke richting uit, mede steunende op zijn bezit in de omgeving van Düren. De graven van Gulik-Heimbach, te beginnen met Willem III, vormden de jongere linie van het Gulikse gravenhuis, dat zich sedert het begin van de 13e eeuw een belangrijke plaats verworven heeft in het Nederrijnse gezelschap van heren, die zich sindsdien tot landsheren ontwikkelden. Deze ontwikkeling ging in de 13e eeuw duidelijke vormen aannemen.¹⁴

Tot de in latere eeuwen in de Nederrijnse landen op de voorgrond tredende graven behoorden ook de heren van Gelre en van Kleef, over wier oorsprong mede naar aanleiding van een mededeling in de *Annales Rodenses* over deze aangelegenheid, een uitvoerige controverse ontstaan is.¹⁵ De *Annales Rodenses* verhalen,¹⁶ dat twee broeders van aanzienlijke Vlaamse afkomst, Gerardus en Rutgerus genaamd, zich in dienst van de Duitse koning begaven. Deze vestigde Gerardus bij Wassenberg en Rutgerus bij Kleef en voorzag hen van goederen in zodanige omvang, dat zij en hun nakomelingen in die streken tot macht en aanzien konden komen.

Er heeft lange tijd ernstige twijfel bestaan aan de juistheid van de mededelingen van de vermoedelijk in de tweede helft van de 12e eeuw geschreven *Annales Rodenses*, dat deze broeders, „Flandrenses”, uit Vlaanderen afkomstig zouden zijn. Thans wordt dit vrij algemeen aangenomen, en eveneens, dat zij – zoals hierna nog zal worden toegelicht – in de eerste helft van de 11e eeuw met goederen en ambten in de streken tussen Maas en Rijn zijn beleend en begiftigd. Als het juist is – wat waarschijnlijk het geval is – dat Rutgerus door koning Hendrik III (1039-1056) in de omgeving van Kleef gevestigd werd, dan mag men wel aannemen, dat omstreeks dezelfde tijd ook Gerardus Flamens in Wassenberg is gevestigd. Voorts mag worden aangenomen, dat niet alleen de graven van Gelre en van Kleef, maar ook de heren van Heinsberg, en van Valkenburg¹⁷, en eveneens de heren van Kriekenbeek afstammelingen zijn van de „Flandrenses”.

Met de graven van Gelre is het al even zoals met de hiervóór behandelde graven van Gulik: de vermeldingen van de Gelderse heren zijn in de 11e eeuw betrekkelijk zeldzaam. Bovendien is het niet steeds

zeker of één van de Gelderse heren bedoeld is in de oorkonden, omdat niet zelden alléén de voornaam, al of niet met toevoeging van de titel „comes” vermeld is, met name in de getuigenlijsten. Daarbij komt nog, dat men hier en daar ook te doen heeft met onechte oorkonden of onechte gedeelten daarvan, een omstandigheid, die de chronologische plaats van de vermelde personen onzeker maakt. Een voorbeeld daarvan levert de onechte oorkonde van 27 september 1074 van Anno II, aartsbisschop van Keulen, waarin in de getuigenlijst een groot aantal heren uit de streken tussen Maas en Rijn genoemd worden, en ook „Otto” comes de Sutphen et de Gelria”.¹⁸ Deze laatste vermelding kan – afgezien van de onechtheid van de gehele oorkonde – onmogelijk juist zijn. Zij stamt uit een onechte oorkonde van 1090.

Slechts enkele en summiere berichten over de oudste heren of graven van Gelre brengen enig licht in de duisternis, behoudens de mededelingen van de „Annales Rodenses”. Een oorkonde van keizer Koenraad II uit 1033 vermeldt onder de getuigen: Gerardus Flamens,¹⁹ en een oorkonde van keizer Hendrik III van 23 maart 1053 vermeldt een graaf Gerard in het graafschap Teisterbant (in de Betuwe): „Teisterbant in comitatu Gerardi comitis”.²⁰ Een bericht over deelname aan een krijgstoct tegen graaf Floris van Holland in 1053 kunnen wij, hoewel de graaf van Gelre, die voor de hierna nog te noemen graafschappen in de Betuwe leenman was van de bisschop van Utrecht, die de strijd tegen graaf Floris voerde, als niet geheel betrouwbaar ter zijde laten.

Dat is niet het geval met een bericht uit de „Gesta abbatum Trudonsium”, waarin verhaald wordt, dat in 1085 keizer Hendrik IV aan twee van zijn graven, namelijk aan Gerardus, van de burcht, die Wassenberg genoemd wordt, en aan Goswinus, diens oom, van de burcht, die Heinsberge heet, opdracht geeft om de abt Luipo van Sint-Truiden, die door de monniken van de abdij niet als zodanig erkend wordt, met geweld in zijn gezag te herstellen.²¹ Een ander bericht bevat een oorkonde van keizer Hendrik IV van 1087, waarin sprake is van een vonnis van het vorstengerecht tegen graaf Gerardus de Wassenbergh betreffende de kerk te Echt (Ned. Limb.).²² Dit vonnis wekt, evenals de hierna nog te vermelden belening met de „villa” Echt, het vermoeden, dat de allodiale goederen van de graaf van Gelre aan de oostelijke over van de Maas tussen Roermond en Maastricht, waarover hierna nog zal worden gesproken, toen reeds in diens bezit waren.

In 1096 zien wij „Gerardus comes de Gelre” als getuige optreden in een schenkingsoorkonde van gravin Ida van Bouillon, tesamen met zijn nog nader te vermelden broeder Hendrik van Kriekenbeek.²³

Zo omstreeks 1100 worden de vermeldingen van de Gelderse graaf menigvuldiger, niet alleen in oorkonden van de Duitse keizers en koningen, maar ook in andere oorkonden. Deze omstandigheid, die niet alleen mag worden toegeschreven aan het feit, dat sedert het begin van de 12e eeuw een naar verhouding groter aantal oorkonden bewaard gebleven is, mag ook als een aanwijzing voor het toenemend aanzien van de graaf van Gelre worden beschouwd.

Giselbert van Mons bericht ons in zijn „Cronica Hannoniae”, dat omstreeks 1107 twee dochters van Gerard II van Wassenberg in het huwelijk traden met aanzienlijke heren, de eerste met Boudewijn van Henegouwen en de tweede met Walram II van Limburg. Ook deze huwelijken wijzen op stijgend aanzien van de Gelderse graaf en ook – uit hoofde van de ten huwelijk medegebrachte goederen – op een zekere omvang van zijn bezit.²⁴

Wat betreft de vermeldingen in oorkonden van circa 1100 kan nog gewezen worden op een viertal van dergelijke stukken: een oorkonde van de bisschoppen van Spiers en Worms, van 1099, waarin „Gerhardus comes de Gielria” als getuige optreedt,²⁵ een oorkonde van keizer Hendrik IV, van 1101, waarin onder de „fideles curiae regis” ook Gerardus Wassenberg wordt vermeld,²⁶ een oorkonde van dezelfde keizer, van 1101, waarin dezelfde Gerardus als getuige genoemd wordt,²⁷ en een oorkonde van aartsbisschop Frederik van Keulen, van 1104, waarin onder de getuigen „Gerhart comes de Gellere” voorkomt.²⁸

Op grondslag van deze gegevens zou het mogelijk zijn de volgorde van de vroegste Gelderse heren te bepalen, namelijk: Gerardus I Flammens, die wij in 1053 nog aantreffen; de schenkingsoorkonde voor het door paltsgraaf Ezzo in 1024 gestichtte klooster Brauweiler, van Richeza, koningin van Polen, een dochter van paltsgraaf Ezzo, van 7 september 1054,²⁹ waarin „Gerardus comes” als getuige wordt genoemd, laten wij buiten beschouwing omdat er geen zekerheid is, dat wij hier met Gerhard van Gelre te doen hebben. Op Gerard I volgt zijn zoon Dirk, die graaf in de Veluwe was en in 1082 overleed, opgevolgd door zijn zoon Gerardus II van Wassenberg, die wij sinds dat jaar in

verscheidene oorkonden ontmoeten. In 1138 verschijnt een graaf van Gelre, die Hendrik heet en die in 1182 overlijdt.³⁰ Het is mogelijk – en daarover bestaan verschillende meningen – dat wij in de periode 1082-1138 te doen hebben met één graaf, namelijk Gerard II. Een andere opvatting is, dat er in deze periode twee graven geweest zijn, beide Gerard geheten. Vandaar dat men in de literatuur voor de jaren na 1082 uiteenlopende naamcijfers voor de Gelderse graven, die de naam Gerard dragen, ontmoet.³¹

Omtrent de omvang van het bezit van de Gelders-Wassenbergse heren in de 11e eeuw is slechts weinig met enige zekerheid bekend. Eerst in de 12e eeuw wordt – evenals dit in andere territoria het geval is – de situatie ten deze duidelijker. Uiteraard behoorden tot de 11e eeuwse bezittingen de burcht Wassenberg en omgeving. In 1075 ontvingen zij de „villa” Echt (Ned. Lim.)³² in leen van de graaf van Namen. Behalve het in 1053 vermelde, van de bisschop van Utrecht in leen gehouden graafschap Teisterbant (in de Betuwe), bezat de Gelderse graaf nog een ander – eveneens van de Utrechtse bisschop in leen gehouden – graafschap (comitatus) in de Betuwe, namelijk in de nabijheid van Tiel, aan de Waal, zoals mag worden afgeleid uit de medeling van Giselbert van Mons in zijn „Cronica Hannoniae” inzake het huwelijksgoed van Yolanda van Gelre, die met Boudewijn van Henegouwen huwde. Deze mededeling kan mede in verband gebracht worden met een oorkonde van keizer Hendrik III, van 1053, waarin Gerardus van Gelre (Flamens) als graaf in Teisterbant wordt genoemd.³³ Voorts bezat de graaf van Gelre-Wassenberg, als leen van de bisschop van Utrecht, rechten op de Veluwe. Aangenomen mag worden – en daarmee komen wij weer terug in het land tussen Maas en Rijn – dat ook de burcht te Geldern aan de Niers en de omgeving daarvan tot het 11e eeuwse bezit van de Gelderse heren behoorden. Als men aanneemt, dat reeds Gerard I Flamens omstreeks het midden van de 11e eeuw een graafschap in Hattuarië, dat wil zeggen: aan de benedenloop van de Niers, ontvangen heeft van keizer Hendrik III, kunnen wij vaststellen, dat het 11e eeuwse bezit van de Gelderse heren vóór 1100 reeds een omvang had, die een goede grondslag bood voor verdere machtsuitbreiding. Te meer omdat zij hoogst waarschijnlijk reeds tegen het einde van die eeuw allodiale goederen tussen Roermond en Maastricht, aan de oostelijke oever van de Maas bezaten, die in 1204

door hen aan de bisschop van Luik, Hugo van Pierrepont, werden opgedragen en daarna in leen werden ontvangen.³⁴ Naar alle waarschijnlijkheid dateert de positie van de graaf van Gelre in Roermond eerst uit de 12e eeuw. Die eeuw is dan ook de periode van een duidelijke machts- en gebiedsuitbreiding van de Gelderse heren, die dan eveneens het graafschap Zutphen verwerven. Met deze verwerving verplaatste zich het zwaartepunt van het Gelderse gebied buiten de streken tussen Maas en Rijn, maar de graven van Gelre bleven daar – zoals wij nog zullen zien – een rol van grote betekenis spelen in de politieke gebeurtenissen.

Gaat men de beschikbare gegevens na, die betrekking hebben op de graven van Kleef, dan verkrijgt men de indruk, dat Rutgerus, de jongere broeder van Gerardus Flamens, een minder belangrijke rol gespeeld heeft en op de achtergrond gebleven is. De opkomst van het graafschap Kleef valt duidelijk later dan die van de graafschappen Gulik en Gelre.

Het verhaal over de graven van Kleef, voorzover het de periode tot circa 1100 betreft, kan beginnen met de vaststelling, dat Rutgerus – behalve in de „Annales Rodenses” – nergens vermeld is in verband met bezittingen in Kleef en omgeving. Toch kan men de mededelingen van de redelijke betrouwbare „Annales”, die met betrekking tot de andere broeder Gerardus Flamens door gegevens uit de 11e eeuwse oorkonden bevestigd, althans versterkt worden, niet zonder meer ter zijde schuiven en als vergissing kwalificeren. Men zou hier hoogstens tot een „non liquet” kunnen besluiten. Toch is Rutgerus niet uit het historisch panorama van de 11e eeuw verdwenen. Om te beginnen is enkele malen in, zij het wat de inhoud, doch waarschijnlijk niet de getuigenlijsten betreft mogelijk onechte oorkonden een „Rutgerus” vermeld als voogd van de aartsbisschop van Keulen. Dit is bijvoorbeeld het geval in een oorkonde van aartsbisschop Anno II van 1061 voor Maria ad Gradus, in Keulen³⁵ en in een oorkonde van aartsbisschop Sigewin, uit de jaren 1079-1089,³⁶ voor het sticht Rees, waarin schenkingen, vóór 1075 gedaan, bevestigd worden. Naam en persoon van Rutgerus worden, behalve met de voornoemde voogdij, in verband gebracht met de burch Tomburg. In het obituarium van S. Maria ad Gradus, in Keulen, wordt hij nl. vermeld als „comes de Toneburch”. Met betrekking tot deze Rutgerus dient men echter rekening te houden met de mogelijk-

heid, dat het hier gaat om gelijknamige vader en zoon, terwijl bovendien de nogal veelvuldige vermeldingen van de enkele naam „Rutgerus”, in verschillende vormen, grote voorzichtheid vraagt. De burcht Tomburg³⁷ behoorde oorspronkelijk tot het paltsgrafelijk bezit; zij werd door aartsbisschop Herman II (1036-1056), die tot de paltsgrafelijke familie van de Ezzonen behoorde, aan de Keulse kerk geschonken. In een oorkonde van aartsbisschop Herman III van Keulen komt onder de getuigen een „Thieodericus de Toneburc” voor (13 december 1096),³⁸ die naar vrijwel algemeen aangenomen wordt, een kleinzoon van Rutgerus, de broeder van Gerardus Flamens, zou kunnen zijn. De afwijkende opvatting is, dat Rutgerus als graaf van Tomburg kinderloos overleden is, en dat zijn erfenis kwam aan Gerhardus, een broeder van Dirk van de Veluwe. Deze Gerhardus zou in 1067 als graaf in de Hattuariëgouw – dus in de nabijheid van Kleef – vermeld zijn en als de stamvader van de latere Kleefse graven moeten gelden. De daarvoor aangevoerde argumenten zijn niet sterk, maar wel interessant.³⁹ Het argument, dat de naam Rutgerus bij de Kleefse graven verder niet voorkomt, kan moeilijk worden aangevoerd voor deze opvatting, want ook de naam Gerardus komt bij de Kleefse graven niet voor. Hoe dit ook zij, het was de hiervóór bedoelde Theodericus de Tomburg, die in 1092 ook als „comes de Cleve” vermeldt wordt. Wanneer deze Theodericus zijn intrede in Kleef gedaan heeft, blijft onzeker. In 1096 wordt hij in de reeds vermelde, niet geheel onverdachte oorkonde van aartsbisschop Herman III (1089-1099) nog als „Théodericus de Toneburc” in de getuigenlijst vermeld. Laat men het dubium inzake de verwantschap van Theodericus en de gedeeltelijke onechtheid van de hiervóór vermelde oorkonden buiten beschouwing, dan kan men vaststellen, dat de Flandrenses sedert het einde van de 11e eeuw een grafelijke positie innamen in het meest noordelijk deel van de streken tussen Maas en Rijn, d.w.z. in het latere graafschap Kleef en dus later dan de directe nakomelingen van Gerardus Flamens. Deze nakomelingen, waarvan de meesten de naam Theodericus dragen, zijn sindsdien onafgebroken als „comes de Cleve” aan te tonen.

Sedert 1092 wordt in het noordelijkste deel van de streken tussen Maas en Rijn een graaf van Kleef vermeld: Dirk I. Of hij een kleinzoon of achterkleinzoon van Rutger, de jongste van de beide Vlaamse broeders is geweest, dan wel een nazaat van een jongere zoon van Gerardus,

de oudste van de Flandrenses, en men dus in Kleef met een Gelderse secundogenituur te doen zou hebben, gelijk wel verondersteld is, kan hier in het midden gelaten worden.⁴⁰ Vast staat, dat de graven van Kleef in de loop van de 12e en 13e eeuw in het noordelijke deel van de Nederrijnse streken grondbezit en overheidsrechten verwierven, die de grondslag vormden voor het graafschap Kleef zoals het omstreeks 1300 de omvang verkreeg, die het gedurende de latere Middeleeuwen in hoofdzaak behouden heeft. Een jongere linie van het Kleefse gravenhuis bezat sedert 1247 het graafschap Hülchrath (bij Grevenbroich), waaraan ook enkele voorgedijen over kerkelijke instellingen verbonden waren. Het graafschap, deel van de vroegere Keulen-gouw, was aanvankelijk in bezit van de graven van Sayn.⁴¹

Uitgaande van de hiervóór vermelde passage uit de „Gesta Abbatum Trudonensium”, die betrekking heeft op het jaar 1085, waarin graaf Gerardus van Wassenberg en zijn „avunculus”, graaf Goswinus de Heinsberge vermeld worden, zou men – daargelaten of men „avunculus” met oom of neef moet vertalen – te doen hebben met de vroegste vermelding van een graaf van Heinsberg, namelijk Goswinus I, die dan tot de familie van de „Flandrenses” zou behoord hebben. De graventitel zou verband kunnen houden met het bezit van koninklijke hoogge-rechten in de naburige bosdistricten, waarbij de titel beperkt is tot het regerende lid van het gravengeslacht.

De verwantschap met de „Flandrenses”, die ook in de „Annales Rodenses”, waar sprake is van Gerardus van Gelre, Goswinus de Heinesberch, Henricus de Kriekenbeek en Theodoricus de Cleve, als „consanguinei”, wordt vermeld,⁴² is in de literatuur aanvaard en tevens gaat men er van uit, dat genoemde Goswinus de burcht Heinsberg als vestigingsplaats heeft bezeten. Hij komt ook voor in een oorkonde uit het jaar 1096 van bisschop Otbert van Luik (1091-1119), betreffende het onroerend goed Houthem, bij Meerssen, dat Goswinus in dat jaar verwerft.⁴³ Daarmede deed de Heinsbergse graaf zijn intrede in de streek tussen Aken en Maastricht. Dat was slechts het begin van de Heinsbergse penetratie, want als in de jaren tussen 1101 en 1106 Dietbald van Voeren, de heer van Valkenburg, overlijdt, is Goswinus van Heinsberg, na Dietbalds echtgenote Guda van Valkenburg, de vermoedelijke erfgenaam van de heerlijkheid Valkenburg, aangezien het huwelijk van Dietbald van Voeren met Guda kinderloos gebleven is. Laatstgenoemde

trad na het overlijden van haar echtgenoot als vrouwe van Valkenburg op, doch in 1119 nam zij de sluier aan en daarna kwam Gozewinus I van Heinsberg, die zich voortaan Gosewinus van Valkenburg noemde, in het bezit van de heerlijkheid. Hij overleed in 1128, en nadat zijn oudste zoon, Gerhardus, kort daarna gestorven was, kwamen Heinsberg en Valkenburg aan zijn jongste zoon Gosewinus II, die omstreeks 1170 overleed. Gedurende de gehele 12e eeuw bestuurden de Heinsbergers Heinsberg en Valkenburg. De omvang van het bezit werd vergroot en omvatte ook kerkelijke voogdijen, onder meer die over de proosdij Meerssen. Zij legden er de grondslag voor een territorium, dat in het begin van de 13e eeuw met Dirk I (circa 1207-1228) aan een jongere tak van de Kleefse graven kwam.

Als laatste gebied, dat in handen was van nakomelingen van Gerardus Flamens moet Kriekenbeek vermeld worden. Een broeder van Gerardus II van Gelre-Wassenberg, Hendrik van Kriekenbeek, treffen wij in de tweede helft van de 11e eeuw waarschijnlijk aan als graaf in de Molengouw, tussen Maas en Nette, waar hij een gebied bezat, waarvan de burcht Kriekenbeek aan de Nette het centrum vormde. De heren van Kriekenbeek bezaten ook elders nog goederen, gelijk blijkt uit de latere verkooptransacties, onder meer bij Dieteren, aan de Maas ten noorden van Susteren. De burcht Kriekenbeek werd met het bijbehorende allodium aangekocht door aartsbisschop Philips van Heinsberg in 1188 ten behoeve van de Keulse kerk.⁴⁴ Na verschillende lotswisselingen werd het Kriekenbeekse dominium verkocht aan graaf Otto II van Gelre in 1243;⁴⁵ de nakomelingen van Hendrik van Kriekenbeek waren toen uitgestorven. De verkoop in 1243 wordt uitdrukkelijk beperkt tot ten westen van de Rijn gelegen lenen en allodia, die tot het Kriekenbeekse dominium behoord hebben.⁴⁶ Dit betekent, dat de heren van Kriekenbeek ook bezit aan de rechter Rijnsoever hebben gehad.

Veel moeilijker dan de heren van Kriekenbeek zijn de graven van Kessel uit de duisternis van de 11e eeuw te voorschijn te brengen. In een oorkonde van Irmgarda van Zutphen van 1082, inhoudende een schenking aan S. Pantaleon te Keulen,⁴⁷ trad „comes Henricus de Casle” als getuige op. Indien wij verder niets wisten van deze Henricus de Casle, dan zou de conclusie, dat wij hier te doen hebben met een graaf van Kessel wellicht te ver gaan. Maar in de oorkonde is aan de naam toegevoegd, dat Henricus de Casle altaarvoogd van S. Pantaleon

te Keulen was.⁴⁸ Deze functie heeft hij inderdaad uitgeoefend.⁴⁹ Bovendien hadden de graven van Kessel nog andere voogdijen, namelijk te Oberempt, bij Bergheim (tussen Aken en Keulen), waar S. Pantaleon een zeer aanzienlijk grondbezit had, te Esch (ten westen van Keulen) en te Süchtelen, in de Molengouw (ten noord-westen van Mönchengladbach), waar eveneens een hof van S. Pantaleon lag.⁵⁰ De graven van Kessel, geheten naar hun burcht aan de Maas, ten noorden van Roermond, strekten – gelijk uit de opsomming van de voogdijen blijkt – hun invloed uit in de streken tussen Maas en Rijn, onder meer te Grevenbroich aan de Erft (ten zuid-oosten van Mönchengladbach) en te Brügggen (ten noord-oosten van Roermond). Aan de westzijde van de Maas beschikten zij eveneens over omvangrijke bezittingen; onder meer Kessel, Sevenum, Blerick en Maasbree. In de loop van de 12e eeuw is dit totale bezit nog uitgebreid. In 1114 sneuvelde graaf Hendrik van Kessel als bondgenoot van de Duitse koning Hendrik V bij Andernach.⁵¹ Tijdens de 12e eeuw komen de graven van Kessel, die in 1305 uitstierven, herhaaldelijk in de oorkonden als getuigen voor.⁵² Deze omstandigheid en hun omvangrijk, zij het nogal verspreid, bezit, wijzen er op, dat zij tot de aanzienlijke en invloedrijke heren tussen Maas en Rijn behoorden, die onder meer relaties onderhielden met de Duitse koningen en met de aartsbisschop van Keulen.

Een onopgeloste vraag blijft evenwel wie Henricus de Casle was en hoe te verklaren is dat hij tegen het einde van de 11e eeuw plotseling ten tonele verschijnt en een man van macht en invloed blijkt te zijn. Er zijn verschillende theorieën opgesteld met betrekking tot deze vraag. De op het eerste gezicht meest aannemelijke opvatting is die van Van Spaen, die meent in Henricus de Casle dezelfde persoon te mogen zien als in Hendrik van Kriekenbeek.⁵³ De overeenkomst tussen beiden is, dat zij in dezelfde tijd leefden, namelijk in de tweede helft van de 11e eeuw en in het begin van de 12e eeuw, dat zij beiden bezittingen hadden in de Molengouw tussen Maas en Niers, en dat zij bovendien buiten de Molengouw verspreide allodia, lenen en voogdijrechten bezaten, die voor een belangrijk deel in de loop van de 13e eeuw door verkoop in handen van de graven van Gelre en van Gulik kwamen. Wanneer het juist is, dat Hendrik van Kriekenbeek een graafschap in de Molengouw bezat, dan zou een bezwaar tegen deze gelijkstelling zijn weggenomen. Blijft dan nog de vraag waarom Hendrik van Kriekenbeek zich graaf

van Kessel genoemd zou hebben, terwijl zijn stamburcht toch Kriekenbeek was. Het verkrijgen van belangrijk bezit buiten het gebied van de oorspronkelijke stamburcht kon aanleiding zijn voor naamsverandering, zoals het voorbeeld van de heren van Heinsberg, die zich naar Valkenburg gingen noemen, en van de graven van Tomburg, die zich naar Kleef gingen noemen, aantoon. Maar ook het omgekeerde komt voor, namelijk, dat de naam van de stamburcht wordt gehandhaafd voor het geslacht, terwijl het grootste deel van het gebied elders ligt, zoals bij voorbeeld bij de graven van Are.⁵⁴ De conclusie uit dit alles is, dat de gelijkstelling Kriekenbeek-Kessel niet uitgesloten is, doch zeker niet vaststaat.

De vroegste gegevens over de heren, later graven, van Meurs, die eerst in de 13e eeuw hun gebied buiten een kleine allodiale heerschappij uitstrekten,⁵⁵ behoren tot de 11e eeuw. Hoewel Meurs reeds in een goederenregister van de abdij Werden aan de Ruhr uit het einde van de 9e eeuw vermeld wordt,⁵⁶ vernemen wij eerst uit berichten van de 11e eeuw, dat de heren van Meurs in laatstgenoemde eeuw ter plaatse een burcht gebouwd hebben, die in de 12e eeuw, toen de graven van Meurs voor het eerst als zodanig optraden, werd uitgebreid. Bij deze burcht ontwikkelde zich de stad Meurs. Hoewel de graven van Meurs in de latere Middeleeuwen in de streken tussen Maas en Rijn een belangrijke plaats innamen, en ook daarbuiten, met name in Gelre en in het bisdom Münster op de voorgrond traden, is van hun macht en invloed in de 11e- en 12e eeuw nog niet veel te bemerken.

Tot de in de streken tussen Maas en Rijn eveneens op de voorgrond tredende geslachten behoorde ook dat van de heren van Dijck, die tot de aanzienlijke heren in deze streken gerekend moeten worden,⁵⁷ totdat zij in 1394 uitstierven. De eerste vermelding van deze heren dateert uit het einde van de 11e eeuw. In een oorkonde van aartsbisschop Herman III van Keulen betreffende een schenking aan de abdij Deutz komt onder de getuigen Hermanus de Dicco voor.⁵⁸ Omtrent de datering van deze oorkonde bestaat geen zekerheid; vermoedelijk is zij van 1099, en niet – zoals vroeger aangenomen – van 1094. Dijck was een allodiale heerlijkheid, gelegen ten noorden van Grevenbroich, die zich als zodanig gedurende de Middeleeuwen wist te handhaven. In de loop van de 12e eeuw komen de heren van Dijck herhaaldelijk voor in de oorkon-

den, waarmede bevestigd is, dat zij inderdaad tot de aanzienlijken behoorden. In een oorkonde van aartsbisschop Frederik I van Keulen, van 1127 voor S. Kunibert aldaar, komen twee heren van Dijck als getuigen voor, te weten: Heinricus en Retherus de Dicke,⁵⁹ en in een oorkonde van aartsbisschop Arnold I voor de abdij Brauweiler uit 1138 treft men de beide broeders wederom aan onder de getuigen.⁶⁰ Conradus, Retherus en Arnoldus de Dijcke treden nog in de jaren 1190-1200 op als getuigen in verschillende oorkonden van de toenmalige aartsbisschoppen van Keulen. De heerlijkheid Dijck is omstreeks 1200 in bezit van Otto van Wickrath, een jongere zoon van Otto van Are-Hochstaden. Over de graven van Hochstaden zal hierna worden gesproken.⁶¹

De graven van Are, die weliswaar hun naam afleiden van de stamburcht aan de Ahr, maar elders hun belangrijkste bezittingen hadden, en in de omgeving van de burcht aan de Ahr geen grafelijke rechten hebben uitgeoefend, kwamen eigenlijk eerst in de 12e eeuw op de voorgrond. In de voorgeschiedenis van de graven van Are gedurende de 11e eeuw schuilen enkele onzekerheden, zo bij voorbeeld de vraag, of graaf Sikko, die in 1045 als getuige vermeld wordt in een schenkingsoorkonde voor de abdij Deutz,⁶² en in een oorkonde van 1047 genoemd wordt als graaf in de Bonngouw,⁶³ een voorvader van de graven van Are is geweest. Deze vraag zou, onder meer omdat de naam Sikko in het geheel niet in de gravenfamilie van Are voorkomt, in ontkennende zin moeten worden beantwoord, hoewel in een oorkonde van aartsbisschop Anno II betreffende de stichting en dotatie van de abdij Siegburg op de Michaëlsberg uit de jaren 1063-1066 vermeld wordt, dat aan voormelde abdij ook geschonken worden tienden, die graaf Sikko in de Zülpichgouw, waar leden van het geslacht van Are later als graaf voorkomen, in leen had.⁶⁴ Veeleer is een graaf Sigebodo, die in een oorkonde van aartsbisschop Anno II met betrekking tot een goederenruil tussen de abt van Kornelimünster en bisschop Udo van Toul, van 1064,⁶⁵ als broeder van deze laatste (*frater et advocatus capitis eius*) wordt genoemd, als een voorvader van de graven van Are uit de 12e eeuw te beschouwen, omdat als vaststaande mag worden aangenomen, dat de graven van Are in latere jaren in het bezit zijn van allodia en van andere goederen, die van Udo van Toul afkomstig waren. Langs deze weg kwamen de graven van Are in het begin van de 12e eeuw ook in het bezit van een deel van de heerlijkheid Heerlen⁶⁶ waarmee zij en hun

nakomelingen en opvolgers, onder meer de graven van Hochstaden, in de streken tussen Maastricht en Aken doordrongen. Wij zien hier een voorbeeld van een geslacht, dat zijn verspreid bezit en zijn invloed over een groot deel van de zuidelijke streken tussen Maas en Rijn heeft uitgebreid, en dat uit de noordelijke Eifelrand ten westen van Bonn doordringt tot in de streken langs de oostelijke oever van de Maas. Een overeenkomstige gang van zaken zagen wij reeds met betrekking tot de graven van Kessel, die van de Maasoever uit tot aan de Erft bij Grevenbroich doordrongen. Hierna zal op deze situatie, waarvan de graven van Are en van Kessel slechts voorbeelden zijn, nader worden ingegaan.

In de 12e eeuw traden de graven van Are duidelijker voor het voetlicht. Zij noemen zich naar de in het Ahrdal gelegen stamburcht, die als zodanig mag gelden, omdat daar voor het eerst een Sigibodo vermeld wordt, namelijk in 992 toen keizer Otto III aan de broeders Sigibodo en Richwin aldaar een wildban in leen gaf.⁶⁷ Van deze Richwin is de hierna te noemen Dietrich van Are een nakomeling.

In oorkonden uit de jaren 1118 en 1120 van aartsbisschop Frederik I van Keulen komt graaf Theodericus de Ara voor als getuige⁶⁸ en in 1121 verschijnt hij in een oorkonde van Frederik I met betrekking tot het door Sigibodo van Are in 1070 gestichte klooster Steinfeld in de Eifel, bij Schleiden, en de uitoefening van de voogdij over dat klooster door de graven van Are.⁶⁹ Van dit klooster wordt in de oorkonde gezegd, dat het ligt in de Eifelgouw in het graafschap van Theodericus de Are (*monasterium Steinfeldensem situm in pago Eiflia in comitatu ipsius*). In latere jaren verschijnen de graven van Are herhaaldelijk in diverse oorkonden onder de getuigen. Naast hen, en al spoedig in de plaats van hen, gingen in de tweede helft van de 12e eeuw eveneens de graven van Hochstaden – over wie nog nader zal worden gesproken – als getuigen optreden.

Behalve te Steinfeld waren de graven van Are ook voogden van de abdij Prüm in de Eifel. Niet alleen in de Eifelgouw trad Theodericus de Are als graaf op. Ook in het zuidelijk deel van de Zülpichgouw namen de graven van Are in de 12e eeuw een grafelijke positie in, gelijk o.m. blijkt uit een oorkonde van 1166 van de Keulse aartsbisschop Reinald van Dassel voor de abdij Siegburg betreffende aankoop van land gelegen „in pago Zulpiacensi”. Deze koopovereenkomst werd bekrachtigd door de graaf Ulricus de Are in wiens jurisdictie het aangekochte perceel land lag („*cuius inibi fuit iudiciaria potestas*”).⁷⁰

Voornoemde Ulricus was niet afkomstig uit de mannelijke linie van het geslacht van de graven van Are. Graaf Theodericus de Are, die in de hiervóór genoemde oorkonden van 1118 en 1120 vermeld is, werd opgevolgd door zijn zoon Lotharius; nadat deze overleden was, werd diens zoon, Theodericus geheten, graaf van Are. Met hem stierf in 1164 de mannelijke linie uit. Het bezit van de uitgestorven linie werd verdeeld onder de zijverwanten, waarvan voor de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn van belang zijn de uit de omgeving van Grevenbroich afkomstige graven van Hochstaden en de van Nürburg in de Eifel afkomstige graven van Nürburg. Ulrich van Nürburg-Are trad – gelijk uit de voornoemde oorkonde van 1166 blijkt – na 1164 op als graaf in de Zülpichgouw. In deze gouw en in de Eifelgouw zijn de graven van Are en hun nakomelingen na 1200 door de graven van Gulik en de aartsbisschoppen van Keulen verdrongen. Reeds tegen het einde van de 12e eeuw ging het graafschap in de zuidelijke Zülpichgouw voor de graven van Are-Nürburg verloren; het kwam aan de graven van Gulik.

De eerste van de heren van Hochstaden, wier stamburcht, de Husterknupp, bij Grevenbroich, aan de Erft, lag, wordt in een oorkonde van aartsbisschop Sigiwin van 1080, ten behoeve van S. Kunibert te Keulen, vermeld onder de getuigen als Gerhart de Hostade, nog zonder vermelding van de graventitel.⁷¹ De oorkonde is mogelijk onecht,⁷² maar de getuigenlijst wordt door deze eventuele onechtheid niet aangetast. De heren (graven) van Hochstaden, die over een omvangrijk bezit onder meer in de vorm van allodiale goederen en verscheidene voogdijen beschikten en dit door vererving van het bezit van de graven van Are nog zagen toenemen, namen onder de aanzienlijken in de streken tussen Maas en Rijn een belangrijke positie in, zoals mede blijkt uit de omstandigheid, dat enkele leden van dit geslacht de aartsbisschoppelijke zetel van Keulen bestegen, als eerste Hermann III (1089-1099). Hij was een broeder van voornoemde „Gerhart de Hostade”, die als Gerhard I wordt aangeduid. Hij en zijn zoon, Gerhard II, komen herhaaldelijk sedert 1080 voor als getuigen in oorkonden; laatstgenoemde ging de graventitel voeren, zoals bij voorbeeld in een oorkonde van aartsbisschop Hermann III voor Siegburg van 1095/96. In die oorkonde treedt Gerhard II als „Gerhardus comes de Hostade” op.⁷³ Met deze Gerhard II stierf de mannelijke linie van dit geslacht weliswaar uit, maar van de

zijlinie volgde Dietrich van Are, een nakomeling uit een nevenlinie van het huis Are, op, die de naam „Hostade” ging voeren. Diens nakomelingen zijn later ook in het bezit van de vrije heerlijkheden Dyck en Wickrath.

In de streek tussen Aken en Luik, een deel van de vroegere Luikergouw, in de noordelijke uitlopers van de Ardennen, bezaten de oudste graven van Limburg, die mogelijk verwant waren aan de familie van Reinier I Langhals, in de eerste helft van de 11e eeuw verscheidene allodiale goederen, waartoe ook de burch Limburg aan de Vesder behoorde. Deze goederen vormden het uitgangspunt en de kern van hun macht en waren waarschijnlijk afkomstig uit voormalig koningsgoed. De burch Limburg aan de Vesder was in 1033 in het bezit van Ricuinus en Theodericus van Limburg,⁷⁴ misschien broeders, maar zeker is dit niet.⁷⁵ Deze allodiale kern was omgeven door verspreide andere bezittingen en gebieden, waarin de graven van Limburg onder verschillende rechtstitels rechten uitoefenden. Daartoe behoorden graafschapsrechten in de Luikergouw en voogdijrechten, onder meer over de abdij Sint-Truiden. Op het bezit van graafschapsrechten in de Luikergouw berustte het gebruik van de graventitel.

De oudste Limburgse dynastie stierf omstreeks het midden van de 11e eeuw uit. De bezittingen van de graven van Limburg kwamen in handen van Frederik van Luxemburg, die toenmaals hertog van Neder-Lotharingen was. In 1061 wordt als „comes de Lembroch” vermeld Udo,⁷⁶ die Limburg verkreeg uit hoofde van zijn na te noemen huwelijk met de dochter van hertog Frederik. Udo, die ook als Walram vermeld wordt, een identiteit, die niet geheel vaststaat, behoorde tot de aanzienlijken van Neder-Lotharingen; van verwantschap met de voorafgaande dynastie blijkt niets. In 1083 is er sprake van Hendrik, graaf van Limburg, van wie aangenomen mag worden, dat hij een zoon was van Udo uit diens huwelijk met Jutta, dochter van hertog Frederik van Luxemburg, hertog van Neder-Lotharingen. Deze Hendrik van Limburg is waarschijnlijk in 1119 gestorven. Hij was gehuwd met een dochter van de graaf van Arlon, en daardoor kwamen de graven van Limburg in de 12e eeuw in het bezit van Arlon. In 1101 verkregen de Limburgse graven de titel van hertog van Neder-Lotharingen, die zij echter reeds in 1106 wederom verloren, toen koning Hendrik V deze titel aan de graven van Leuven overdroeg. Deze waren machtige con-

currenten van de Limburgse dynasten, die bovendien door Luik en Loon verhinderd werden in westelijke richting door te dringen tot en over de Maas, hoewel zij daar belangen hadden door het bezit van de voogdij over Sint-Truiden. In 1129 werd de Limburgse graaf nogmaals hertog van Neder-Lotharingen, maar het was slechts een tijdelijk succes en leverde hem geen machtsuitbreiding op. Beter resultaat hadden de Limburgers in noordelijke richting. Door zijn huwelijk met Mathilde van Saffenberg verwierf Hendrik II van Limburg de heerlijkheid Rode, later Land van 's-Hertogenrade geheten, en eveneens de voogdij van de abdij Kloosterrade, later bekend als Rolduc. Een tweede belangrijke verwerving vormde de heerlijkheid Wassenberg. Het waren vooral deze aanwinsten, die Limburg later niet alleen betrokken in de machtsstrijd tussen de hertogen van Brabant en de aartsbisschoppen van Keulen, waarin ook Gelre gemengd was, maar ook een aanzet vormden voor latere uitbreidingen, waarover nog zal worden gesproken.

Het aanzienlijke geslacht Saffenberg, dat zijn naam ontleende aan de gelijknamige, tot de rijksgoederen behorende burcht, gelegen ten oosten van Düren, was verwant aan het geslacht Nörvenich, blijkens een – mogelijk niet geheel onverdachte – schenkingsoorkonde van aartsbisschop Sigewin van Keulen voor St. Pantaleon, aldaar, uit het jaar 1081. In die oorkonde worden als getuigen vermeld: „Adulfus comes de Norvenich et frater eius Adelbertus de Saphenberch”.⁷⁷ De graventitel verwerft eerst Adulfus de Saphenberch, de zoon van Adelbertus, na 1122, dat wil zeggen: na zijn huwelijk met Margaretha, een nicht van aartsbisschop Frederik I van Keulen, zoals blijkt uit de Annales Rodenses, die op het jaar 1122 vermelden: „Adhuc non erat Adolphus comitatu insignitus, sed cum nepte dedit illum ei Fredericus”.⁷⁸ Dat Adolfus als graaf optreedt blijkt uit dezelfde Annales op het jaar 1148; er wordt daar gesproken van een rechtshandeling, die plaats vindt: „coram Adolpho comite de Saphenberch”.⁷⁹ De Saffenbergers hadden meerdere bezittingen in de streken tussen Maas en Rijn, onder meer het land van Rode en de voogdij van de aldaar in 1104 gestichte abdij Kloosterrade. De heerlijkheid Rode en de voogdij over Kloosterrade kwamen in 1136 door huwelijk aan Hendrik II van Limburg.⁸⁰ De graven van Saffenberg stierven in 1175 uit. De Saffenburg kwam in het bezit van de graven van Sayn.⁸¹

De graven van Nörvenich verwierven omstreeks 1140 het graafschap

Molbach (Maubach),⁸² dat evenals Nörvenich een paltsgrafelijk leen was. Hiermede verkregen zij de grafelijke titel. Zij namen de naam Molbach aan in overeenstemming met de aldaar door hen gebouwde gelijknamige burcht aan de Roer (ten oosten van Aken). Als „comes Albertus de Mulbach” komt Albert van Molbach-Nörvenich in 1153 voor onder de getuigen in een oorkonde van aartsbisschop Arnold II van Keulen.⁸³ In 1177 stierven de graven van Molbach-Nörvenich uit en kwam hun nalatenschap in handen van de graven van Gulik.⁸⁴

De graven van Sayn waren in de tweede helft van de 12e eeuw in het bezit gekomen van het omvangrijke, tussen Keulen en Neuss gelegen graafschap Hülchrath,⁸⁵ dat zich tot voor de poorten van Keulen uitstreckte en het noordelijke deel van de vroegere Keulengouw vormde. Zij hadden dit gebied, waarvan de reeds in 1120 vermelde burcht Hülchrath het centrum was en waarin verschillende belangrijke allodia van andere heren, onder meer van de heren van Dijck, lagen, verkregen als erfgenamen van de in 1175 uitgestorven graven van Saffenberg. De graven van Sayn leidden hun naam af van de gelijknamige burcht aan de rechter Rijnsoever, ten noorden van Koblenz. Daar lag een belangrijk deel van hun gebied, dat – zoals hierna nader zal worden vermeld – tot aan de Sieg reikte. Zij namen een belangrijke plaats in onder de Nederrijnse heren in de 12e en 13e eeuw. In 1247 stierf dit geslacht uit.⁸⁶ Het graafschap Hülchrath komt dan – zoals wij reeds zagen – aan een jongere linie van de Kleefse graven, totdat in 1314 de aartsbisschop van Keulen het door aankoop verwerft.

In het voorgaande is in nauwe relatie met de gegevens betreffende de daargenoemde geslachten, die in de 11e en de 12e eeuw een rol spelen in de moeizame staatkundige ontwikkeling, een summier overzicht gegeven van de geschiedenis van de op de voorgrond tredende heerschap-pijen die in de 11e eeuw en daarna ontstonden. Daarbij is het accent gelegd op de territoriale ontwikkeling en wordt het rechtshistorisch element slechts terloops aangeduid. Medebehandeling daarvan zou aan deze inleiding, die allereerst als een overzicht van de politieke ontwikkeling en de directe achtergronden daarvan bedoeld is, een te grote omvang hebben gegeven.⁸⁷

De belangrijkste factoren bij het ontstaan van de hiervóór bedoelde heerschappijen waren – territoriaal gezien – de splitsing, maar ook samenvoeging van oude Karolingse gouwen, of delen daarvan, de

verwerving van gebieden, hetzij in leen, hetzij als allodium, en het verkrijgen van voogdijrechten en overheidsrechten, waarvan de gerechtshoogheid, die de uitoefening van rechtspraak inhield, op de voorgrond trad. Deze ontwikkeling houdt mede verband met het uitsterven van dynastengeslachten en met huwelijken, waarvan zowel splitsing als samenvoeging het gevolg kon zijn. Daarnaast kwamen ook veranderingen in de territoriale indeling voor als gevolg van koopvereenkomsten en schenkingen, terwijl ook ruilvereenkomsten wijzigingen in de bestaande situatie konden brengen. De aanleiding tot verkoop was niet zelden, dat geslachten verarmd waren en zich daarom van delen van hun bezit moesten ontdoen. Het is nodig hierop de aandacht te vestigen omdat veelal nog ten onrechte wordt aangenomen, dat de vorming van de latere territoria in hoofdzaak heeft plaats gevonden door de aanwending van geweld.

In de tweede helft van de 11e eeuw kwam dit proces duidelijk op gang, zodat de oude Karolingse gouworganisatie, of wat daarvan overgebleven was, definitief werd aangetast en ontbonden, nadat zij door de verlening en werking van kerkelijke en wereldlijke immuniteiten reeds eerder aan betekenis en reële gelding had ingeboet. Van de dientengevolge ontstane heerschappijen werd een aantal voor de latere staatkundige en staatsrechtelijke ontwikkeling van betekenis. Vooral die heerschappijen traden op de voorgrond, die in de latere Middeleeuwen tot landsheerlijkheden uitgroeiden. Reeds in de 12e eeuw kan men een duidelijk voortschrijden van dit proces vaststellen.

Noten

- ¹ F. W. Oediger, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln*, I, 2, no. 335.
- ² Bij de bezegeling van de oorkonde is vermeld: S.(ignum) fratris eius Godefridi comitis.
- ³ Oediger, *Regesten*, I, 2, no. 618.
Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, I. Düsseldorf 1840, no. 146.
- ⁴ Oediger, *Regesten*, I, 2, no. 658.
Lacomblet I, no. 153.
- ⁵ Lacomblet I, 166, „in pago Julichgowi, in comitatibus Gerhardi et Gisilberti.
Oediger, *Regesten*, I, 3, no. 742.
Lacomblet I, no. 167.
- ⁶ Oediger, *Regesten*, I, 3, no. 815.
Lacomblet, I, no. 182.

- ⁷ Oediger, Regesten, I, 4.
- ⁸ Oediger, Regesten, I, 4, no. 928.
Lacomblet, I, no. 201.
- ⁹ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1011.
- ¹⁰ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1188.
- ¹¹ Oediger, Regesten, no. 1211.
- ¹² G. Drooge, Landrecht und Lehnrecht, S. 89. Zie echter H. Aubin, Die Entstehung der Landeshoheit (neudruck 1961), S. 427.
- ¹³ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1139.
- ¹⁴ Zie H. Aubin, Die Entstehung der Landeshoheit (Neudruck 1961), S. 423 ff.
- ¹⁵ Zie hierover W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland in de Middeleeuwen, 2e druk, Zutphen 1977, blz. 47.
- ¹⁶ Annales Rodenses, naar een 17e eeuw afschrift van Nicolaas Heyendal, uitgegeven door Ed. Lavaley in Deel VII van de „Histoire du Limbourg” van S. P. Ernst, Luik 1853, naar het originele handschrift uitgegeven door G. H. Pertz en W. Wattenbach, in Deel XVI van de Scriptores Mon. Germ. Hist., Berlijn 1859, blz. 699-723; en in facsimile met transcriptie door P. C. Boeren en G. W. A. Panhuysen, Assen 1968; zie ook G. Panhuysen, Het Handschrift der „Annales Rodenses” terug in Limburg, in: De Maasgouw, 68ste jrg., 1949, blz. 69 e.v.
- ¹⁷ Zie W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, I. Assen 1974, blz. 47/8.
- ¹⁸ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1037.
- ¹⁹ Mon. Germ. Hist., Diplomata, Konrad II, S. 251/2, no. 189.
- ²⁰ Sloet, Oorkondenboek van de graafschappen Gelre en Zutphen. 's Gravenhage 1872-76, no. 168.
- ²¹ Gesta abbatum Trudonensium, Mon. Germ. Hist., Scriptores, X, S. 240.
- ²² Sloet, Oorkondenboek, no. 193.
- ²³ Sloet, Oorkondenboek, no. 196.
- ²⁴ Sloet, Oorkondenboek, no. 211.
- ²⁵ Sloet, Oorkondenboek, no. 198.
- ²⁶ Sloet, Oorkondenboek, no. 201.
- ²⁷ Sloet, Oorkondenboek, no. 202.
- ²⁸ Lacomblet, I, no. 263.
- ²⁹ Lacomblet, I, no. 189.
Zie ook E. Wisplinghoff, Rheinisches Urkundenbuch, Erste Lieferung. Bonn 1972, S. 135 ff.
- ³⁰ Zie ook P. A. van Schilfgaarde, Zegels en genealogische gegevens van de hertogen van Gelre en graven van Zutphen. Arnhem 1967, blz. 85 e.v.
- ³¹ Zie W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland, blz. 53.
- ³² Zie W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, I, 1974, blz. 47.
- ³³ Sloet, Oorkondenboek, no. 168.
- ³⁴ Sloet, Oorkondenboek, no. 410.
- ³⁵ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 196.
- ³⁶ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1189.
Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 242.
Zie O. Oppermann, Rheinische Urkundenstudien, I. Utrecht 1922, S. 336.

- ³⁷ Bij Rheinbach, ten zuidwesten van Bonn, in de Eifel.
- ³⁸ Lacomblet, Urkundenbuch, I, 252.
Oediger, Regesten, I, 4, no. 1217.
- ³⁹ Fr. Gorissen, Geldern und Kleve. Kleve 1951.
- ⁴⁰ Fr. Gorissen, Geldern und Kleve, Kleve 1951.
Zie ook de recensie van G. Rothhoff, in Rheinische Vierteljahrsblätter, Bd. 17, 1952, S. 467/8.
- ⁴¹ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht. Bonn 1969, S. 155.
- ⁴² Zie de in de noot 16 vermelde facsimile-editie, blz. 26.
Een verwant was ook Ailbertus, de stichter van Kloosterrade (Rolduc) in 1104.
- ⁴³ Zie O. Viedebant, Forschungen zur geschichte des ersten Heinsbergisch-Valkenburgischer Dynastengeschlechtes, herausgegeben von Severin Corsten, in: Publications de la Société d'histoire du Limbourg, Tome C I, 1965, blz. 128.
- ⁴⁴ Knipping, Regesten, II, no. 1325, no. 1386 (63).
- ⁴⁵ Sloet, Oorkondenboek, no. 635.
- ⁴⁶ „ubicumque que sita sint hac parte Reni”.
- ⁴⁷ Sloet, Oorkondenboek, no. 188.
- ⁴⁸ „eiusdem altaris advocati”.
- ⁴⁹ Zie Aubin, Die Entstehung der Landeshoheit (Neudruck Bonn 1961), S. 296.
- ⁵⁰ Aubin, Entstehung der Landeshoheit, S. 317.
- ⁵¹ Sloet, Oorkondenboek, no. 188.
- ⁵² Lacomblet, I, no. 304, 320, 337, 338.
- ⁵³ Zie Van Spaen, Inleiding tot de historie van Gelderland, I.
- ⁵⁴ Zie G. Droege, Landrecht und Lehnrecht. Bonn 1969, S. 104/5.
- ⁵⁵ Zie M. Barkhausen, Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des Späteren Mittelalters, in Die Heimat, Jahrg. 22, 1951, S. 97 ff.
- ⁵⁶ Sloet, Oorkondenboek, no. 74.
- ⁵⁷ Zie H. Aubin, Entstehung der Landeshoheit, S. 401.
G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 94, 101, 155.
- ⁵⁸ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1224.
- ⁵⁹ Knipping, Regesten, II, no. 237.
- ⁶⁰ Knipping, Regesten, II, no. 360.
- ⁶¹ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 101, Anm. 159.
- ⁶² Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 181.
- ⁶³ Lacomblrt, Urkundenbuch, I, no. 182: in pago bonnensi, in comitatu Sikkonis.
- ⁶⁴ Oediger, Regesten, I, 4, 961.
Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 202: „... decimationem quoque in Zulpiaco, quo in beneficio fuerat Sicconis comitis”.
- ⁶⁵ Oediger, Regesten, I, 4, no. 928.
G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 94.
- ⁶⁶ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 94.
- ⁶⁷ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 94.
- ⁶⁸ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 288, 291.
- ⁶⁹ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 292. Knipping, Regesten, II, no. 191.
- ⁷⁰ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 420.
Knipping, Regesten, II, no. 850.

- ⁷¹ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 229.
Oediger, Regesten, I, 4, no. 1138.
- ⁷² O. Oppermann, Rheinische Urkunden Studien. Utrecht 1922, S. 59 ff.
- ⁷³ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1215.
- ⁷⁴ Zie J. Niessen, Geschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft, in Rheinische Kulturgeschichte, Bd. 3, Zwischen Rhein und Maas. Köln 1942, S. 9 ff.
- ⁷⁵ Zie G. Rorhoff in een recensie van F. Gorissen, Geldern und Kleve, Kleve 1951, in Rheinische Vierteljahrsblätter, Bd. 17, 1952, S. 467.
- ⁷⁶ Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 197.
- ⁷⁷ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1145.
Zie O. Oppermann, Rheinische Urkunden Studien, I, S. 256.
- ⁷⁸ Annales Rodenses, facsimile uitgave, blz. 60. Zie afb. op blz. 45.
- ⁷⁹ Annales Rodenses, facsimile uitgave, blz. 100.
- ⁸⁰ Annales Rodenses, facsimile uitgave, blz. 80.
- ⁸¹ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 97.
- ⁸² G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 97.
- ⁸³ Knipping, Regesten, II, no. 563.
- ⁸⁴ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, blz. 98.
- ⁸⁵ Over Hülchrath zie Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 155 ff.
- ⁸⁶ Lacomblet, Urkundenbuch, II, no. 316.
- ⁸⁷ Zie hierover nader H. Aubin, Die Entstehung der Landeshoheit en G. Droege, Landrecht und Lehnrecht.

De eerste aartsbisschop van Keulen, die niet onbelangrijke delen van de paltsgrafelijke gebieden en rechten in handen kreeg, was Anno II (1056-1075). Aartsbisschop van Keulen in een zeer belangrijke periode, was hij zelf ook een belangrijk man, die zowel in de landen tussen Maas en Rijn als in het Rijk een gewichtige rol gespeeld en een vooraanstaande plaats heeft ingenomen. In meer dan één opzicht heeft hij zijn stempel gedrukt op de historische gebeurtenissen van zijn tijd en op de daaruit voortvloeiende ontwikkeling. Anno II was niet – zoals verscheidene andere aartsbisschoppen van Keulen – afkomstig uit het Rijnland. Hij stamde uit een in Schwaben gevestigd, niet aanzienlijk, adellijk geslacht. Na een opleiding in de Bambergse domschool was hij in dienst getreden van keizer Hendrik III en was onder meer proost van St. Simon et Juda in Goslar geweest. Daarna werd hij door Hendrik III belast met het ambt van aartsbisschop van Keulen.¹ Als zodanig heeft Anno II – zoals hierna nog zal blijken – naast de wereldlijke belangen van zijn aartsbisdom, de geestelijke en kerkelijke belangen ervan geenszins uit het oog verloren.

De streken tussen Maas en Rijn waren in de tweede helft van de 11e eeuw in sterke mate in de algemene politiek betrokken en het toneel van voor de Rijksgeschiedenis beslissende gebeurtenissen. Het was de periode van de regering van Hendrik IV, tijdens wiens bestuur de Investituurstrijd eerst recht ontbrandde en het heftigste woedde.² Deze strijd werkte door en beperkte zich niet tot een conflict tussen Keizer (koning) en Paus. Ook de tegenstellingen tussen koning en vorsten, tussen Rijksgezag en territoriale machten, tussen kerkelijke en wereldlijke vorsten, tussen steden en stadsheren, werden scherper en niet zelden zó scherp, dat zij met wapengeweld moesten worden uit-

Zegel van Anno II, aartsbisschop van Keulen.

gevochten. Politieke en kerkelijke pressie, die door de paus op de Duitse vorsten werd uitgeoefend, concessies, die de Duitse koning moest doen om zich van steun tegen de pauselijke politiek te verzekeren en zijn gezag zoveel mogelijk te handhaven, leidden tot aantasting van het centrale gezag en tot aanwas van de macht van de territoriale vorsten en de grote steden. Deze ontwikkeling werd nog versterkt door de opstand van Hendrik V tegen zijn vader. In de eerste helft van deze roerige periode trad Anno II op de voorgrond, zowel in het Rijk als in de streken tussen Maas en Rijn.

Slechts enkele van de Keulse aartsbisschoppen hebben in het Rijk en in de Rijnlanden een zo aanzienlijke plaats ingenomen als Anno II. Niet alleen met betrekking tot de wereldlijke aangelegenheden, ook op kerkelijk terrein heeft hij veel tot stand gebracht. Hij maakte zich verdienstelijk door de vernieuwing van het religieuze leven en het herstel van de kloostertucht. Verscheidene kerkelijke instituten werden met schenkingen bedacht en bovendien had Anno II aandacht voor de armenzorg, onder meer door verstrekking van spijs en kleding. Door de stichting van collegiale kerken, met name in de stad Keulen, bevorderde hij het religieuze leven. In Keulen stichtte Anno II de kapittels van Maria ad Gradus³ en van St. Georg,⁴ en verfraaide hij de kerk van St. Gereon.⁵ Hij is ook de stichter van het klooster te Siegburg op de Michaëlsberg aldaar,⁶ aan welk klooster hij verscheidene schenkingen deed. Hij voerde in een aantal kloosters de strenge voorschriften van de

Cluniacensische richting in, en onderwierp zich – bij zijn verblijf in die kloosters – aan de ascetische levenswijze van de monniken. Aan het door hem gestichte klooster te Siegburg schonk hij relieken; in 1070 relieken van de H. Innocentius en de H. Vitalis,⁷ die hij op een in die tijd niet ongebruikelijke onrechtmatige wijze verkregen had, en in 1073 schonk hij aan hetzelfde klooster relieken van de H. Benignus.⁸ Zó treft men in Anno II de vroomheid en de wereldse instelling van die tijd verenigd aan. In zoverre is hij een typisch vertegenwoordiger van de geest, die in deze eeuwen bij velen leefde, met name onder de aanzienlijken.

Bij de bemoeienissen van Anno II met staatszaken traden heerszucht en zin voor macht op de voorgrond. Dat bewees hij in de beginperiode van zijn episcopaat en van de regering van Hendrik IV, die, toen diens vader, Hendrik III, in 1056 overleed, eerst zes jaar oud was. In 1062 maakte Anno zich in Kaiserswerth, bij Düsseldorf, meester van de persoon van de jonge koning en bracht hem naar Keulen.⁹ De Keulse aartsbisschop trad als Rijksbestuurder op en was, van deze functie gebruik makende, bepaald niet vrij te pleiten van nepotisme.¹⁰ In deze jaren kwam hij ook in conflict met de Lotharingse paltsgraaf Hendrik I (1045-1060).¹¹ Bij dit conflict streefde Anno II ernaar de paltsgrafelijke macht te beperken en terug te dringen uit het gebied tussen Maas en Rijn, een streven waarin hij ten dele slaagde: de Keulse aartsbisschop stelde zich in het bezit van een deel van de paltsgrafelijke goederen, met name van een gedeelte van de omvangrijke bosdistricten tussen Maas en Rijn, die hem als „wildban” door Hendrik IV werden overgedragen.¹² Voorts verwierf Anno II Siegburg, waar hij de abdij op de Michaëlsberg stichtte. De botsing met paltsgraaf Hendrik mag vermoedelijk niet als een duidelijke uiting van territoriale politiek van de Keulse aartsbisschop worden geïnterpreteerd. Ook de Rijkspolitiek, waarin Anno II een belangrijke rol speelde, is ongetwijfeld van invloed geweest op het ontstaan van het Keulse landsheerlijke territorium aan de Rijn. Wél is het zo, dat de voordelen uit dat conflict en met name het terugdringen van de paltsgraaf in zuidelijke richting aan de territoriale positie van de aartsbisschop van Keulen ten goede gekomen zijn.¹² En niet alleen aan de positie van de Keulse aartsbisschop, maar ook aan die van de graven van Gulik, en van Are, en van andere dynasten. Het conflict met paltsgraaf Hendrik is derhalve indirect van invloed geweest op de

territoriale ontwikkeling tussen Maas en Rijn, en – in verder verband – op het tot stand komen van leenverhoudingen tussen de graven van Gulik en van Are en de Keulse kerk.

In 1064 werd Anno II uit de positie van Rijksbestuurder gedrongen door zijn concurrent aartsbisschop Adelbert van Bremen, die op zijn beurt in 1066 het veld moest ruimen.¹³ In de daarna optredende conflicten werden ook de streken tussen Maas en Rijn en met name de stad Keulen betrokken. De stad stond weliswaar aan de zijde van Hendrik IV, met wie Anno II – niettegenstaande zijn afgedwongen terugtreden als Rijksbestuurder – niet gebroken had. Toch kwam de stad Keulen in verzet tegen de aartsbisschop, die tevens stadsheer was. Dit verzet van de burgers tegen de bisschop/stadsheer vond trouwens ook in andere bisschopssteden plaats en mag gelden als een bewijs van de toegenomen betekenis van de steden. Ook in Keulen maakte de burgerij op grond van de door haar verworven economische positie zich gereed om politieke macht te verwerven ten koste van de aartsbisschop/stadsheer. De zelfbewustheid van de bedrijvige en rijke kooplieden dulde niet langer de afhankelijkheid van de stadsheerlijke macht van de aartsbisschop.

Conflicten bleven niet uit. De opstand van 1074 tegen aartsbisschop Anno II werpt een duidelijk licht op de situatie: de verhouding tussen aartsbisschop/stadsheer en de burgerij was zó gespannen, dat er maar weinig nodig was om het tot een uitbarsting te laten komen. Dit weinige was de inbeslagname van een schip van een Keuls koopman door de aartsbisschop. In de „Vita Annonis II”¹⁴ wordt de toedracht van deze zaak uitvoerig verhaald: zij komt in hoofdzaak neer op het volgende. In de laatste dagen van april 1074 vierde Anno II tesamen met bisschop Frederik van Munster te Keulen het Paasfeest. Teneinde hem wederom naar Munster terug te brengen had de aartsbisschop een schip nodig. Vermoedelijk krachtens een oud recht, eventueel een veerrecht, liet de aartsbisschop door zijn dienaren een schip van een Keuls koopman vorderen. Diens zoon jaagt de dienaren van de aartsbisschop weg. Anno II, ten hevigste vertoornd over dit verzet, bedreigt de koopmanszoon en zijn medestanders met strenge straffen. Deze stookt de Keulenaren op zich tegen Anno II te verzetten en hem zo mogelijk uit de stad te verdrijven. Men dringt de bisschoppelijke residentie binnen en de aartsbisschop ontkomt ternauwernood door in

de dom te vluchten. De opstandigen dreigen de dom in brand te steken, wanneer men de aartsbisschop niet uitlevert. In de nacht slaagt Anno II erin uit de stad te vluchten en naar Neuss te ontkomen. De stad Keulen is volledig in opstand, geestelijken worden bedreigd en verdreven. De aartsbisschop trekt met een leger naar Keulen, dwingt de stad tot overgave, neemt maatregelen ter bestraffing van de schuldigen aan het oproer en herstelt zijn gezag in volle omvang.¹⁵

Hoewel de opstand van 1074 niet geslaagd is, is hij toch een opmerkelijk blijk van krachten, die zich in Keulen aan het ontwikkelen waren en van de spanningen, die daarbij optraden tussen burgerij en aartsbisschop/stadsheer. Dergelijke spanningen traden ook op in andere bischopssteden aan de Rijn, bij voorbeeld in Worms, waar de burgerij de bisschop verdreven had.¹⁶ Maar terwijl in Worms een direct verband is aan te wijzen met de steun, die de burgerij gaf aan koning Hendrik IV in zijn strijd tegen paus en rijksvorsten, treedt dit verband in de Keulse opstand slechts in geringe mate naar voren: de opstand was in hoofdzaak een intern Keulse aangelegenheid, ook al heeft, blijkens een uitspraak in de „Vita Annonis II” het voorbeeld van Worms een rol gespeeld. In december 1075 is Anno II overleden. Onder zijn opvolgers werd de territoriale politiek voortgezet al of niet in overeenstemming met het Rijksgezag. Toch bleef het bezit van de aartsbisschoppen van Keulen nog tamelijk brokkelig, maar de grondslag was gelegd, en Anno II is als één van de grondleggers te beschouwen.

Kort na het overlijden van Anno II brak als gevolg van de politiek van paus Gregorius VII en diens kerkelijke opvattingen, die mede hun oorsprong vonden in de Cluniacensische beweging, de Investituurstrijd uit, die het gehele Rijk in beroering bracht.^{16a} Daarbij ging het in hoofdzaak om de vraag, of de bestaande situatie, waarbij de koning de bisschoppen en abten van rijksabdijen benoemde, vervangen zou worden door canonieke electie. Deze electie zou een scheiding tussen wereldlijke en kerkelijke positie van bisschoppen en abten ten gevolge hebben en het bestuurssysteem van het Rijk aantasten.

Ook in de Investituurstrijd werden de streken tussen Maas en Rijn, waarbinnen de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Luik hun zetels hadden en waar een groot deel van hun diocesen gelegen was, betrokken. Zij erkenden de tegenpaus Wibert van Ravenna, wezen de tegenkoning Rudolf van Schwaben af en schaarden zich, evenals de

Lotharingse paltsgraven Herman II en Hendrik II van Laach, aan de zijde van koning Hendrik IV, die erin slaagde de aartsbisschoppelijke zetel van Keulen door zijn aanhangers te doen bezetten, eerst door Hildolf (1076-1078), daarna door Sigewin (1079-1089) en door Herman III (1089-1099).¹⁷ Deze aartsbisschoppen waren alle drie kanunnik van St. Victor te Xanten geweest. Laatstgenoemde had er de functie van proost uitgeoefend; hij was een broeder van graaf Gerardus van Hochstaden. De stad Keulen waar én aartsbisschop én burgerij, niettegenstaande hun politieke tegenstellingen, de partij van Hendrik IV waren toegedaan, werd een belangrijk steunpunt voor de koning. Ook Luik was dit, hoewel de Luikse bisschoppen in de tweede helft van de 11e eeuw op een ander punt tegen de veelvuldig voorkomende nauwe relaties tussen leken en kerken en kerkelijke goederen optraden. In vele gevallen werd namelijk het eigenkerkenrecht, krachtens hetwelk een particuliere persoon een kerk in eigendom bezat, omgezet in een patronaatsrecht, dat wil zeggen het recht om over de aan de kerk verbonden prebende te beschikken ten behoeve van een door de eigenaar van het kerkgebouw te presenteren geestelijke die in die kerk de dienst zou verrichten. De Luikse bisschoppen Hendrik I van Verdun (1075-1091) en Otbert (1091-1119), wier dioceses een groot deel van het westelijke randgebied van de streken tussen Maas en Rijn omvatte, waren fervente aanhangers van Hendrik IV. Luik werd in de eindfase van de regering van Hendrik IV het centrum en laatste bolwerk van de partij van de koning. De eigenlijke strijd speelde zich – behalve in die laatste jaren – buiten de streken tussen Maas en Rijn af, waar Hendrik IV zowel heftige vijanden als trouwe aanhangers vond. In de jaren 1098-1106 verbleef hij herhaaldelijk in Keulen, Aken en Luik, waar de ingezetenen, en ook de bisschop van Luik, Otbert, hem tot het laatste toe trouw bleven. Aartsbisschop Frederik I van Keulen (1100-1131),^{17a} de opvolger van Herman III, sloot zich bij de vijanden van Hendrik IV aan, en werd gedwongen de stad Keulen te verlaten. De tegenstellingen tussen aartsbisschop en stad werden daardoor wederom verscherpt. De burgerij versterkte met toestemming van Hendrik IV de stad en breidde de ommuring uit (1106).¹⁸ Zijn zoon en opvolger, Hendrik V, stelde zich aan het hoofd van de vijanden van zijn vader, mogelijk om de keuze van een tegenkoning te verhinderen.¹⁹ Hendrik IV werd uit Mainz verdreven en gevangen genomen. Hij wist echter te ontvluchten

en begaf zich naar Keulen, waarmee de strijd naar de streken tussen Maas en Rijn verplaatst werd. Met name het zuidelijke deel van deze streken werd het toneel waar de laatste episode van de ongelukkige regering van Hendrik IV zich afspeelde. In de zomer van 1106 belegerde Hendrik V Keulen een maand lang tevergeefs. Hendrik IV zette de strijd nog voort met steun van hertog Hendrik II van Neder-Lotharingen, van bisschop Otbert van Luik en van de burgers van Keulen, Aken en Luik. Niet alleen de burgers van genoemde steden, ook die van Bonn, Gulik en verschillende kleinere plaatsen waren hem gunstig gezind. Een aanval op Luik door Hendrik V ondernomen, werd afgeslagen. Bij de Maasovergang bij Visé leden zijn troepen een gevoelige nederlaag.²⁰

In augustus 1106 overleed Hendrik IV te Luik. Daarmede was wèl de strijd om de Duitse troon, maar niet de Investituurstrijd beeindigd. Hendrik V (1106-1125) voerde al spoedig dezelfde kerkelijke politiek als zijn vader gedaan had. Als bondgenoot van de paus en van de Duitse vorstenoppositie begon hij zijn regering; toen hij eenmaal de heerschappij in handen had, trad hij op als verdediger van het recht van de koning om de Duitse bisschoppen en rijksabten te benoemen. De strijd om dit recht werd voortgezet.

Alvorens deze strijd, voorzover de streken tussen Maas en Rijn daarbij betrokken waren, te schetsen, dient nog op een drietal andere gebeurtenissen tijdens de regeringsperiode van Hendrik IV te worden gewezen. Weliswaar viel in dit tijdvak, ook in deze streken, de nadruk op de Investituurstrijd, maar daarnaast deden zich nog enkele problemen en gebeurtenissen voor, die er hun repercussie hadden. Allereerst het mede – en misschien wel vooral – ter beperking van het vetewezen bedoelde streven naar bevordering van vrede en rust door de „Godsvrede”, dat wil zeggen het doen aanvaarden in zo breed mogelijke kring van de regel, dat het gebruik van wapenen, het aanwenden van geweld en het voeren van oorlog uitgesloten zou zijn op bepaalde, door de Kerk aangewezen heilige dagen. Dit denkbeeld, in Frankrijk ontstaan en aldaar het eerste verbreid, vond zijn weg ook naar de streken tussen Maas en Rijn, en vandaar – wederom een blijk van de bemiddelende cultuurfunctie van dit gebied – naar het overige deel van het Duitse Rijk. De Luikse bisschop, Hendrik van Verdun, was de eerste, die met steun van de Lotharingse paltsgraaf, en van de graven van Limburg en

van Luxemburg, in zijn diocees een „Godsvrede” tot stand bracht (1081).²¹ Daarmede deed dit instituut zijn intrede in de streken tussen Maas en Rijn. Daarbij bleef het niet. Ook de Keulse aartsbisschop Sigewin beijverde zich voor de vrede. In april 1083 deelde Sigewin aan de bisschop van Munster mede, dat hij te Keulen in de dom een synode gehouden had, waarin besluiten waren genomen over de afkondiging van een „Godsvrede”,²² opdat men in deze kommervolle tijden tenminste een aantal dagen per jaar rust zou hebben. Deze mededeling aan bisschop Frederik van Munster, die tevens één van de wegen aangeeft, waarlangs de „Godsvrede”-idee van de Nederrijn uit naar het oosten is verbreid, is de uitvoerigste waarover wij beschikken. Zij bevat allereerst de nauwkeurige aanduiding van de dagen, die geweldvrij zouden zijn, namelijk: van de eerste Adventsdag tot Driekoningen en van Septuagesima tot aan de octaaf van Pinksteren zal een ieder de vrede bewaren op vrijdag, zaterdag en zondag en verder zal hij vrede houden op alle woensdagen van de Quateremperweken, en op de vigiliën en de feestdagen der Apostelen en op alle kerkelijke hoogtijdagen, en zal hij op die dagen geen doodslag, brandstichting, roof of ander geweld plegen. Buiten het diocees, waarin deze „Godsvrede” is afgekondigd, zal een ieder die tot het diocees, waarvoor de Godsvrede geldt, behoort, slechts verdedigenderwijze optreden. Bij belegeringen zullen de belegeraars, voorzover zij deelhebben aan de „Godsvrede” zich van strijd onthouden, tenzij zij worden aangevallen. Voorts bevat de mededeling van aartsbisschop Sigewin een aantal sancties, strafbedreigingen en uitvoeringsmaatregelen. Vermeldenswaard is nog, dat het asylrecht van misdadigers, die in kerken vluchten, in zoverre gerespecteerd wordt, dat zij niet gearresteerd zullen worden zolang zij daarbinnen blijven.

Een andere beweging, die van de Kerk uitging en – evenals de „Godsvrede”-idee – uit Frankrijk afkomstig was, namelijk de Kruistochtgedachte, heeft haar invloed in het gebied tussen Maas en Rijn niet gemist, hoewel de omvang van de deelneming uit deze streken aan de Eerste Kruistocht (1096-1099) vermoedelijk gering geweest is. Wèl predikte Peter van Amiens te Keulen²³ en op andere plaatsen om de gelovigen op te roepen het Heilige Land te bevrijden. Maar voorzover uit de bronnen te achterhalen is, mag het waarschijnlijk geacht worden, dat het resultaat niet belangrijk is geweest. De aanzienlijken hielden zich – anders dan bij verschillende volgende kruistochten – achteraf.

Wèl kwamen er – vermoedelijk kleine – groepen van burgers en plattelandsbewoners in beweging, maar een deel daarvan hield zich bezig met de Jodenvervolgingen, waarvan vaststaat, dat zij in die jaren in de streken tussen Maas en Rijn plaats vonden. Omtrent dergelijke vervolgingen zijn er berichten betreffende Neuss, Geldern, Xanten, Kerpen, Altenahr, Mehr (vermoedelijk bij Kleef) en een dorp in de nabijheid van Gulik en voorts uit Keulen, waar aartsbisschop Herman III hen beschermde.²⁴ Naar het schijnt houden deze vervolgingen geen direct verband met economische tegenstellingen tussen Joden en Christenen.

De voortzetting van de Investituurstrijd was, na het overlijden van zijn vader, de taak van Hendrik V. Hij had het daarbij – evenmin als zijn vader – gemakkelijk. Om te beginnen moest hij de stad Keulen, die zich in de zomer van 1106 tegen hem verzet had, tot onderwerping dwingen door een tweede beleg. De stad onderwierp zich en betaalde een aanzienlijke geldboete.²⁵ Maar in verschillende streken van het Rijk rees verzet tegen de nieuwe koning, ook in de streken tussen Maas en Rijn. De Keulse aartsbisschop, die aanvankelijk aan de zijde van Hendrik V gestaan had, veranderde van partij, niet omdat hij het oneens was met de kerkelijke politiek van koning Hendrik, maar wèl omdat hij diens machtsvergroting ongewenst achtte en ook zag als een rem op zijn streven naar versterking van zijn positie aan de Nederrijn. Het streven van Hendrik V om rijkslenen en rijksgoederen aan van hem afhankelijke ministerialen toe te vertrouwen en daaruit ook fiscale voordelen te trekken, leidde tot verzet, niet alleen van aartsbisschop Frederik I van Keulen, maar ook van andere aanzienlijken, die vreesden, dat de weg, die zij waren ingeslagen naar uitbreiding van territoriale macht versperd zou worden. Ook in de stad Keulen bleef het onrustig. Geheel duidelijk is de situatie niet. De stad had zich in 1106 aan Hendrik V onderworpen, maar erg van harte was de verzoening niet geweest. Het kan dan ook geen verwondering wekken, dat zij zich in 1114 aansloot bij de oppositie tegen de koning, waartoe ook aartsbisschop Frederik behoorde. Anderzijds was de stad, die zich in 1106 met steun van Hendrik IV reeds autonoom had gemaakt met betrekking tot de verdediging van de stad en de daartoe nodige voorzieningen, erop bedacht haar vrijheden tegenover de stadsheer/aartsbisschop te verdedigen en uit te breiden. In dit streven speelt de „coniuratio” (eedge-

nootschap) van de Keulse burgers van 1112 een belangrijke rol. Merkwaardig is echter, dat wij deze „coniuratio” alleen kennen uit een geheel op zichzelf staande optekening in de Keulse koningskroniek, die honderd jaar later geschreven werd: „Coniuratio Coloniae facta est pro libertate”.²⁶ Hoewel aan de juistheid van deze mededeling niet getwijfeld behoeft te worden, is het toch begrijpelijk, dat over de interpretatie de meningen sterk uiteen lopen. De opvatting, dat de „coniuratio pro libertate” gericht zou zijn tegen Hendrik V, is weinig aanvaardbaar. Veeleer moet men haar zien als een voortzetting van de in 1106 verworven militaire zelfstandigheid en – kort samengevat – als een schakel in het emancipatieproces van de Keulse burgerij, waarvan het doel was vrijmaking uit de stadsheerlijkheid van de aartsbisschop.

In 1114 braken allerwegen in het Rijk, ook in de streken tussen Maas en Rijn, opstandige bewegingen tegen Hendrik V uit. De stad Keulen, die aanvankelijk nog hulp verschaft had tegen de tegen het rijksgezag in opstand gekomen Friezen, sloot zich bij de opstand aan, evenals aartsbisschop Frederik I.^{26a} De beweging verspreidde zich over het gehele gebied tussen Maas en Rijn; alléén de graven van Gelre en van Kleef bleven de koning getrouw, terwijl de graaf van Limburg, aan wie door Hendrik V de hertogstitel van Neder-Lotharingen ontnomen en aan de graven van Leuven (Brabant) overgedragen was, zich aan de zijde van de opstand schaarde, evenals de graaf van Gulik, de graaf van Zutphen en de heer van Valkenburg. Tevergeefs trachtte Hendrik V het tegenover Keulen gelegen Deutz te bezetten. Nadat een keizerlijk leger bij Andernach verslagen was, werd de strijd in hoofdzaak in andere delen van het Rijk gevoerd. Het was gedurende deze oorlog, dat de Rijksburch Kerpen door aartsbisschop Frederik I verwoest werd, en ook Sint-Truiden en de abdij aldaar, waarover graaf Giselbert van Duras, een aanhanger van Hendrik V, de voogdij bezat, in vlammen opgingen (19 juli 1114).

Deze opstand in de Landen tussen Maas en Rijn, hing in zekere zin samen met het hiervóór reeds vermelde verzet in Friesland, dat zich – voorzover de bronnen daarover gegevens verschaffen – keerde tegen de betaling van een door de koning gevorderde jaarlijkse belasting, waarvan de Friezen vermoedelijk aangenomen hebben, dat de koning er in 1107 afstand van had gedaan, toen hij de Friese graafschappen, die hij „vrij in handen had”, aan graaf Hendrik van Zutphen in leen gaf. Van

de kant van de koning werd toen immers alle belasting („*omnis questus*”) afgestaan aan de Zutphense graaf.²⁷ Maar in 1114 bedacht de koning zich blijkbaar en ondernam hij een expeditie naar de Friese graafschappen om er de belasting, die krachtens de oorkonde van 1107 aan Hendrik van Zutphen toekwam, alsnog te heffen. De Friezen verzetten zich, niet uit liefde voor Hendrik van Zutphen, maar omdat zij geen lust hadden belasting te betalen en zeker niet een dubbele belasting. De koning beëindigde de Friese expeditie en graaf Hendrik van Zutphen schaarde zich aan de zijde van aartsbisschop Frederik en de Keulenaars.

De opstand van de Friezen, die mogelijk met succes bekroond werd, omdat Hendrik V zich met de opstandige beweging in de streken tussen Maas en Rijn moest bezig houden, was niet de enige verwikkeling, die de omvang en het karakter van het complex van tegenstellingen en conflicten beïnvloedde.

In januari 1119 overleed Otbert van Luik, de trouwe aanhanger van Hendrik IV in diens laatste jaren. Om de vakante zetel van dit belangrijke bisdom ontstond een hevige strijd tussen de door Hendrik V gesteunde kandidaat, de Luikse aartsdiaken Alexander van Gulik, en de pauselijke tegenkandidaat, de Luikse domkanunnik Frederik van Namen, die door aartsbisschop Frederik, alsmede door de graaf van Limburg en de heer van Valkenburg gesteund werd.²⁸ Diens pogingen werden met succes bekroond: Frederik van Namen werd door paus Calixtus II gewijd en door de Luikenaren in hun stad ontvangen. De Luikse bisschopsstrijd was daarmee in het voordeel van de pauselijke partij en van de Nederrijnse oppositie tegen Hendrik V beslist. De koning moest zich daarbij neerleggen, maar hij behaalde in hetzelfde jaar 1119 een belangrijk succes door een verzoening met de stad Keulen tot stand te brengen. Tegen de zin van de aartsbisschop openden de burgers van Keulen de poorten voor de koning. Frederik I bleef zich tegen Hendrik V verzetten en sprak over Keulen het interdict uit.

Aan de Investituurstrijd kwam een einde in 1122. Hij had bijna vijftig jaren geduurd en werd door het Concordaat van Worms beëindigd.²⁹ De aartsbisschop van Keulen, Frederik I, zegelde als aartskanselier voor Italië de oorkonde, die Hendrik V bij die gelegenheid uitvaardigde. Door beide partijen werden concessies gedaan. De situatie werd nu als volgt: het geestelijke ambt werd gescheiden van de daar-

mede tot dan toe nauw verbonden wereldlijke bevoegdheden, de regalia. De keizer stemde er mee in, dat in het vervolg de bisschoppen en rijksabten door de geestelijkheid in vrije en kanonieke verkiezingen zouden worden aangewezen. De bisschopsverkiezing geschiedde in de meeste gevallen op den duur door het domkapittel van het betrokken diocees; in sommige bisdommen, bij voorbeeld in Utrecht, namen ook de overige kapittels van de zetelstad en soms zelfs nog andere kapittels, aan de verkiezing deel. De keizer had het recht aanwezig te zijn, een recht, dat hij in verschillende domkapittels ook zonder het Concordaat van Worms gehad zou hebben, omdat hij ere-kanunnik was. De abten van de Rijksabdijen werden in canonieke electie door de monniken van de abdij gekozen, eveneens in aanwezigheid van de keizer, indien hij zulks wenste. De regalia bleven eigendom van het Rijk; bisschoppen en abten (abdissen) werden daarmede beleend na hun verkiezing. Deze belening gold als investituur met de scepter.

De belening met de regalia door middel van het symbool van de scepter droeg voor bisschoppen en abten hetzelfde karakter als voor de wereldlijke rijksvorsten. Zij zijn in het vervolg als geestelijke rijksvorsten te beschouwen. Aldus heeft het Concordaat van Worms bijgedragen tot de ontwikkeling van de rijksvorstenstand en indirect tot de territorialisering in het Duitse Rijk. De bisschoppen hadden practisch en theoretisch opgehouden een regeringsapparaat van het centrale gezag te vormen. Na 1122 hebben de Duitse koningen herhaaldelijk met succes getracht invloed uit te oefenen op de keuze van bisschoppen en abten, maar de gekozenen werden hierdoor wèl in vele gevallen dienstbaar gemaakt aan de rijkspolitiek, maar niet teruggebracht tot tegenwoordigers van het koninklijk gezag, dan wel tot waarnemers van de rijksbelangen. Zij werden in toenemende mate territoriale vorsten. Zó was het ook in het aartsbisdom Keulen en in de daartoe behorende suffragaanbisdommen. Het Concordaat van Worms was een mijlpaal op de weg naar een politieke en staatsrechtelijke heroriëntering in het Duitse Rijk, gekenmerkt door territorialiseringstendenties. Met het beëindigen van de Investituurstrijd kwam ook een einde aan de langdurige strijd waarin zich in de landen tussen Maas en Rijn de tegenstellingen tussen koning en vorsten en tussen paus en keizer openbaarden. Doch in verbinding met deze tegenstellingen was de zelfstandigheidsdrang van regionale en locale machten op de voorgrond gekomen.

Uit het geheel van de gebeurtenissen kan vastgesteld worden, dat deze machten van de strijd tussen paus en keizer en van de daaraan gepaard gaande verzwakking van het Rijksgezag gebruik hebben gemaakt om hun particularistische doelstellingen na te streven. Zó werden de Investituurstrijd en zijn repercussie op de positie van het centrale gezag belangrijke factoren bij de territorialisering in de streken tussen Maas en Rijn en bij de machtsontwikkeling van de stad Keulen, waar de burgerij de aartsbisschop/stadsheer uit zijn heersende positie begon terug te dringen. Deze processen waren overigens in genoemde streken reeds vóór 1122 op gang gekomen.

Met betrekking tot de stad Keulen, de oudste en aanzienlijkste stad in de streken tussen Maas en Rijn, zagen wij reeds, dat de in 1106 verworven militaire autonomie en de in 1112 tot stand gekomen „coniuratio pro libertate” etappes waren in de realisering van de op grondslag van oudere rechtsinstellingen zich ontwikkelende „stadgemeente”,³⁰ een ontwikkeling, die in de 12e eeuw leidde tot het doordringen van aanzienlijke invloed van de burgerij binnen het schepenencollege, dat namens de aartsbisschop/stadsheer het stedelijk bestuur uitoefende. Wat de territorialisering tussen Maas en Rijn betreft, zette aartsbisschop Frederik I tijdens zijn langdurig episcopaat (1099-1131) de territoriale politiek van zijn voorgangers, met name van Anno II, voort. Tijdens zijn regeringsperiode nam het aantal leenmannen en ministerialen van de Keulse Kerk toe, onder meer door overdracht van allodia, die in leen terug ontvangen werden; een en ander betekende een versterking van de militaire kracht van de Keulse aartsbisschop. De territoriale politiek van de aartsbisschop leidde tegen het einde van de 12e eeuw tot het begrip „terra Coloniensis”, of – in aartsbisschoppelijke oorkonden – „terra mea”, een begrip, dat een duidelijke fase in de ontwikkeling van de landsheerlijkheid aangeeft. Over deze ontwikkeling, die parallel loopt met de gelijksoortige ontwikkeling in andere kerkelijke territoria en in de wereldlijke territoria zal hierna nader worden gesproken.

Noten

- ¹ F. W. Oediger, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln, im Mittelalter*, I, 4. Bonn 1958, no. 839, 840, 841, 843, 848. Zie over Anno II ook: *Monumenta Annonis; Köln und Siegburg; Weltbild und Kunst im hohem Mittelalter; eine Ausstellung des Schnüt-*

- gen-Museums der Stadt Köln in der Caecilienkirche vom 30. April bis zum 27. Juli 1975; Köln, 1975. 4⁰.
- ² W. Hampe, Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer; 7te Auflage. Leipzig 1937, S. 42 ff.
 - ³ Oediger, Regesten, I, 4, no. 882.
 - ⁴ Oediger, Regesten, I, 4, no. 869, 970.
 - ⁵ Oediger, Regesten, I, 4, no. 983.
 - ⁶ Oediger, Regesten, I, 4, no. 957, 961, 962.
Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, I. Düsseldorf 1840, no. 202, 203.
 - ⁷ Oediger, Regesten, I, 4, no. 991.
 - ⁸ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1019.
 - ⁹ Oediger, Regesten, I, 4, no. 885.
 - ¹⁰ Oediger, Regesten, I, 4, no. 918.
 - ¹¹ Oediger, Regesten, I, 4, no. 874.
 - ¹² Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 205.
 - ^{12a} Zie F. Petri, Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwestraum, in Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer. Bonn 1973, S. 410/411.
 - ¹³ K. Hampe, Deutsche Kaisergeschichte, S. 41.
 - ¹⁴ Oediger, Regesten, I, 4, no. 838.
Mon. Germ. Hist., Scriptores, II, S. 462 ff.
 - ¹⁵ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1033.
Zie voor de gebeurtenissen ook W. Levison, Vom Ende der Römerherrschaft bis zum Interregnum (450-1250), in Geschichte des Rheinlandes, I. Essen 1922, S. 109.
 - ¹⁶ Zie H. Büttner, Zur Stadtentwicklung von Worms im Früh- und Hochmittelalter, in Festschrift Steinbach. Bonn 1960, S. 401/402.
 - ^{16a} Zie Levison, Geschichte des Rheinlandes, I, S. 112.
Hampe, Deutsche Kaisergeschichte, S. 54 ff.
Zie ook E. Bernheim, Quellen zur Geschichte des Investiturstreites, Heft 1 und 2, Leipzig 1907.
 - ¹⁷ Oediger, Regesten, I, 4, no. 1112, 1113.
Idem, no. 1133.
Idem, no. 1194, 1196.
 - ^{17a} R. Knipping, Regesten der Erzbischöfe von Köln, im Mittelalter, II, Bonn 1901, no. 1.
 - ¹⁸ Zie W. Levison, Geschichte des Rheinlandes, I, S. 116.
Zie ook F. Steinbach, Zur Sozialgeschichte von Köln im Mittelalter, in Collectanea Steinbach. Bonn 1967, S. 675. Voorts J. Hansen, Köln, Stadterweiterung, Stadtbefestigung, Stadtfreiheit im Mittelalter, in Mitteilungen des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege, Bd. V, 1911, S. 9.
 - ¹⁹ Hampe, Deutsche Kaisergeschichte, S. 79.
 - ²⁰ Hampe, Deutsche Kaisergeschichte, S. 83.
 - ²¹ H. Pirenne, Histoire de Belgique, I. Bruxelles 1909, p. 92.
Levison, Geschichte des Rheinlandes, I, S. 114.
 - ²² Oediger, Regesten, I, 4, no. 1150.

- ²³ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I, S. 115.
- ²⁴ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I, S. 115.
Oediger, *Regesten*, I, 4, no. 1216.
- ²⁵ Levison *Geschichte des Rheinlandes*, I, S. 118.
Steinbach, *Zur Sozialgeschichte von Köln*, S. 676.
- ^{26a} Knipping, *Regesten*, II, no. 104.
- ²⁷ Zie J. F. Niermeyer. Over het staatsgezag in Midden-Friesland, in *Bijdr. Voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde*, 7de Reeks, deel 8, 1937, blz. 33.
M. P. van Buijtenen, *De grondslagen der Friese Vrijheid*. Assen 1953, blz. 139 e.v.
Vergelijk: Knipping, *Regesten*, II, no. 50 en
Sloet, *Oorkondenboek voor de graafschappen Gelre en Zutphen*, no. 215.
- ²⁸ Severin Corsten, *De heren van Valkenburg*, in *Geschiedenis van de heren van Valkenburg*. Nog niet gepubliceerd.
Zie ook: O. Viedebantt, *Forschungen zur Geschichte des ersten Heinsbergisch-Valkenburgischen Dynastengeschlechtes*, in *Publications de la Société Historique du Limbourg*, Dl. C I, 1966, blz. 130.
- ²⁹ Zie E. Bernheim, *Quellen zur Geschichte des Investiturstreites*, Heft 2, S 57/59.
- ³⁰ F. Steinbach, *Zur Sozialgeschichte von Köln*, in *Collectanea Steinbach*, S. 676.

In de 11e eeuw was de stad Keulen reeds duidelijk op weg zich tot handelsmetropool in Noordwest-Europa te ontwikkelen. Deze ontwikkeling hing uiteraard samen met de economische opkomst van de streken tussen Maas en Rijn. Sedert de 10e eeuw constateert men een economische opleving van deze streken, die over doorgaande water- en landverbindingen beschikten en een economisch centraal gelegen gebied werden, waarin zich ook transitohandel kon ontwikkelen, zoals bij voorbeeld met wijn, hout en granen, met zout en vis, maar ook met vee en levensmiddelen en met metalen. Dit gebied hing – zoals in de loop der eeuwen steeds duidelijker blijkt – samen met Midden- en Zuid-Duitsland, met de Nederlanden en ook met Engeland.

Aan de opkomst van de streken tussen Maas en Rijn lagen verschillende factoren zowel van politieke en militaire aard als ontleend aan de verkeersgeografische situatie, ten grondslag. Zo kan men erop wijzen, dat de invallen van de Noormannen er minder schade aangericht hadden dan in de kustgebieden, waar bij voorbeeld Quentovic en Dorestad, belangrijke handelscentra, volledig verdwenen waren. Bovendien had het bestuur van de Duitse koningen er na 925, vergeleken met de 9e eeuw, een zekere rust en rechtszekerheid tot stand gebracht en leidde de Rijkspolitiek er toe, dat handelsrelaties met Italië en Oost-Europa mogelijk werden. Van grote betekenis zijn in deze eeuwen de waterwegen. Rijn en Maas ontwikkelden zich in toenemende mate tot belangrijke handels- en verkeerswegen, die naast de vervallen, veelal nog uit de Romeinse tijd daterende landwegen, tal van verbindingsmogelijkheden boden. Aan de Rijn trad met name Keulen op de voorgrond; aan de Maas waren het Namen, Hoei, Dinant, Luik en Maastricht, die

een rol van betekenis gingen vervullen en daarbij beschikten over een verbinding met Noordoost-Frankrijk.

Een toltarief uit Visé van het jaar 983 wijst reeds op handelsverkeer langs de Maas; het waren vooral kooplieden uit plaatsen bovenstrooms van Visé, nl. Luik, Namen, Hoei en Dinant, die bij deze handel betrokken waren. Daarbij ging het onder meer om producten van de metaalnijverheid aan de Midden-Maas en om producten uit het Rijnland en uit Engeland.¹ Uit laatstgenoemd land werd onder meer tin uitgevoerd. Kooplieden uit Luik worden reeds vermeld in een Londense tolordonnantie uit het begin van de 11e eeuw.² In dezelfde eeuw bloeide ook de handel van Maastricht op. De stad was daartoe gunstig gelegen aan de Maasovergang van de handelsweg van Keulen naar Brabant en Vlaanderen. Hoewel kooplieden uit deze stad niet genoemd worden in het uit de tweede helft van de 11e eeuw daterende toltarief van Koblenz,³ mag worden aangenomen, dat zij eveneens deelnamen aan de handel in de streken tussen Maas en Rijn, waarin later ook andere steden aan de Maas benedenstrooms van Maastricht een aandeel hadden. De Maasvaart stond in verbinding met de vaart langs de Rijn, omdat men langs Heerenwaarden, Nijmegen en Lobith wederom stroomopwaarts naar Keulen voer.

De Rijn was een niet minder belangrijke handelsweg dan de Maas. Reeds de tolacten uit de 11e en de 12e eeuw wijzen erop, dat aan het Rijnverkeer, behalve Keulen, verscheidene plaatsen aan de Rijn deelnamen.⁴ De vestiging van tolleren toont aan, dat er een aanzienlijk handelsverkeer plaats vond; de acten vermelden de herkomst van de passerende kooplieden en schippers. Zo worden in de 11e eeuw kooplieden uit Neuss, dat reeds in de 9e eeuw een handelsnederzetting was, vermeld.⁵ In 1065 wordt een tol te Duisburg vermeld⁶ en in een oorkonde van bisschop Koenraad van Utrecht, van 1085, wordt een tol bij Smithusen (bij Kleef) genoemd.⁷ Een privilege voor de kooplieden van Rees, van aartsbisschop Arnold van Keulen uit het jaar 1142,⁸ bevestigt een reeds in de 11e eeuw bestaande gewoonte, dat de kooplieden van Rees in Wesel, Xanten, Emmerik, Elten en Smithusen vrijheid van tol hebben en omgekeerd de kooplieden uit genoemde plaatsen tolvrijdom hebben in Rees.

Maar de belangrijkste stad aan de Nederrijn was Keulen. Daar trof men ook de oudste stedelijke instellingen aan en begonnen de burgers

naar zelfstandigheid tegenover de bisschop/stadsheer te streven. Daarbij deden zich in de 11e eeuw de gilden gelden, in de eerste plaats de koopliedengilden en daarnaast ook de handwerkersgilden.

In de 11e en de 12e eeuw zijn de handelsrelaties van Keulen reeds duidelijk ontwikkeld. Dit blijkt onder meer uit de vestiging van vreemde kooplieden, die er wijdvertakte betrekkingen onderhielden en ook uit de door vreemdelingen druk bezochte jaarmarkten, die er driemaal per jaar plaats vonden, en waarbij, behalve de Rijn, ook de grote landverkeersweg Vlaanderen/Brabant/Keulen een belangrijke rol ging spelen. Die weg gaf aansluiting op de verbindingen met Westfalen en met Midden- en Zuid-Duitsland en werd onder meer gebruikt door de kooplieden uit het Midden-Maasgebied voor het transport van metalen, die aldaar in de metaalnijverheid werden verwerkt. Uit Midden-Duitsland betrok die nijverheid, die zich later in hoofdzaak in Dinant concentreerde, koper, zoals vermeld wordt in een privilege van aartsbisschop Frederik I van Keulen uit het jaar 1103,⁹ verleend aan de kooplieden van Hoei en Luik, die naar Dortmund en naar Midden-Duitsland trokken om daar koper en andere handelsartikelen in te kopen. De goederenhandel omvatte producten van de inheemse nijverheid en voorts van elders verkregen producten en grondstoffen, metalen, textiel, hout, natuursteen, leerwerk, pelswerk, wijn, wapens en granen. Ook vis en zout behoorden tot de handelsgoederen. Uit de 11e eeuw dateren ook verschillende aanwijzingen voor handelsrelaties met Trier, zo bij voorbeeld het in de overgeleverde vorm onechte, doch inhoudelijk juiste tolprivilege van 1042 voor het stift St. Simeon aldaar¹⁰ en de onder meer in de „Gesta Trevirorum” opgesomde gegevens over de handelsactiviteit van de Joden (1066),¹¹ wier bedrijvigheid in deze tijd ook van betekenis is voor Keulen en andere plaatsen in de streken tussen Maas en Rijn. Dit geldt ook voor de slavenhandel, die vooral in handen van Joden was en op Spanje werd gericht.¹² Deze handel wordt zelfs in het tolprivilege van St. Simeon uit de 11e eeuw vermeld: „de Joden zijn voor elke slaaf een betaling van 4 denaren verschuldigd”. (*Judei pro unoquoque sclavo empticio debent IV denarios*).¹³

Het toltarief van Koblenz, dat volgens nieuwe onderzoeken¹⁴ geacht mag worden van kracht te zijn geweest omstreeks het midden van de 11e eeuw (vóór 1066), vermeldt gegevens omtrent de herkomst

van de aldaar passerende kooplieden en schippers, die langs de Rijn handel dreven in beide richtingen, alsmede over de aard van de door hen vervoerde goederen. Vermeld worden onder meer, naast een aantal Zuid-Duitse steden, steden aan de Midden-Maas, kooplieden uit Antwerpen en Vlaanderen, ook uit Utrecht, Zalt-Bommel, Tiel, Deventer alsmede uit Keulen, Duisburg, Neuss en Deutz (tegenover Keulen). Onder de handelsgoederen worden in het voornoemde toltarief onder meer vermeld verschillende soorten van vis – haring, zalm en paling – diverse soorten van huiden – geitevellen en bokkenhuiden, o.m. bestemd voor de zadelmakerij –, en voorts kaas, wijn, was, wapens en koperen pannen. Het blijkt, dat deze en andere goederen in de 11e eeuw reeds in een groot deel van West-Europa werden verhandeld en vervoerd, voor een belangrijk deel langs de waterwegen. Voot dit vervoer, zowel langs de waterwegen als langs de wegen over land, gebruikte men paarden, die voor een aanzienlijk deel betrokken werden uit Westfalen, Friesland en de overige noordelijke kustgebieden. Hoewel de bronnen, die ons gegevens verschaffen over de handel in paarden in de streken tussen Maas en Rijn vooral de latere Middeleeuwen betreffen, mag worden aangenomen, dat ook in de 10e en 11e eeuw Westfalen en de voornoemde kuststreken paarden exporteerden naar de gebieden tussen Maas en Rijn.¹⁵ Dit mede op grond van enkele vroege berichten omtrent aanvoer van elders en van het in de 10e en 11e eeuw vast te stellen omvangrijke gebruik van paarden voor militaire en agrarische doeleinden, alsmede voor het verkeer en het transport. Behalve paarden, heeft men er uiteraard voor landbouwdoeleinden ossen gebruikt. Voor het vervoer over de rivier gebruikte men – gelijk verscheidene tolrekeningen en stedelijke rekeningen vermelden – behalve paarden ook windkracht en mechanische middelen.

De steden en andere agglomeraties – steden waren er in de 10e en 11e eeuw slechts weinige – waar zich nijverheid ontwikkelde – metaalnijverheid, leerbewerking, lakennijverheid en brouwerij – waren voor de grondstoffen op import aangewezen. Dat was ook het geval bij bouw-materiaal, allereerst hout en voorts ook steen, met name natuursteen. De omstandigheid, dat niet alleen de noordelijke Nederlanden, maar ook een groot deel van de streken tussen Maas en Rijn betrekkelijk arm aan timmerhout waren, deed reeds vroeg een omvangrijke houthandel langs de beide rivieren ontstaan. Van de houthandel langs de Rijn

waren Keulen, waar hout werd aangevoerd uit de landen aan de Midden-Rijn en uit het Zwarte Woud, en Wesel, waar Westfaals hout werd aangevoerd, de belangrijkste centra. De houthandel langs de Maas was eveneens van betekenis.¹⁶ Houtafvoer uit de Ardennen wordt reeds in de 11e eeuw in verschillende tolacten vermeld, doch is vermoedelijk veel ouder. Maastricht was in de 14e eeuw één van de plaatsen waar het hout werd verhandeld.¹⁷ Te vermelden is ook de vervaardiging van aardewerk in het Land van Valkenburg, met name in Brunssum en Schinveld; reeds in de 11e eeuw treft men daar pottenbakkerij aan, die later door de concurrentie van het Siegburger aardewerk haar betekenis verloor.¹⁸ Van toenemende betekenis werd ook de handel in levensmiddelen omdat de grotere bevolkingscentra in hun behoeften van elders moesten voorzien. Zo werd Keulen een belangrijke markt voor de graanhandel en de vishandel.

Dit alles gaf langzamerhand niet alleen aanleiding tot een voor die tijd vrij intensief handelsverkeer, maar ook tot het ontstaan van gepriiviligieerde markten. Van die markten zijn enkele bekend omdat daarvan blijkt uit berichten over tolheffing (markttol) en vrijstelling daarvan. Een voorbeeld daarvan leveren de berichten uit de 11e eeuw over een markt te Duisburg, waaraan ook een tol verbonden was, gelijk blijkt uit de reeds eerder vermelde schenking van koning Hendrik IV van 1065 aan de aartsbisschop van Bremen/Hamburg.¹⁹ Die markten waren soms jaarmarkten, die enige malen per jaar gehouden werden, soms weekmarkten, die veelal een meer lokaal karakter droegen. Handelsverkeer en markten waren ook in de streken tussen Maas en Rijn factoren, die tot het ontstaan en de verdere ontwikkeling van steden bijdroegen. Deze steden verkeerden in de 11e en de 12e eeuw meestal nog in het pre-stedelijke stadium, doch verwierven stedelijke rechten in de volgende eeuwen toen de landsheren het belang daarvan gingen inzien en hun juridische positie en hun feitelijke macht hen in staat stelde tot de verlening van stedelijke privileges over te gaan. De opkomst van dergelijke agglomeraties in de streken tussen Maas en Rijn was – behalve aan de zojuist geschetste ontwikkeling van het handelsverkeer – ook te danken aan de toenemende economische betekenis van het platteland, waar de agrarische aspecten op de voorgrond traden. Hierop voortbouwende ontstonden agglomeraties, die markt- en verzorgingsfuncties voor de omgeving gingen vervullen, naast oude kernen als Keulen,

Aken en Maastricht, die onder meer op grond van hun verkeersgeografische situatie en grotere bevolkingsdichtheid een voorname plaats innamen.

In de loop van de 11e eeuw kreeg de stad Keulen – gelijk wij zagen – toenemende economische betekenis.²⁰ De gunstige ligging trok in belangrijke mate kooplieden aan, waarvan een gedeelte zich daar ging vestigen. Reeds in 940 vond de eerste stadsuitbreiding plaats.²¹ Door deze uitbreiding, die geheel het karakter droeg van bevordering van de economische belangen van de stad, werd de strook land, die langs de linker Rijnsoever lag, binnen de stadsommuring getrokken. Dit gebeurde om binnen die ommuring een plaats te verkrijgen waar kooplieden en schippers zich konden vestigen. In dit nieuwe stadsdeelte lagen ook marktplaatsen. Een deel van de nieuwe ruimte binnen de stad werd als woonplaats aan de Joden toegewezen. Het nieuwe stadsdeel werd beschermd door muren en torens. In het zuiden was als afsluiting aan de Rijn een verdedigingstoren gebouwd, die later bekend staat onder de naam Saphirentoren. Deze toren is merkwaardigerwijze een tijdlang in bezit geweest van de abdij van Sint-Truiden in het bisdom Luik. De abt van Sint-Truiden verbleef er als hij in Keulen vertoefde en had de plicht de toren te doen verdedigen in geval van oorlog. Het feit, dat deze toren in handen was van een geestelijk instituut wijst erop, dat de stadsuitbreiding van 940 teruggaat op een initiatief van de aartsbisschop van Keulen en niet door de burgerij tot stand gebracht werd. Eerst later, in de tweede helft van de 12e eeuw kwam deze toren in handen van een aanzienlijke Keulse burgerfamilie, Saphir geheten, vandaar de naam Saphirentoren. Deze bezitswijziging wijst op de toegenomen macht van de Keulse burgerij. Dat de stadsuitbreiding van 940 het werk is van de aartsbisschop, wordt ook aangetoond door de bezitsverhoudingen met betrekking tot de andere toren, die de nieuwe ommuring aan de noordzijde afsluit. Daar werd aan de Rijn een verdedigingstoren gebouwd, die bekend staat onder de naam „Frankentoren”, zo genoemd naar het burggrafelijk geslacht, dat de toren in bezit had. De burggraaf was belast met de leiding van de verdediging van de stad en was bovendien voorzitter van hoge gerecht, dat namens de aartsbisschop/stadsheer de rechtspraak uitoefende. Zo had dus de stad Keulen haar eerste uitbreiding verkregen als uitvloeisel van een beschikking van de aartsbisschop/stadsheer, zulks in tegen-

Zegel van de stad Keulen.

stelling tot de tweede stadsuitbreiding, die terugging op het initiatief van de burgerij en die in 1106 tot stand kwam. De burgerij nam in aantal toe, de handel breidde zich uit, er werden steeds meer kooplieden naar Keulen getrokken en de stad groeide diensgevolge uit de ommuring van 940. Zo kwamen nederzettingen buiten de muren tot stand, waarin ook kerken werden gebouwd, naast de kerken, die reeds in de ommuurde stad bestonden. Het was een wens van de burgerij, waarbinnen niet alleen kooplieden, maar ook handwerkers een belangrijke groep vormden, deze nederzettingen binnen de stadsomring te trekken. Keizer Hendrik IV, die in de laatste jaren van zijn regering duidelijk de hem goedgezinde steden bevoordeelde, gaf in 1106 aan de Keulse burgerij daartoe toestemming. Door deze tweede stadsuitbreiding kwam nog niet de heden nog zichtbare concentrische stadsvorm tot stand; die werd eerst verkregen door de derde stadsuitbreiding, die in 1180 tijdens de regering van aartsbisschop Philips van Heinsberg

voltooid werd. De uitbreiding van 1106 betrof een drietal wijken, waarvan St. Ursula in het noorden, St. Apostelen in het westen en de nog door Anno II buiten de oude ommuring gestichtte kerk van St. Georg in het zuiden de kerkelijke middelpunten waren. Reeds lang vóór die tijd hadden zich in Keulen vreemde kooplieden gevestigd. Daartoe behoorden ook kooplieden uit de Rijnmondingsgebieden en uit Friesland, en voorts Joodse kooplieden, die met name relaties met Trier onderhielden. De Joden vormden in Keulen een betrekkelijk talrijke gemeente; zij woonden in een afzonderlijke wijk, het „Juden-viertel”, tussen de Dom en de Rijn gelegen. De bewoners van deze wijk waren belast met de bewaking en de verdediging van één van de stadspoorten, de zogenaamde „Jodenpoort”. De Joden speelden in de interterritoriale handel van de 10e en de 11e eeuw een belangrijke rol; zij dreven onder meer handel in pelswerk en in slaven, die zij tot in Spanje verhandelden.

In de 10e eeuw en daarna werd – evenals in de Romeinse Tijd – wijn geëxporteerd uit de landen langs de Rijn en de Moezel, evenals natuursteen, met name molensteen, en smeedwerk, dat onder meer terug gevonden is in Noorwegen en in het omstreeks 1050 verwoeste Halthabu. In samenhang met de wijnexport was de pottenbakkerij bij Pingstdorf (bij Brühl, in de nabijheid van Keulen) van belang, mede omdat de geëxporteerde wijn in Pingstdorfer kruiken werd vervoerd. Ook overigens is het Pingstdorfer aardewerk reeds in de 11e eeuw een belangrijk exportartikel geweest tot het in de 14e eeuw verdrongen werd door het aardewerk van Siegburg. In de 11e eeuw deden zich ook de relaties met de nijverheidssteden aan de Midden-Maas gelden. Zij gaven mede aanleiding tot de ontwikkeling van Keulen als knooppunt van handelswegen en handelsrelaties, die ook de Oostzeelanden, Westfalen en Saksen, Zuid-Duitsland, de Nederlandse kuststreken en Italië gingen omvatten.

De betekenis van de handelsrelaties van Keulen met de kooplieden van de Midden-Maas treedt o.a. naar voren uit de bevestiging van hun rechten te Keulen door aartsbisshop Frederik I in 1103.²² Deze relaties bleven lang in stand en werden nog versterkt toen tegen het einde van de 12e eeuw de lakenhandel, waaraan ook Maastricht deel had, in betekenis toenam.

Reeds in de 10e eeuw had de aartsbisshop van Keulen het munt-

recht verkregen, waaruit zich de overheersende positie van de Keulse penning in een groot deel van Noordwest-Europa ontwikkelde. Een duidelijk blijk van de betekenis van Keulen als marktcentrum waren de jaarmarkten, die reeds in de 11e eeuw belangrijk waren en aanvankelijk alleen met Pasen gehouden werden, later driemaal per jaar, velen uit dikwijls veraf gelegen streken naar Keulen lokten en zelfs uitbreiding van de marktruimte nodig maakten. De Keulse markt gaf ook aanleiding tot de ontwikkeling van koopliedenrecht, dat invloed kreeg in andere marktsteden, zo verwees het recht van Freiburg in Breisgau in 1120 naar dat van Keulen.

Niet alleen kooplieden en handel, maar ook handwerkers en nijverheid hadden een aandeel in de opkomst van de Keulse economie. De in de 11e en 12e eeuw voor die tijd betrekkelijk volkrijke stad maakte het bestaan van een belangrijke groep handwerkers mogelijk, allereerst voor de locale behoeften. Als zetel van het aartsbisdom bood de stad ook verblijf aan een vrij talrijke geestelijkheid. De aanwezigheid daarvan had ook economische gevolgen. Economisch gezien kan deze bevolkingsgroep beschouwd worden als een consumptief element, dat in hoofdzaak betrekking had op de activiteiten van de handwerkers en leveranciers van materiaal, dat nodig was voor de bouw en het onderhoud van kerken en kerkelijke gebouwen. Bouwrekeningen van de kerken en de kerkfabriekrekeningen zoals die in latere tijd, met name sedert de 14e eeuw, zijn opgesteld en bewaard gebleven, zoals bij voorbeeld die van de St. Victor te Xanten,²³ ontbreken voor de 11e en 12e eeuw. Maar als men in de latere rekeningen tot in alle details kan vaststellen, dat aan locale handwerkers, steenhouwers, metselaars, timmerlieden, smeden, leidekkers en loodgieters en aan leveranciers van bouw materiaal en dergelijke zaken, inbegrepen de niet onbelangrijke transportwerkzaamheden, betalingen worden gedaan, dan is de conclusie geoorloofd, dat in de 11e en de 12e eeuw voor bouw en onderhoud van kerkelijke gebouwen ook dergelijke uitgaven – zij het in mindere mate – werden gedaan en dat een en ander derhalve leven in de stedelijke economie bracht. Hierbij kwam, dat de bouwwerkzaamheden niet zelden ook nog vreemde handwerkers aantrokken, die een deel van hun loon in de stad verteerden, waarbij de herbergen zeker niet vergeten zijn.

De Kerk was bepaald niet de enige werkgever voor de stedelijke

nijverheid. Ook de stedelijke overheid trad als zodanig op. Evenmin als voor de desbetreffende kerkelijke activiteiten beschikken wij over gegevens, die de omvang van de opdrachten van het stedelijk bestuur nader bepalen. Ook in dat opzicht dient men uit latere stedelijke rekeningen²⁴ de conclusie te trekken, dat ook in de hier behandelde periode de stedelijke overheid als werkgever voor de lokale nijverheid optrad.

Deze conclusies gelden uiteraard niet alleen voor Keulen, maar ook voor andere steden in het gebied tussen Maas en Rijn, waar een enigszins belangrijke bouwactiviteit van Kerk en stedelijke overheid plaats vond, zoals bij voorbeeld in Maastricht, in Neuss, in Xanten en enkele kleinere plaatsen, waar deze activiteiten veelal later meer betekenis verkregen. In Xanten ontstond in de 11e eeuw, naast de reeds lang bestaande kerkelijke nederzetting, niet alleen een markt, maar ook een koopliedennederzetting, wier bewoners deel hadden aan de Rijnhandel. De geestelijkheid ontwikkelde door het bouwen en uitbreiden van de stiftskerk St. Victor en van de bijbehorende kloostergebouwen en de ommuring van deze kerkelijke immuniteit bouwactiviteiten, die vele jaren duurden en die aan vele handen werk verschaften. Zo ging het ook in Neuss, reeds in de 11e eeuw als handels- en marktplaats bekend, waarvan het St. Quirinusstift een der middelpunten was. Daar werden in een omstreeks 1000 gebouwde krypt de reliquien van St. Quirinus bewaard. Ook in Maastricht, dat in de loop van de eeuwen duidelijke relaties van politieke, kerkelijke, culturele en economische aard met de streken tussen Maas en Rijn ontwikkelde, en met name één van de uitgangs- en steunpunten was voor de Brabantse expansie ten oosten van de Maas, kan men een analoge situatie constateren. Ook daar een belangrijk kerkelijk centrum, waar in de 11e en 12e eeuw de nieuwe kerk van St. Servatius gebouwd werd en ook bouwwerkzaamheden verricht werden aan de kerk van O.L. Vrouwe. In de loop van de 12e eeuw nam ook de wereldlijke bouw in betekenis toe, vooral toen men ging werken aan de eerste omwalling van de stad, die na 1229 door de eerste ommuring gevolgd zou worden. Hoewel Aken niet aan de grote verkeersweg Maastricht/Keulen gelegen was, verkreeg de stad toch reeds vroeg betekenis, in de eerste plaats als koninklijke residentie en voorts als zetel van de Lotharingse paltsgraven en later als kroningsstad. De stad was eveneens een belangrijk kerkelijk centrum. Otto III liet de

basiliek herbouwen en uitbreiden; ook werd de St. Adelbertskerk gebouwd, waaraan koning Hendrik II een kapittel verbond. In 1146 werd de stad door een hevige brand geteisterd, waarvan zij zich in de tweede helft van de 12e eeuw herstelde. In diezelfde periode constateert men een uitbreiding van de rechten van de burgerij; zij verwierf het recht om jaarmarkten te houden en het recht om munten te slaan en tevens werden aan de Akense kooplieden vrijstellingen van het betalen van tol toegestaan, wat er op wijst, dat zij deel hadden aan de interlocale handel. Het centrum van Aken, met de oude Karolingse residentie en de basiliek waren van oudsher van een omwalling voorzien, maar in de tweede helft van de 12e eeuw werd ook de rond deze kern ontstane nederzetting ommuurd.

De genoemde steden en plaatsen gaven in de economische ontwikkeling in de 11e en 12e eeuw weliswaar de toon aan en hadden haar aandeel daarin reeds enigmate verzekerd en geconsolideerd in markten voor het lokaal en interlocaal en zelfs interregionaal verkeer, toch waren zij niet de enige plaatsen, waar handel en nijverheid kernen gingen vormen voor stedelijk leven en bedrijf. Ook in Düren, Gulik, Erkelenz, Grevenbroich, Geldern, Roermond, Venlo, Kleef, Orsoy, Meurs, Zül-pich en verschillende andere plaatsen ontstonden, veelal geruime tijd vóór de verlening van marktrechten of andere stedelijke rechten, in aansluiting aan kerkelijke nederzettingen, burchten, tolplaatsen of grondheerlijke hoven, bevolkingsagglomeraties, waar kooplieden, handwerkers en landbouwers een onderkomen vonden. Deze plaatsen, waarvan sommige als „oppidum” vermeld worden, beleven hun opkomst en stadwording in de 13e en de 14e eeuw; daarover zal in één van de volgende hoofdstukken nog gesproken worden.

Het zal duidelijk zijn, dat niet alléén de lokale nijverheid profiteerde van de hiervóór geschetste activiteiten van de kerkelijke en de wereldlijke instellingen. Ook de handel was erbij betrokken, omdat een deel van het materiaal, nl. hout, natuursteen (baksteen werd in de 12e eeuw hoogstens hier en daar voor incidentele, lokale behoeften geproduceerd), kalk, ijzer en andere metalen van elders aangevoerd en in het marktverkeer verkregen moest worden. Met de betrokkenheid van de geestelijke en kerkelijke instellingen bij de handel in levensmiddelen, zoals granen, diverse soorten van vis en vlees, zout, specerijen, alsmede textiel en liturgische benodigdheden, zoals was, olie en wijn, lag dat

anders. Een deel van deze goederen zal niet zelden buiten het handels- en marktverkeer om verworven zijn omdat bedoelde instellingen veelal beschikten over agrarische eigendommen, die belast waren met leveringen in natura, dan wel over rechten van agrarische aard, zoals tienden, waardoor zij in staat gesteld worden zelf in een deel van hun behoeften te voorzien.

Deze vaststelling brengt ons tot het agrarische facet van de economie in de landen tussen Maas en Rijn in de 11e en 12e eeuw, waarvan allereerst gezegd kan worden, dat de akkerbouw – en in mindere mate de veeteelt – van bijzonder groot belang was, zowel om in eigen behoeften als in behoeften van de omgeving te voorzien. Voorts was er sprake van levering van overschotten naar elders, van welke overschotten ook de verplichte leveringen aan grondheren en tiendheffers deel uitmaakten. Verbouwd werden tarwe, gerst, haver, spelt en rogge, waarmee een in omvang toenemende bevolking gevoed moest worden, zodat hier en daar ook tot ontginningen werd overgegaan. Over export zijn uit deze tijd geen gegevens bekend. Wèl valt op te merken, dat tolacten uit de 11e en 12e eeuw, bijv. het eerder genoemd toltarief van Koblenz, geen van de hiervoor genoemde akkerbouwproducten vermelden, terwijl tolacten uit de 13e en 14e eeuw dergelijke producten wèl vermelden en ook overigens de export hiervan van in latere eeuwen duidelijk aan het licht treedt, zoals in een van de volgende hoofdstukken nader zal worden uiteengezet.

Noten

- ¹ A. Joris, *Der Handel der Maasstädte im Mittelalter*, in *Hansische, Geschichtsblätter*, Bd. 79, 1962, S. 15 ff. J. Dhont, *L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord à l'époque mérovingienne*, in *Studi in honore . . . Saponi*. Milano 1957, p. 55 seq.
F. Rousseau, *La Meuse et le pays Mosan en Belgique*, in *Ann. de la Société archéologique de Namur*, Bd. 39, 1930, p. 70.
- ² W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in Wording*. 's Gravenhage 1964, blz. 63.
- ³ R. Laufner, *Der älteste Koblenzer Zolltarif*, in *Landeskundliche Vierteljahrsblätter*, Trier, Jrg. 10, 1964, S. 101-107, mit facsimile und Karte.
Zie W. Jappe Alberts, *Schets van de economische geschiedenis van Nederlands Limburg in de Middeleeuwen*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XV, 1970, blz. 1 e.v.
- ⁴ M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens*. Wiesbaden 1971, no. 2, 3, 4, 5, 6-10. Zie ook Einleitung, S. XXIX.

- ⁵ Scholz-Babisch, no. 1.
- ⁶ Scholz-Babisch, no. 3.
- ⁷ – Scholz-Babisch, no. 4.
- ⁸ Scholz-Babisch, no. 5.
- ⁹ Hansisches Urkundenbuch, III, no. 601.
- ¹⁰ Zie Laufner, S. 103.
Zie ook R. Laufner und H. Eichler, Hauptmarkt und Marktkreuz zu Trier. Trier 1958, S. 65 ff.
- ¹¹ Laufner und Eichler, S. 69.
- ¹² Laufner und Eichler, S. 69/70.
- ¹³ Zie noot 12.
- ¹⁴ R. Laufner, zie noot 3.
- ¹⁵ Bruno Kuske, Wirtschaftsgeschichte Westfalens. Münster 1949, S. 67/68.
- ¹⁶ M. L. Fanchamps, Transport et commerce du bois sur la Meuse, in *Le-Moyen-Age*, T. 72, 1966, p. 59 suiv. Voor de houthandel langs de Rijn bevatten de – onuitgegeven – tolrekeningen van Lobith talrijke gegevens.
- ¹⁷ Zie J. Koreman, De stadsrekeningen van Maastricht over het jaar 1399/1400. Assen 1968.
- ¹⁸ W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, I. Assen 1974 (2e druk), blz. 50.
- ¹⁹ Zie noot 6.
- ²⁰ H. Kellenbenz, Der Aufstieg Kölns zur Handelsmetropole, 1967.
- ²¹ J. Hansen, Köln, Stadterweiterung, Stadtbefestigung, Stadtfreiheit im Mittelalter, in Mitteilungen des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege, Jahrg. V, Düsseldorf 1911, S. 4 ff.
- ²² Knipping, Regesten, II, no. 28.
Hansisches Urkundenbuch, III, no. 601.
- ²³ C. Wilkes und Guido Rothhoff, Die Stiftskirche des Hl. Viktor zu Xanten. Berlin 1957 en voorts
C. Wilkes, Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Archidiaconats und Stifts Xanten, I, Bonn 1937.
- ²⁴ Zie b.v. de Stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399/1400, uitgegeven door J. Korèman. Assen 1970.

De periode van de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn, die aanvangt met het Concordaat van Worms en afgesloten werd met de troonstrijd van 1198-1208, het decennium na het overlijden van keizer Hendrik VI, toont een ontwikkeling, die in hoofdzaak gekenmerkt wordt door de voortgezette groei van de wereldlijke territoria en door de politiek van de Keulse aartsbisschoppen, die zich in sterke mate richtten op het verwerven van een wereldlijk gebied in de streken tussen Maas en Rijn en in Westfalen. Dit streven van de Keulse aartsbisschoppen past in de ontwikkeling van de voorafgaande periode, maar is ongetwijfeld versterkt door de omstandigheid, dat de door het Concordaat van Worms voorgeschreven canonieke electie zoals deze in de praktijk werd toegepast, er veel meer dan vóór 1122 toe leidde, dat kandidaten van Rijnlandse afkomst en behorende tot de hoge adel tot aartsbisschop gekozen werden. Vóór hun verkiezing tot aartsbisschop maakten zij niet zelden deel uit van het domkapittel, dat voor een belangrijk deel was samengesteld uit leden van de hoge adel. Uit een latere periode, namelijk van ± 1300 tot ± 1500 zijn daaromtrent enkele cijfers beschikbaar. Uit die beide eeuwen zijn van ongeveer 350 domheren de namen bekend. Zij stammen uit circa honderd geslachten, die bijna alle tot de hoge adel behoorden. In Straatsburg kwam de situatie ongeveer overeen met die te Keulen. In vele andere domkapittels hadden personen uit de lagere adel in sterkere mate toegang. In dit opzicht behoorden Keulen en Straatsburg tot de uitzonderingen. Uit het milieu van de hoge Rijnlandse adel kwamen de meeste Keulse aartsbisschoppen. Van de veertien hoge geestelijken, die tussen 1122 en 1250 in deze functie werden gekozen, waren er twaalf van te voren domproost of domdeken geweest van het Keulse domkapittel; bijna

allen behoorden tot de hoge adel van het Rijnland of tot aanzienlijke dynastengeslachten.¹ Een uitzondering was Reinald van Dassel, die uit een Nedersaksisch gravengeslacht stamde. toen later het domkapittel het uitsluitende kiesrecht verkregen had, bleef er van de door het Concordaat van Worms nagestreefde canonieke vrije electie maar weinig over, vooral toen de inmenging van wereldlijke dynasten bij de keuze gebruikelijk werd. In feite hadden de adel en de dynasten in dit opzicht de rol van de koning overgenomen. Onder de domheren namen de prelaten de belangrijkste plaats in: de proost, die – naast de bisschop – aan het hoofd van het kapittel stond; de deken, die de geestelijke aangelegenheden behandelde, bijgestaan door de subdecanus; de cantor, die de leiding had van de liturgische aangelegenheden; de scholaster, die aan het hoofd van de domschool stond, en tenslotte de aartsdiaken, die bemoeienis had met de geestelijke rechtspraak.

Sinds het begin van de 11e eeuw was – zoals wij hiervóór zagen – de grondslag gelegd voor de wereldlijke territoria. In de loop van de 11e eeuw had deze ontwikkeling duidelijker vormen aangenomen en in de 12e eeuw zette zij zich voort. Zij leidde tot de territorialisering van Nederlotharingen. De Nederlotharingse hertog had zich als gezaghebbend vertegenwoordiger van het rijksgezag niet kunnen handhaven. Het gezag ging over op een groot aantal lokale en regionale machthebbers, die inmenging van de hertog niet of nauwelijks toelieten. Aldus werd de betreffende politieke eenheid, die de streken tussen Maas en Rijn lange tijd gevormd hadden, verbroken. Een aantal dynasten ging zich naar hun stamslot, al of niet in allodiaal bezit, noemen, of bij een groter gebied, naar hun voornaamste residentie.

In die gevallen, waarin een vroegere Karolingse gouw of een deel daarvan tot hun gebied behoorde, namen zij de graventitel aan.²

De graven van Leuven en de graven van Limburg, die zich hertog gingen noemen, stonden niet boven de overige dynasten, maar naast hen. In Nederlotharingen werd de hertogstitel tot een titel zonder meer; geen van beide hertogen kon, hoewel hij de titel aannam en voerde, meer gelden als hertog van Nederlotharingen, althans niet in die zin, dat hij boven de andere vorsten gesteld was en erkend werd als rijksfunctionaris of uitsluitend vertegenwoordiger van het rijksgezag in het oude hertogdom. Het bezit, dan wel gebruik van de hertogelijke titel gaf, zoals wij zagen^{2a} aan de graven van Leuven en aan de graven

van Limburg geen enkel reëel recht buiten hun eigen gebied. Wél leidden zij daaruit – meestal zonder succes – aanspraken af.

In de gebeurtenissen van de 12e en de 13e eeuw speelden de zich vormende territoria een belangrijke rol. Het ging daarbij in toenemende mate om uitbreiding, alsmede om territoriale en juridische consolidatie van het oorspronkelijke – onder verschillende rechtstitels in bezit gekregen en gehouden – gebied, om beveiliging daarvan en tevens om versterking van de vorstelijke positie binnen dit gebied, zowel tegenover de ingezetenen als tegenover het centrale rijksgezag. Op diverse wijzen trachtte men deze doelstellingen te bereiken: door geweld, door koop- en ruilvereenkomsten en door huwelijken, die veelal nieuw bezit als huwelijksgoed en op grond van latere erfopvolgingen medebrachten, maar ook wel tot verlies van gebied konden leiden wanneer de goederen daardoor in handen kwamen van andere geslachten. In beide gevallen waren huwelijk en erfopvolging – soms samenvallen met het uitsterven van een geslacht – factoren bij de vorming van de territoria.

In de streken tussen Maas en Rijn hebben wij – zoals reeds eerder uiteengezet – te doen met een groot aantal aanzienlijke geslachten, die in de loop van de 11e eeuw – in verschillende gevallen al eerder – gingen beschikken over kleinere of grotere gebieden en daarbij behorende rechten van uiteenlopende aard. Onder deze geslachten waren er verscheidene, die er niet in geslaagd zijn een positie te bereiken, die in de loop van de 13e eeuw de grondslag ging vormen voor de landsheerlijkheid, waarover aan het einde van dit hoofdstuk nader zal worden gesproken. Niettemin hebben zij grote betekenis gehad voor de territoriale ontwikkeling in de streken tussen Maas en Rijn. Hun bezit, zowel het allodiale bezit als het leenbezit, was zeer sterk gespreid, mede als gevolg van de wijze van verkrijging. Voorbeelden van deze spreiding en van de wisseling van bezittingen en rechten van enkele van de reeds genoemde geslachten leveren de graven van Saffenberg en de graven van Sayn. De graven van Saffenberg – in 1175 uitgestorven – wier stamburcht, de Saffenburg, in het dal van de Ahr gelegen was,³ waren ook in het bezit van een graafschap in de Keulengouw, namelijk het graafschap Hülchrath, een leen van de aartsbisschop van Keulen; aan dit gebied ontleenden zij hun graventitel.^{3a} Op diverse andere plaatsen bezaten zij allodia, onder meer in Sechtem,⁴ ten noorden van Bonn, en eveneens ten noorden van Aken, waar zij aan de

westelijke oever van de Worm een burcht bouwden, die omstreeks 1100 vermeld wordt, terwijl het bijbehorende allodium werd aangeduid met de naam „Rode”, nadat de heerlijkheid Rode, in 1136 als gevolg van het huwelijk van hertog Hendrik II van Limburg met Mathilde van Saffenburg aan de hertogen van Limburg was gekomen, kreeg dit gebied de naam „’s Hertogenrade”.⁵ De graven van Saffenberg bezaten bovendien in verschillende belangrijke abdijen de voogdijrechten, niet alleen in de abdij Kloosterrade (Rolduc),⁶ maar ook in de abdij Deutz (tegenover Keulen),⁷ en tenslotte was het van groot belang, dat zij op verschillende plaatsen het hooggerecht in handen hadden.

Het tweede voorbeeld van spreiding van bezit leveren de graven van Sayn,⁸ die aan de Sieg, een rechterzijrivier van de Rijn, een niet onaanzienlijk grondgebied bezaten, dat omstreeks 1200 zijn grootste uitbreiding verkreeg. Dit geslacht werd de erfgenaam van de graven van Saffenburg.⁹ Toen in 1247 de mannelijke linie van de graven van Sayn uitstierf, kwam een deel van hun bezit aan hun erfgenamen, de heren van Heinsberg, die behalve de heerlijkheid Heinsberg, ook de heerlijkheid Valkenburg bezaten.¹⁰ In de loop van de 14e eeuw kwam het gebied aan de Sieg in het bezit van de hertogen van Berg. De daar door de graven van Sayn omstreeks 1180 gebouwde burcht Blankenberg, aan de Sieg, was het centrum van dit gebied. Uit deze tijd dateert ook de burcht Löwenburg, in het Zevengebergte,^{10a} een burcht, die het gebied van de graven van Sayn moest beschermen tegen de aartsbisschoppen van Keulen, die in de nabijheid onder meer de door aartsbisschop Arnold II gebouwde burcht Drachenfels en de door aartsbisschop Frederik I gebouwde burcht Wolkenburg bezaten. Het stamslot van de graven van Sayn lag weliswaar zuidelijker aan de oostelijke oever van de Rijn, ten noorden van Koblenz, maar de graven hadden, behalve de gebieden aan de Sieg, ook in de streken tussen Maas en Rijn verschillende bezittingen, nl. in de Ahrgouw en in de Keulengouw, waar zij het tussen Neuss en de stad Keulen gelegen graafschap Hülchrath – zoals het later genoemd werd naar het gelijknamige aldaar gelegen slot – in bezit hadden. Zij verkregen dit graafschap in 1175 van de graven van Saffenberg, wier geslacht toen uitgestorven was. De graven van Sayn namen derhalve in de streken tussen Maas en Rijn een belangrijke plaats in en dienen daarom in een overzicht van de geschiedenis van deze streken vermeld te worden, ook al lag een belangrijk deel van hun bezit

daarbuiten. Dit is ook het geval met de graven van Berg, over wie nog nader zal worden gesproken. Maar bij hen is de reden een andere, namelijk dat zij – hoewel zij geen noemenswaard bezit hadden aan de linkeroever van de Rijn – toch op de loop van de historie dezer streken een duidelijke invloed hebben uitgeoefend.

Toen de graven van Sayn, wier invloed werd versterkt door het bezit van de voogdij van de Dom te Keulen¹¹ en van het St. Cassiusstift te Bonn,¹² in mannelijke linie uitstierven in 1247, kwam het graafschap Hülchrath aan de heren van Heinsberg, die het in 1255 overdroegen aan een nevenlinie van het Kleefse gravenhuis.¹³ Aan deze voorbeelden zouden nog verscheidene kunnen worden toegevoegd. Evenals in de streken langs de Maas was het gehele ten oosten daarvan gelegen gebied tot aan de Rijn gekenmerkt door staatkundige versplintering.

Reeds deze enkele voorbeelden tonen waarom en hoe – in hoofdzaak ten gevolge van door familierelaties ontstane erfopvolgingen – de bezittingen en rechten van de onderscheidene dynastengeslachten in deze streken zeer gespreid lagen. Die van de heren van Heinsberg en Valkenburg, die ook de voogdij uitoefenden in Odiliënberg, Susteren en Meerssen, reikten – zoals wij zagen – van de Maas tot over de Rijn, uiteraard niet als aaneengesloten gebieden.

Van al deze dynasten, heren, graven en andere machthebbers, is slechts een betrekkelijk klein aantal erin geslaagd een landsheerlijk territorium van interregionale betekenis tot stand te brengen, dat zich als zodanig in de volgende eeuwen kon ontwikkelen en handhaven. Dat wil zeggen, dat het hierbij in hoofdzaak gaat om een klein getal wereldlijke territoria, waarvan Berg, Meurs, Gulik, Gelre, Kleef en Limburg de voornaamste zijn, en om het wereldlijk gebied van de aartsbisschop van Keulen, de „Terra Coloniensis”, dat in het midden van de 14e eeuw zal worden aangeduid als „Kurköln”. Overigens toont de „Terra Coloniensis” reeds in de beginperiode – 12e en 13e eeuw – een interregionaal, de gehele Keulse invloedssfeer omvattend karakter.^{13a} Naast deze grotere territoria waren er nog de gebieden van de allodiale heren, die – voorzover zij zich buiten het machtsbereik van andere territoriale heren konden handhaven – als rijksonmiddellijk golden. Wanneer zij die positie wisten te behouden, verwierven zij zelfs landsheerlijkheid, zij het een van betrekkelijk geringe betekenis. Een dergelijke positie namen onder meer de bezitters van de vrije rijksheer-

lijkheden in, waarvan zich slechts een betrekkelijk klein aantal in latere eeuwen heeft kunnen staande houden. Verscheidene van deze rijksheerlijkheden kwamen op den duur in de macht van de landsheren van de naburige territoria.

Het gebied van de graven van Berg lag geheel aan de oostelijke oever van de Rijn en behoorde derhalve niet tot de streken tussen Maas en Rijn. Niettemin is het, gelijk reeds gezegd, verantwoord hier aan dit territorium aandacht te schenken.

De oudste bezittingen van de graven van Berg^{13b} lagen in de Deutzgouw, tussen Sieg en Wupper, waar zij een aantal allodia en voogdijrechten bezaten en omstreeks 1150 de grafelijke status verwierven, in de Ruhrgouw, de Deutzgouw en in de Keldachgouw.¹⁴ In de volgende eeuwen onderging het aldus verkregen gebied nog aanmerkelijke uitbreidingen onder verschillende rechtstitels, zodat het gebied van de graven van Berg (sedert 1380 hertogen) zich in het midden van de 15e eeuw uitstreekte van Duisburg tot aan het Zevengebergte en ook in Westfalen. Daarbij kwamen nog belangrijke kloostervoogdijen, zoals Werden¹⁵ en Siegburg.¹⁶ De graven voerden de naam Berg naar hun gelijknamige stamburcht, later Altenberg genaamd, waar graaf Adolf I van Berg in 1133 een Cistercienserabdij stichtte, nadat de residentie van de graven van Berg was overgebracht naar een door hen gebouwd slot, Burg aan de Wupper, ten zuiden van Solingen. De abdij Altenberg, bezet met uit Morimund afkomstige monniken en gesticht als familieloofter van de graven van Berg, is onder meer voor de verbreiding van de Cistercienserorde in het Duitse Rijk van belang geweest. Enkele jaren eerder had aartsbisschop Frederik I van Keulen de abdij Kamp gesticht,¹⁷ de eerste Cistercienserabdij in het Duitse Rijk en deze evenals Altenberg bezet met monniken uit het Franse klooster Morimund. De nauwe relaties van de graven van Berg met de aartsbisschoppen van Keulen, tot wier kerkelijk gebied hun territorium behoorde, worden geïllustreerd door het feit, dat tot vijf malen toe een lid van het Bergse gravengeslacht de aartsbisschoppelijke zetel van Keulen besteeg: Bruno II (1131-1137),¹⁸ Frederik II (1156-1158),¹⁹ Bruno III (1191-1192),²⁰ Adolf I (1193-1205),²¹ 1212-1216), Engelbert I (1216-1225).²² Bezie men de genealogie van de graven van Berg nog nader, dan kan men vaststellen, dat twee van hen namelijk Adolf II, een broeder van aartsbisschop Bruno II, en Adolf V, een zoon van Hendrik

IV van Limburg-Berg, gehuwd waren met zusters van Keulse aartsbisdommen, een zuster van aartsbisshop Frederik I en een zuster van Koenraad van Hochstaden. Ook zijn enkele leden van dit geslacht bisschop van Münster, Osnabrück en Paderborn geweest.

Van minder betekenis waren voorlopig de reeds eerder vermelde heren – later graven – van Meurs.²³ Over hun herkomst bestaat geen zekerheid. Een vroeger aangenomen afstamming van, of verwantschap met de graven van Kleef is door latere onderzoekers verworpen. Vast staat slechts, dat de heren van Meurs in de 12e eeuw tot de niet-aanzienlijke allodiale heren behoorden. Zij bouwden op de plaats waar tegen het einde van de 13e eeuw de stad Meurs ontstond, in de 11e eeuw een burcht, die middelpunt van de heerlijkheid werd. In de loop van de 12e en 13e eeuw verwierven zij nog andere bezittingen onder verschillende rechtstitels, onder meer de allodiale heerlijkheid Krefeld, die als enclave in het wereldlijk gebied van de aartsbisshop van Keulen lag. De heerlijkheid Meurs, die sedert de 13e eeuw als graafschap wordt vermeld – een titel, die niet, zoals bij andere graafschappen, terugging op het bezit van of verband met een Karolingse gouw of een deel daarvan –, was eigenlijk zelf een enclave omgeven door Kleefs, Gelders en Keuls gebied. Niettemin verwierven de graven van Meurs toch de positie van landsheer. Maar van betekenis werden zij eerst in de loop van de 13e eeuw, mede als gevolg van relaties met Kleef en Gelre.

Zoals wij reeds zagen, waren het de nakomelingen van „Gerhart comes de Juliche”, die wij in de 12e eeuw kunnen volgen als graven van Gulik. Zij namen in aanzien en invloed toe in het gebied tussen Aken en Keulen en langs de noordrand van de Eifel. De stad Gulik, reeds in de Romeinse Tijd bekend als „Juliaceum”, was één van de centra van deze machtsontwikkeling. Ook aan de oostelijke oever van de Worm ten noorden van Aken, hadden zij reeds bezittingen verkregen.

De graven van Gulik waren leenmannen van de aartsbisdommen van Keulen en bleven zich in de 12e eeuw dienovereenkomstig gedragen. Langs de belangrijke handelsweg van Vlaanderen naar Keulen namen zij als gevolg van de ligging van hun gebieden en bezittingen reeds vroeg een belangrijke positie in. Meer naar het zuiden verkreeg Willem II van Gulik (overleden 1207) het zogenaamde „comitatus nemoris” (Waldgrafschaft) het graafschap Molbach en de palts in Zülpich in leen, alle gebieden, die aanvankelijk tot het gebied van de Nederlothar-

ringse paltsgraaf behoord hadden. Hij liet in 1177 in deze nieuw verworven gebieden de burcht Nideggen, aan de Roer, bouwen en vergrootte zijn invloed in zuidelijke richting, mede steunende op zijn bezit in de omgeving van Düren. Toen Willem II, de laatste directe nakomeling van het geslacht van de oude Gulikse graven, in 1207 overleed, volgde zijn neef Willem hem op, als Willem III van Gulik. Deze behoorde tot de familie der aan het geslacht van de graven van Are-Hochstaden verwante edelheren van Heimbach. de graven van Gulik-Heimbach, te beginnen met Willem III, vormden de jongere linie van het Gulikse gravenhuis, dat sedert het begin van de 13e eeuw een belangrijke plaats verworven heeft in het gezelschap van heren, die zich sindsdien in de streken tussen Maas en Rijn tot landsheren ontwikkelden. Deze ontwikkeling nam in de 13e eeuw duidelijke vormen aan. Toen, en ook daarna, gelijk nog nader zal worden vermeld, breidde zich ook het gebied van de graven van Gulik nog uit, onder meer met een deel van het bezit van de 1305 uitgestorven graven van Kessel. Hierdoor verkregen de Gulikse graven toegang tot de Maas, een bijzonder belangrijke verwerving, die later nog uitbreiding onderging en tot aan de Franse Revolutie een rol gespeeld heeft.

Het huis Gulik-Heimbach stierf in 1423 met Reinald IV uit.

De heren van Wassenberg, die zich sedert 1096 graaf van Gelre noemen, vestigden zich in de loop van de eerste helft van de 12e eeuw op de burcht Geldern in het Midden-Niersdal. In deze streek bezaten zij verschillende goederen en rechten. In 1151 kwam Wassenberg, dat als huwelijksgoed aan Judith, dochter van Gerard II van Wassenberg, was meegegeven bij haar huwelijk met Walram van Limburg, aan de hertogen van Limburg, na het overlijden van Judith in genoemd jaar. Voor de Wassenbergse linie van de „Flandrenses” was de verwerving van een positie aan de Midden-Niers van grote betekenis. Zij ondersteunde de machtsuitbreiding in de Maasstreken, in de loop van de 12e eeuw, en leidde tot verdere verwervingen, niet in het minst tot verkrijging van het graafschap Zutphen en rechten op de Veluwe. Ook aan de beneden-Niers hadden de graven van Gelre-Wassenberg bezittingen, gelijk blijken kan uit de schenkingen, die zij deden aan het door hen in 1255 gestichte klooster 's Gravendaal,²⁴ in de nabijheid van Goch.

Een zeker niet onbelangrijk, aanvankelijk nog enigszins verbrokkeld, en in de loop van de 13e eeuw onder meer met de heerlijkheid Krie-

kenbeek uitgebreid bezit hadden de graven van Gelre aan de oostelijke oever en ten oosten van de Maas, namelijk in Roermond en in de streken ten zuidoosten van Roermond, in Venlo en in de streken ten oosten daarvan, waarin onder meer Geldern, Straelen, Pont, Nieuwkerk en Aldekerk lagen. In deze gebieden oefenden de Gelderse graven ook voogdijrechten uit, bij voorbeeld in Straelen over de goederen van de Michaelsabdij te Siegburg.²⁵ Ook aan de westelijke oever van de Maas verwierven de graven van Gelre in de 13e eeuw verschillende bezittingen en rechten, maar zowel de onderlinge samenhang als de territoriale verbinding met de noordelijker gelegen gebiedsdelen ontbrak voorlopig nog. Deze omstandigheid is van invloed geweest op de politiek van de Gelderse graven en is vermoedelijk een van de oorzaken van de betrekkelijk late vorming van de landsheerlijkheid in Gelre. Anderzijds heeft de verbreiding van de bezittingen en rechten van deze graven in de streken tussen Maas en Rijn wel medegebracht, dat zij in de 13e eeuw en ook later in sterke mate in de politieke gebeurtenissen in die streken betrokken werden en waren.

Op het einde van de 11e eeuw wordt – zoals wij zagen – in het noordelijke deel van de streken tussen Maas en Rijn een graaf van Kleef vermeld. Aangezien nog te onderzoeken valt, of het wel zeker is, dat koning Hendrik III één van de voorgangers van deze sedert 1092 vermelde Dirk I van Kleef heeft aangesteld en als ambtsgebied een deel van het Rijkswoud tussen Nijmegen en Monterberg (ten zuiden van Kalkar) heeft toegewezen, moet de evenbedoelde vermelding van Dirk I beschouwd worden als de eerste vermelding van een graaf van Kleef.²⁶ De graven van Kleef zijn omstreeks het begin van de 12e eeuw – mogelijk iets eerder – in het bezit van de – later als „Schwanenburg” bekende – burcht, die zij op de steile rand van het Rijkswoud gebouwd hadden bij de plaats waar later de nederzetting Kleef ontstond, waaraan zij in het midden van de 13e eeuw stedelijke rechten verleenden. Behalve deze burcht bezaten de graven van Kleef langs de westelijke oever van de Rijn tussen Kleef en Xanten nog andere goederen en rechten, die zij in de 12e eeuw en in de eerste helft van de 13e eeuw nog uitbreidden. Tot de gebiedaanwinsten in laatstgenoemde perioden behoorde – behalve Zyfflich en omgeving – ook Kranenburg. Hier bouwden de graven omstreeks 1227 een burcht, tevens de kern van een nederzetting, die sedert omstreeks 1250 betekenis verkreeg voor de

kolonisatie en het in cultuur brengen van een hoogwatervrije strook langs de Rijn. Aan de oostelijke Rijnsoever verwierven de Kleefse graven nog in de 12e eeuw Wesel.²⁷ De omvang van het oudste – tot omstreeks het midden van de 13e eeuw verkregen – bezit van de Kleefse graven was betrekkelijk klein, vergeleken met dat van de graven van Gulik en van Gelre. Niettemin telden de graven van Kleef in de latere Middeleeuwen mee in het Nederrijnse vorstengezelschap, zowel als gevolg van de ligging van hun gebied als van de omstandigheid, dat aan het einde van de 13e eeuw een personele unie met het graafschap Mark tot stand kwam.

In de 12e en de 13e eeuw vormden de gebieden van de hiervóór genoemde heren geenszins elk voor zich een eenheid, hetzij geografisch, hetzij staatkundig of juridisch. Het waren veelal verspreid liggende kleinere gebieden, waarin de graven krachtens verschillende rechtstitels – allodium, leen, voogdij, pandrecht – of functies – met name het bezit van de hoge rechtspraak – macht of zeggenschap uitoefenden. Op grondslag daarvan streefden zij met vreedzame middelen, zoals bij voorbeeld organisatie van bestuur en rechtspraak en organisatie van de financiën en de domeinen, en met gewelddadige middelen naar landsheerlijkheid, dat wil zeggen, dat zij – niet zelden in concurrentie met hun burens – trachtten eigen gezag (*imperium suo iure*) te verwerven over alle ingezetenen van hun territorium en dit gezag een uniforme grondslag te geven.²⁸ Die grondslag was een nieuwe rechtsverhouding, namelijk die tussen landsheer (*dominus terrae*) en ingezetenen. Zij kwam na een langdurig proces en vele conflicten met het rijksgezag en met de ingezetenen tot stand. Met deze nieuwe rechtsverhouding, waarin het geldend maken van landrecht een grote rol speelde, correspondeert een nieuwe terminologie voor landsheer en land: *dominus noster*, *dominus terrae*, *terra comitis*, *terra mea*; ook andere termen komen voor: *iurisdictio*, *districtus*, *terra sue potestatis*, termen, die vermoedelijk allereerst verband houden met de rechtspraak van de graaf.²⁹

Binnen het territorium streefde men in de eerste plaats naar juridische eenheid: gerechtshoogheid, verovering van de positie van hoogste rechterlijke instantie, stond daarbij veelal op de voorgrond. In hoeverre daarnaast verwerving van grootgrondbezit, het bezit van domeinen, van betekenis is geweest, is een vraag, die voor de onderscheiden territoria

op verschillende wijze moet worden beantwoord; de mate van belangrijkheid is zeker niet overal gelijk geweest. In het algemeen kan men vaststellen, dat grootgrondbezit aan de landsheren inkomsten opleverde en hun de mogelijkheid bood steun van derden te verkrijgen. Bovendien verschafte domeinen en de daaruit voortvloeiende opbrengsten in natura de landsheer steunpunten en verblijfsmogelijkheden als de behartiging van zijn belangen zulks nodig maakte. Een gebied van enige omvang te besturen, vooral wanneer dit gebied geografisch gespreid en – zoals vrijwel alle territoria tussen Maas en Rijn – niet aaneengesloten was, noodzaakte de landsheer nu eenmaal rond te reizen. Dit was zeker niet alleen economische, maar ook politieke noodzaak voor wat betreft het uitoefenen van toezicht, het onderhouden van contact met de ingezetenen en het doen gelden van gezag. Hiertoe waren vaste steunpunten nodig, die de landsheer onder meer verkreeg door middel van zijn grootgrondbezit.

Tot de ontwikkeling van de landsheerlijkheid behoort het verschijnsel, dat naast de aan verschillende rechtsverhoudingen – leenrecht, hofrecht, dienstrecht – ontleende persoonlijke banden tussen afzonderlijke groepen van ingezetenen, enerzijds, en de heer, anderzijds, zich een onpersoonlijke band doet gelden, namelijk de in het landrecht belichaamde rechtsverhouding tussen land en ingezetenen van het territorium, waarbij het land in de persoon van de landsheer zijn realisering vindt. Het territorium groeit uit tot substraat van de landsheerlijkheid.

De hier in het kort geschetste ontwikkeling, die tevens wijzigingen inhield van de inwendige en uitwendige politieke en staatkundige verhoudingen, dient uiteraard beschouwd te worden in samenhang met de politieke gebeurtenissen in de streken tussen Maas en Rijn. Zonder twijfel zijn deze streken in deze periode in sterke mate bij de rijksgeschiedenis betrokken geweest, ook voor wat de ontwikkeling van de landsheerlijkheid aangaat.

Deze streken waren immers nog steeds een belangrijk deel van het Duitse Rijk en de aartsbisschoppen van Keulen, die tot de vooraanstaande territoriale vorsten tussen Maas en Rijn behoorden, hielden als rijksvorsten de band met het Rijk in stand. Weliswaar werden zij steeds meer in beslag genomen door de Rijnlandse en Westfaalse aangelegenheden, maar ook de rijksaangelegenheden behielden hun aandacht.

De stad Keulen was één van de grote en belangrijke steden van het Rijk, zowel in politiek als in economisch opzicht en de toenemende bloei van de handelscentra stroomafwaarts van Keulen versterkte deze situatie. Voorts moet er rekening mee gehouden worden, dat Aken als kroningsstad een politieke rol in het Rijk vervulde en dat in het algemeen de rijksbelangen en rijksbetrekkingen in en met deze streken nog van betekenis waren, onder meer door de ook na het Concordaat van Worms aanwezige en geëxpliciteerde mogelijkheden van beïnvloeding van de bisschopskeuze en door de aanwezigheid van rijksgoederen en -rechten, onder meer tolrechten.

Noten

- ¹ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, 1, S. 121.
- ² G. Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 94 ff.
- ^{2a} Zie hiervóór, blz. 18 en 19.
- ³ H. Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 42-43.
- ^{3a} H. Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 43-44; G. Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 155.
- ⁴ H. Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 54.
- ^{4a} Vergelijk H. Dittmaier, *Rheinische Flurnamen*, 1963, S. 248.
- ⁵ *Annales Rodenses*, facsimile – uitgave, blz. 80: „factus est igitur heinricus allodii huius possessor et ecclesie advocatus, traditis sibi rebus ab Adolpho comite cum Mathilda sibi uxore”.
- ⁶ Zie vorige noot.
- ⁷ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 315-316 en S. 508.
- ⁸ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 54-55; Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 123.
- ⁹ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 44. Zie ook Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 163, anm. 440.
- ¹⁰ Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 155; Severin Corsten, *De heren van Valkenburg*; in: *Geschiedenis van Valkenburg*, Zie hoofdstuk II, noot 11.
- ^{10a} Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 123.
- ¹¹ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 308.
- ¹² Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 433-434.
- ¹³ Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 155.
- ^{13a} Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 142-143.
- ^{13b} Zie Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 123-124.
- ¹⁴ Droege, *Landrecht und Lehnrecht*, S. 99-100.
- ¹⁵ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 316.
- ¹⁶ Aubin, *Entstehung der Landeshoheit*, S. 316.
- ¹⁷ Knipping, *Regesten der Erzbischöfe von Köln*, II. no. 193.

- ¹⁸ Knipping, Regesten, II. no. 287.
- ¹⁹ Knipping, Regesten, II. no. 637.
- ²⁰ Knipping, Regesten, II. no. 1430.
- ²¹ Knipping, Regesten, II. no. 1459.
- ²² Knipping, Regesten, III. no. 168.
- ²³ M. Barkhausen, Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters, in „Die Heimat“, 1951, Jahrg. 22, S. 97 ff.
- ²⁴ Sloet, Oorkondenboek, no. 771.
- ²⁵ Lacomblet, Urkundenbuch, I. no. 287.
- ²⁶ F. Petri, Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwestraum, in: Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer; Bonn, 1973, S. 421-422, en voorts Petri, Vom Verhältnis Westfalens zu den östlichen Niederlanden, eveneens in voornoemde bundel, S. 827; Vergelijk ook H. P. Müller, Die Herrschaft Tomburg und ihre Herren bis zum Ausgang des Mittelalters, Bonn, 1970.
- ²⁷ Levison, Geschichte des Rheinlandes, I. S. 125.
- ²⁸ Zie Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 142 en volg.
- ²⁹ W. Jappe Alberts. De Staten van Gelre en Zutphen, I. Groningen, 1950, blz. 16 e.v. Zie ook Knipping, Regesten, III. no. 64: de consilio et assensu priorum et conniventia nobilium terre de ministerialium et civium Coloniensium; G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 148.; vergelijk ook: Sloet, Oorkondenboek, no. 404; waar graaf Otto I van Gelre spreekt over: „per totam terram nostram et aquam“. (1203).

Toen keizer Hendrik V in 1125 te Utrecht was overleden, werd hij opgevolgd door Lotharius van Saksen (1125-1137). Zonder moeilijkheden ging dat niet. Frederik van Zwaben, een zoon van een zuster van Hendrik V, die gehuwd was met Frederik van Hohenstaufen, stelde zich kandidaat. Zijn broeder Koenraad, die in 1127 als tegenkoning optrad, de latere Koenraad III, maakte ook aanspraak op de troon, maar beiden zonder succes. Lotharius werd in Aken door aartsbisschop Frederik I van Keulen gekroond.¹ De oorlog, die hij voor zijn erkenning moest voeren, speelde zich af buiten de streken tussen Maas en Rijn. Hier vonden de Hohenstaufse broeders geen aanhangers, maar ook ten aanzien van Lotharius nam men er een afwachtende houding aan. Aartsbisschop Frederik hield zich – hoewel hij de koning te Aken gekroond had – eveneens afzijdig. Toen aartsbisschop Frederik in oktober 1131 op de Wolkenburg in het Zevengebergte overleed,² wist koning Lotharius de verkiezing van Bruno II door te zetten, nadat hij de aanvankelijke verkiezing van Godfried, proost van St. Victor, te Xanten, ongedaan had weten te maken. Hij was een zoon van graaf Adolf van Berg, en de eerste aartsbisschop van Keulen uit het Bergse gravengeslacht (1131-1137).³ Uit deze verkiezing blijkt reeds, dat het met de tenuitvoerlegging van de bepalingen van het Concordaat van Worms niet zo nauw genomen werd, wanneer de gelegenheid zich daartoe voordeed. In de praktijk kon de koning nog een grotere invloed doen gelden dan die bepalingen eigenlijk toelieten. Het kwam daarbij niet zelden aan op de politieke machtsverhoudingen tussen paus en koning.

Betreffende de korte regeringsperiode van Bruno II is te vermelden, dat hij al spoedig in conflict geraakte met de koning,⁴ echter zonder dat

het tot openlijk verzet en steun aan de Staufische partij kwam. Wél was het in Keulen zo nu en dan onrustig en deden de burgers er van hun bezwaren tegen Lotharius blijken wanneer hij de stad bezocht,⁵ wat hij herhaaldelijk deed; ook in Aken en Luik verscheen hij verscheidene malen. In 1137 overleed Bruno II⁶ en nog in hetzelfde jaar (dec. '37) stierf Lotharius. Het gevolg van diens overlijden was, dat de strijd om de Duitse troon wederom oplaaide.

Ditmaal hadden de Hohenstaufen succes; Koenraad III werd koning (1138-1152), zij het ook op enigszins onregelmatige wijze. De opvolger van Bruno II als aartsbisschop van Keulen, Arnold I, proost van St. Andreas, aldaar (1138-1151),⁷ had hierbij zijn steun verleend. Ook de stad Keulen stond thans aan Staufische zijde, en met haar een aantal aanzienlijken en vorsten uit de streken tussen Maas en Rijn, zoals blijkt uit hun aanwezigheid toen Koenraad III in april 1138 enkele weken in Keulen vertoefde.⁸ Toch was het in deze streken verre van rustig. Er brak strijd uit tussen Brabant en Limburg om de Nederlotharingse hertogstitel, die in 1139 door Koenraad III aan Godfried, graaf van Leuven-Brabant, werd verleend en aan de graaf van Limburg ontnomen werd.⁹ Veel betekenis mag daaraan niet worden toegekend; zowel de graven van Limburg als de graven van Leuven-Brabant voerden sindsdien de hertogstitel,¹⁰ maar de tijdgenoten verbonden deze titel aan de onderscheiden territoria Limburg en Brabant.

Veel ernstiger waren de conflicten, die in de stad Keulen ontstonden tussen aartsbisschop Arnold I en de burgers, hoewel beide partijen de zaak van Koenraad III waren toegedaan. De stad was er op uit de stadsheerlijke macht van de aartsbisschop zoveel mogelijk te beperken en het conflict spitste zich toe, toen deze in 1148 door paus Eugenius III in zijn functie geschorst werd. Daarvan maakte de Keulse burgerij gebruik om haar positie te versterken. De onrust in Keulen werd nog groter, toen er in de stad Jodenvervolgingen uitbraken; een aantal Joden werd uit de stad verdreven; zij vonden tegen betaling van een geldsom bescherming in de aartsbisschoppelijke burcht, de Wolkenburg, in het Zevengebergte.¹² Niet geheel duidelijk is wat het motief van deze vervolging was. Zij vond ook elders in deze streken plaats en viel samen met de prediking van de Tweede Kruistocht, die gepaard ging met het bedrijven van gewelddadigheden tegen de Joodse bevolking, waartegen de heilige Bernardus zich tijdens zijn reis in het

Zegel van Arnold II, aartsbisschop van Keulen.

Rijnland, waarbij hij Aken, Keulen, Gulik en Maastricht bezocht, verzette. Hij predikte hier de Kruistocht, maar drong er tevens op aan het bedrijven van wandaden tegen de Joden achterwege te laten. Om-trent de deelname aan de Tweede Kruistocht door ingezetenen van de streken tussen Maas en Rijn zijn weinig exacte gegevens bekend. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een oorkonde van aartsbisschop Arnold I uit 1147, dat Gozewijn van Randerode een allodium bij Dorweiler verkocht heeft ten einde geld te verkrijgen om naar het Heilige Land te trekken.¹³ Ook de „Annales Rodenses” melden dergelijke transacties.¹⁴

De wanordelijkheden, ontstaan uit de Kruistochtprediking, uit de Jodenvervolgingen, uit de conflicten tussen aartsbisschop Arnold I en de Keulse burgerij, uit de in deze jaren nogal actief optredende roofridders, die zelfs kloosters niet ontzagen, uit de vijandelijkheden van de graven van Sayn tegen de aartsbisschop van Keulen en de gevolgen van diens voortdurende geldnood, hadden omstreeks het midden van de 12e eeuw in de „terra Coloniensis” en in de Keulse Kerk een situatie doen ontstaan, die voor de nieuw gekozen opvolger van Arnold I (overleden in april 1151)¹⁵ voldoende aanleiding was niet dan met aarzeling en slechts onder zekere voorwaarden het ambt te aanvaarden. Die opvolger was Arnold II van Wied, domproost te Keulen.¹⁶ Hij had het ambt van kanselier van Koenraad III vervuld. Hoewel zijn episcopaat slechts kort duurde (1151-1156) is het resultaat duidelijk vast te stellen. Allereerst wist Arnold II op grondslag van een door

Frederik I Barbarossa (1152-1190) in 1153 bevestigde uitspraak van de rijksvorsten restitutie van aartsbisschoppelijke tafelgoederen, die door Arnolds voorgangers verpand of in leen gegeven waren, te bewerkstelligen.¹⁷ Aldus kwamen onder meer de belangrijke Rijntol te Keulen (teloneum urbis Colonie) en veel andere aartsbisschoppelijke rechten (multa episcopalia servicia) weer ter beschikking van de aartsbisschop en eveneens andere goederen, zoals bijvoorbeeld de burcht Odenkirchen bij Rheiðt (castellum Odenkirchen cum ministerialibus et servis et ancillis). Deze restituties versterkten de positie van de aartsbisschop en verschaften hem de middelen om op te treden tegen hen, die de landvrede verstoorden, met inbegrip van de roofridders, die de handelswegen onveilig maakten. Door gebruik te maken van zijn sterke positie in het Rijk en van zijn uitstekende relaties met de opvolger van de in 1152 overleden Koenraad III, Frederik I Barbarossa, voor wiens verkiezing hij zich bijzonder had ingespannen, bevorderde Arnold II niet alleen de wereldlijke macht van de aartsbisschoppen van Keulen, maar legde hij ook de grondslag voor de relatie van het aartsbisdom en de Staufische politiek. In zoverre was hij de wegbereider voor zijn opvolgers Reinald van Dassel en Philips van Heinsberg. Deze Staufische politiek droeg onder Frederik I Barbarossa (1152-1190) een sterke tendentie naar wereldlijke oppermacht en grote zeggenschap in algemene kerkelijke aangelegenheden. Arnold II en zijn opvolgers steunden deze absolutistische neiging die in de loop van Barbarossa's regering meermalen tot een conflict leidde, waarin ook de streken tussen Maas en Rijn betrokken werden omdat de Keulse aartsbisschoppen hier een invloedrijke positie innamen, ook als vorsten van een daartoe behorend wereldlijk territorium. Dit dualisme, dat soms ook verwijdering en tegenstelling tussen keizer en aartsbisschop meebracht als het ging om de belangen van de „terra Coloniensis”, is kenmerkend voor Arnold II en zijn beide hiervóór genoemde opvolgers.

Arnold II overleed in 1156 ten gevolge van een val van zijn paard. Hij werd begraven in de door hem gestichte kerk te Schwarzhof (tegenover Bonn),¹⁸ waarvan de eerste steenlegging plaats vond in 1151 in tegenwoordigheid van Koenraad III.¹⁹

Na een episcopaat van slechts enkele jaren van Frederik II van Berg (1156-1158)²⁰ werd Reinald van Dassel aartsbisschop van Keulen (1159-1167);²¹ deze stamde uit een Nedersaksisch gravengeslacht en

Zegel van Reinald van Dassel, aartsbisschop van Keulen

had als kanselier Frederik Barbarossa trouw terzijde gestaan en met name aan diens politiek in Italië met grote bekwaamheid medegewerkt. Ook nadat hij de aartsbisschoppelijke zetel bestegen had, heeft hij ononderbroken op de bres gestaan voor de rijksbelangen tegenover de pauselijke aanspraken. Een duidelijke aanwijzing daarvoor is zijn langdurige afwezigheid uit Keulen, wanneer hij de keizer naar Italië vergezelde of elders vertoefde om diens belangen te behartigen. De pauskeuze van 1159 leidde tot de keuze van Alexander III en van een tegenpaus Victor IV, die door de keizerlijke partij gesteund werd. Dit schisma had wel een heftige strijd in Italië tengevolge, maar binnen het Duitse Rijk bleef – anders dan tijdens Hendrik IV en Hendrik V – een gewapend conflict achterwege. Dit was mede te danken aan de omstandigheid, dat het Rijnlandse episcopaat Trier, Mainz en vooral Keulen, zich – wat Trier en Mainz betreft met een korte onderbreking – aan de zijde van de keizer schaarde, en diens politiek steunde, ook tijdens de tegenpausen, die Victor IV als zodanig opvolgden. Dat nam niet weg, dat paus Alexander III aanhangers had in de streken tussen Maas en Rijn, maar moeilijkheden gaf dat niet.

Hoewel aartsbisschop Reinald een op de voorgrond tredende figuur in de rijkspolitiek was, vergat hij de belangen van zijn wereldlijk

territorium en van de stad Keulen niet. Daarbij werd hij gesteund door zijn uitstekende verhouding met keizer Frederik I Barbarossa, die herhaaldelijk de streken tussen Maas en Rijn bezocht. Zo vertoefde hij in de periode 1152-1174 in Keulen in de jaren 1153, 1156, 1157, 1165 en 1171, in Aken in 1152, 1165/66, 1169, 1171 en 1174, in Luik in 1156 en 1171, in Maastricht in 1174, in Nijmegen in 1157, 1165 en 1174, in Sinzig (ten zuiden van Bonn) in 1174. Bovendien bezocht de keizer in deze periode nog enkele malen Utrecht. Bij zijn reizen naar deze stad zal zijn weg zonder twijfel door onze streken gevoerd hebben. Dit blijkt bij voorbeeld het geval te zijn wanneer men het itinerarium van Frederik Barbarossa in de winter van 1165 in beschouwing neemt, dat tevens een illustratie levert tot hetgeen hiervóór gezegd is over de noodzaak voor de vorsten om te reizen door hun gebied. Tevens maken de bijzonderheden van dit itinerarium duidelijk, dat het inderdaad ging om het verrichten van regeringshandelingen en dat daarbij ontmoetingen en contacten met de aanzienlijken van de betrokken streken plaats vonden.

Einde september 1165 vertrok de keizer uit Worms,²² waar hij een rijksdag gehouden had, naar Keulen. Hij woonde daar op 3 oktober de plechtige bisschopswijding van Reinald van Dassel bij;²³ daarbij waren uit de streken tussen Maas en Rijn de bisschop van Luik en de graven van Gulik, Molbach, Kleef en Gelre tegenwoordig. De keizer verbleef enige tijd in de Nederrijnse streken en vertrok daarna naar Utrecht, waar hij in de laatste dagen van november vertoefde en zich onder meer bezig hield met de regeling van een conflict tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland over een dam in de Rijn, die overstromingen veroorzaakte.²⁴ Via Nijmegen, waar hij de oude keizerpalts had laten herbouwen, en zijn zoon en opvolger Hendrik VI werd geboren, reisde Frederik Barbarossa naar Aken, waar hij het kerstfeest vierde en tot in januari 1166 verbleef.²⁵ Tijdens dit verblijf werd een rijksdag gehouden, waarop vermoedelijk ook een conflict tussen het kapittel van St. Servaas te Maastricht en de graaf van Loon geregeld is.²⁶ Maar de aanwezigheid van de keizer had nog een ander doel, namelijk luister bij te zetten aan de verheffing van de relieken van Karel de Grote,²⁷ De relieken werden later bewaard in een kostbare schrijn, die door leerlingen van Nicolaas van Verdun in het begin van de 13e eeuw werd vervaardigd en waarvan de reliëfs aansluiten bij de Maaslandse

traditie.²⁸ Ook in de Sint Servaaskerk te Maastricht werd Karel de Grote als heilige vereerd.^{28a}

In de tweede helft van januari 1166 vertrok de keizer naar Frankfurt, niet dan nadat hij aan de ingezetenen van Aken bijzondere rechten had verleend, waarvan het toestaan van een jaarmarkt het belangrijkste was. De jaarmarkt zou tweemaal per jaar plaats vinden, de ene in de vastentijd, de andere einde september (Michaëlis).²⁹ Met de jaarmarkten werden tolvrijheden en rechtsbescherming voor de kooplieden, die de jaarmarkten bezochten, verbonden. Een beschikking van Frederik Barbarossa van 1171³⁰ legde de grondslag voor een ommuring van de stad, waarop merkwaardigerwijze al in de tekst van het jaarmarktprivilege wordt gezinspeeld door de daarin verleende rechten te vergelijken met muren en torens („quasi muro et turribus”), ook al staan „jaarmarkten” los van de stedelijke instituties.

Het voorgaande, en met name de verering van Karel de Grote en de herhaalde vermelding van Aken als „locus regalis”, geeft een indruk van de ideële achtergrond van de rijkspolitiek zoals die door Frederik Barbarossa, met steun van aartsbisschop Reinald, werd gevoerd. Het reële element in die politiek, dat de keizer mede door zijn aanwezigheid en activiteiten in deze streken trachtte te bevorderen, was het streven om door middel van de mobilisering van rijksgoederen en rijksrechten de positie van het centraal gezag te verstevigen. Toch is er een zeker dualisme in deze politiek vast te stellen, omdat concessies gedaan moesten worden voor het verkrijgen van steun van de aartsbisschoppen van Keulen en van de wereldlijke vorsten in de streken tussen Maas en Rijn voor de rijkspolitiek, gelijk uit de hierna te vermelden voorbeelden zal blijken. Dit dualisme vertoont zich ook bij de even aangeduide territoriale vorsten. Aartsbisschop Reinald van Dassel was, gelijk wij zagen; weliswaar een trouwe aanhanger van de keizer, maar daarnaast hield hij zijn positie als territoriaal vorst goed in het oog en behartigde hij de belangen van de „terra Coloniensis”.

Een belangrijke aanwinst voor het territorium van de Keulse Kerk was de rijkshof Andernach, die in 1167 door Frederik I Barbarossa aan zijn „allertrouwste vorst Reinald, de eerbiedwaardige aartsbisschop van Keulen” werd geschonken, met alle toebehoren en rechten, tol, munt en gerechtshoogheid, ter beloning van diens voortreffelijke diensten den keizer bewezen met steun van de dappere en onoverwinnelijke

Keulse ridderschap.³¹ Tegelijkertijd ontving aartsbisschop Reinald de rijkshof Eckenhagen, ten oosten van Keulen, met de daarbij behorende zilvermijnen (cum argenti fodinis) te Heidberg en Wildberg. Voorts verwierf hij de burcht Rheineck, aan de Rijn ten zuiden van Sinzig, die hij wederom deed opbouwen en tot een Keulse grensvesting maakte,³² onder meer om het Keulse gebied te beschermen tegen de paltsgraaf Koenraad, een broeder van Frederik Barbarossa, die tegen de keizer in verzet gekomen was en aanstalten maakte zijn gezag naar het noorden, in de streken tussen Maas en Rijn, uit te breiden. Aan de afweer tegen deze pogingen namen, behalve de stad Keulen, ook verschillende wereldlijke vorsten uit deze streken deel, omdat zij zich door de plannen van paltsgraaf Koenraad, – die overigens geen effect sorteerden –, bedreigd achtten. De verdediging van het Keulse territorium in het zuiden dienden ook de burchten Ahr en Nürburg, die krachtens een overeenkomst met de graaf van Are „open huizen” van de Keulse Kerk werden.³³ De militaire macht van het territorium vergrootte aartsbisschop Reinald eveneens door uitbreiding van het aantal leenmannen van de Keulse Kerk. Toen hij in 1167 aan de pest gestorven was,³⁴ terwijl hij Frederik Barbarossa in Italië vergezelde, was de nogal zwakke positie van het Keulse territorium, omstreeks het midden van de 12e eeuw, zoals zijn voorganger Arnold I dit had achtergelaten, belangrijk versterkt, zowel in het verband van de rijkspolitiek als ten opzichte van de territoriale politiek. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de positie in de rijkspolitiek niet zelden werd benut voor territoriaal-politieke doeleinden.

Reinald van Dassel werd als aartsbisschop van Keulen opgevolgd door Philips van Heinsberg (1167-1191),³⁵ de Keulse domdeken, en kanselier van Frederik Barbarossa. Hij was een zoon van Gozewijn II van Heinsberg en Valkenburg³⁶ en als lid van een van de voornaamste geslachten tussen Maas en Rijn nauw met deze streken verbonden. In de eerste periode van zijn episcopaat was hij een trouw medewerker van de keizerlijke politiek, totdat omstreeks 1185 spanningen ontstonden, die tot tegenstellingen leidden. Maar reeds in deze eerste periode traden bij aartsbisschop Philips de landsheerlijke, territoriaal-vorstelijke aspiraties en strevingen veel sterker op de voorgrond dan bij zijn voorganger aartsbisschop Reinald. Het verstevigen, uitbreiden, consolideren van het wereldlijk gebied van de Keulse Kerk stond bij hem voorop, de

Zegel van Philips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen.

rijksbelangen kwamen op de tweede plaats. Grote bedragen besteedde hij om in een tot dan toe ongekennde omvang, allodia, burchten en ministerialen te verwerven, zowel in de streken tussen Maas en Rijn als in Westfalen,³⁷ waar hem in 1180 door de keizer het „ducatus Westfaliae”,³⁸ waarover hierna nog nader zal worden gesproken, werd toevertrouwd. In verband met de uitbreiding van het aantal ministerialen – onvrije dienstlieden – van de Keulse kerk werden ook hun rechten en plichten vastgelegd in het zogenaamde Keulse Dienstrecht, een van de vroegste optekeningen omtrent de rechtspositie van deze belangrijke sociale groep.³⁹ Door de zojuist bedoelde aankopen is de macht van de aartsbisschoppen aanzienlijk versterkt, zij het ook dat verscheidene van de verworven goederen, mede als gevolg van gebrek aan geldmiddelen en de noodzaak een beroep op militaire hulp te doen, wederom in leen moesten worden uitgegeven of verpand moesten worden. Een voorbeeld van een dergelijke verpanding levert de geldlening van 1600 mark, die de aartsbisschop in 1174 aanging bij de stad Keulen en een Keuls burger om de kosten te betalen, die hij moest maken voor de voorbereiding van een expeditie naar Italië „ten behoeve van Kerk en Rijk”. Voor de terugbetaling van dit bedrag verpandde hij de munt en de tol te Keulen.⁴⁰ In 1176 verpandde de aartsbisschop voor de terugbetaling van een geldlening van 400 mark een tweetal kloosterhoeven aan de graaf van Berg.⁴¹

Behalve door koop, ruil en schenking heeft aartsbisschop Philips ook door middel van oorlog het gebied van de Keulse Kerk weten uit te breiden. De langs deze weg verworven goederen en rechten lagen in hoofdzaak in Westfalen tussen Lippe en Sieg. De aspiraties van de Keulse aartsbisschop in deze richting veroorzaakten spanningen met hertog Hendrik de Leeuw, de machtige hertog van Saksen, Westfalen en Beieren, die omstreeks 1180 in een ernstig conflict met Frederik Barbarossa geraakte en krachtens een uitspraak van de rijksvorsten uit zijn hertogdommen werd ontzet. De hertogelijke positie in het deel van Westfalen, dat tot het Keulse en het Paderbornse diocces behoorde, werd met alle graafschappen, voogdijrechten, geleiderechten, hoeven, lenen, ministerialen, horigen en verder alles wat aan de hertogelijke rechten en bevoegdheden, verbonden was, in het bijzonder judiciële bevoegdheden, aan aartsbisschop Philips overgedragen als rijksleen, wegens diens grote verdiensten voor keizer en Rijk. Daarmede ontstond ook de mogelijkheid in dit gebied burchten, allodia en lenen te verwerven en aldus de Keulse heerschappij in het „*ducatus Westfaliae*” te versterken. De verwerving van dit hertogdom was een belangrijke stap in de richting van de uiteindelijke territoriale heerschappij van de aartsbisschoppen van Keulen, ook al is in later tijd de betekenis van hun hertogelijke positie niet zodanig geweest, dat zij in territoriaal opzicht een plaats boven de wereldlijke vorsten innamen. Niettemin is aartsbisschop Philips als een van de grondleggers van de „*terra Coloniensis*” te beschouwen.

Dat deze territoriale politiek, die zich zeker niet tot de landen tussen Maas en Rijn beperkte, maar zich ook ver daar buiten deed gelden,^{41a} voor aartsbisschop Philips hoofdzaak – althans bijzonder belangrijk – werd, bleek wel zeer duidelijk na 1180; eerst voorzichtig en enigszins aarzelend, al spoedig openlijk. De val van Hendrik de Leeuw na de uitspraak van de rijksvorsten in 1180 had aan de Keulse aartsbisschop niet alleen een aanzienlijke toename van macht bezorgd, maar hem ook van een gevaarlijke concurrent bevrijd, vooral toen Hendrik de Leeuw ervan afzag zijn positie in het Keulse deel van Westfalen te herwinnen.⁴² De noodzaak de keizerlijke politiek te blijven steunen was voor aartsbisschop Philips dan ook in mindere mate aanwezig dan vóór 1180, zodat hij zich kon veroorloven in de strijd om de bisschopszetel van Trier, die in 1183 ontstaan was door een uit een dubbele keuze voort-

vloeiend schisma, de zijde van de pauselijke kandidaat te kiezen,⁴³ waarbij de stad Keulen hem steunde. Het staat wel vast, dat deze partijwisseling van aartsbisschop Philips, die zich reeds vóór 1183 aankondigde en ook verband hield met de toenadering van de keizer tot graaf Boudewijn V van Henegouwen, die door Frederik Barbarossa met het graafschap Namen beleend werd,⁴⁴ is ingegeven door overwegingen van territoriaal-politieke aard. De keizer nam tegenmaatregelen. Hij versterkte Kaiserswerth, waarheen in 1174 de rijkstol van Tiel verlegd was,⁴⁵ en bevorderde de handelsbelangen van Duisburg en Dortmund, beide steunpunten van rijksgezag aan de Nederrijn. Tot die steunpunten behoorde ook Aken, waar eveneens in de jaren 1170-1180 een nieuwe stadsommuring tot stand kwam op keizerlijk initiatief. De bedoeling was duidelijk een afweer tegen de Keulse expansie, en hetzelfde streven komt ook aan het licht in de pogingen om de Brabantse hertog en de graaf van Gelre voor de Staufische politiek te winnen, pogingen, die slechts ten dele succes hadden.

De maatregelen met betrekking tot Kaiserswerth, Duisburg en Dortmund bedreigden de economische positie van de stad Keulen en dat werd nog erger toen Frederik Barbarossa het Keulse verkeer met Zuid-Duitsland afsneed door de Rijn stroomopwaarts van Keulen te blokkeren.⁴⁶ Mede ten gevolge hiervan konden aartsbisschop en stad elkaar vinden in hun anti-Staufische houding. Dat wil nog niet zeggen, dat beiden in alle opzichten één lijn trokken. Dit bleek bij de stadsuitleg en de bouw van nieuwe stadsmuren in 1180, toen de stad zonder voorafgaand verlov en zelfs tegen de wil van de aartsbisschop-stadsheer met deze werkzaamheden begonnen was.⁴⁷ Door een vergelijk met de aartsbisschop-stadsheer waarbij de stad, 2.000 mark aan aartsbisschop Philips moest betalen, werd het conflict opgelost. De kwestie van de uitbreiding van de stad stond niet op zich zelf. Reeds sedert het begin van de 12e eeuw en eigenlijk reeds eerder – men denke slechts aan de gebeurtenissen in 1074 – streefden de Keulse burgers naar een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van de aartsbisschop-stadsheer. Dat blijkt ook uit de conflicten over de bevoegdheden van de burggraaf en de stadsvoogd, waaromtrent eveneens een regeling getroffen moest worden. De desbetreffelijke oorkonde van 1169⁴⁸ is weliswaar zo goed als zeker onecht, maar de daarin geregelde conflicten hebben bestaan en de weergave van de toenmalige rechtssituatie, die daarin opgenomen is,

mag juist geacht worden. De stad Keulen begon zich onder meer op grondslag van haar economische betekenis te ontwikkelen tot een macht naast de aartsbisschop en in de 13e eeuw blijkt zij ook zelfstandige politieke invloed te gaan uitoefenen. De Staufische politiek, die spanningen met Engeland, een van Keulens belangrijke handelspartners, teweeg bracht, bedreigde haar economische belangen. Naarmate de bloei van de stad toenam, streefde zij sterker naar politieke zelfstandigheid, naar eigen bestuur en rechtspraak, onafhankelijk van de aartsbisschop. Daaruit rezen uiteraard conflicten; de stad begon eigen wegen te gaan en haar lot van dat van de aartsbisschoppen te scheiden. Dat betekent, dat in de nu volgende eeuwen in nog sterkere mate dan tot dan toe onderscheid gemaakt moet worden tussen de stad Keulen en de aartsbisschop, ook met betrekking tot de gebeurtenissen in de streken tussen Maas en Rijn.

Een belangrijk teken van de toenemende macht van de stad Keulen was de grote reeds vermelde stadsuitleg van 1180, waardoor de stad binnen de muren en poorten een oppervlakte kreeg van ongeveer 600 ha. Vergelijkt men dit cijfer, met de oppervlakte van een middeleeuwse stad van gemiddelde omvang in de Noordelijke Nederlanden, die een oppervlakte van niet meer dan 50 à 60 ha had, dan blijkt duidelijk, dat Keulen reeds toenmaals een bijzonder grote stad was.

De wijziging in de politieke houding van aartsbisschop Philips, die door de onenigheden over de bezetting van de aartsbisschoppelijke zetel in Trier reeds duidelijk naar voren gekomen was, zette zich in de jaren 1183-1188 door. Gesteund door de stad Keulen volhardde de aartsbisschop in deze houding. Hij toonde zich tegemoetkomend tegenover Hendrik de Leeuw en liet in zijn onderhandelingen met de Engelse koning doorschemeren, dat hij voor diens standpunt inzake de handelspositie van Keulen gevoelig was. Ook had hij, in strijd met 's keizers rechten, van de Keulse Joden de betaling van een geldbedrag verlangd, wat ten nadele van de koninklijke fiscus strekte.⁴⁹ De aartsbisschop weigerde te verschijnen om zich te verantwoorden en koning Hendrik, Barbarossa's zoon en toekomstige opvolger, maakte zich toen gereed voor een expeditie naar Keulen en de Nederrijn. Hij vroeg aan de wereldlijke heren uit het diocees Keulen hem te steunen, maar deze weigerden de gevraagde hulp te verlenen.⁵⁰ Frederik Barbarossa trachtte het uitbreken van de strijd te voorkomen en wist de aartsbisschop ertoe

te brengen zich te schikken, omdat deze niet de schijn op zich wilde laden de kruistochtplannen van Barbarossa te belemmeren en voorts ook om de Keulse handelsbelangen niet te schaden (maart 1188). Aan de aartsbisschop en de Keulse burgers werd een geldboete van 2.000 mark opgelegd.⁵¹ De bijlegging van de conflicten betekende wél, dat de scherpe kanten van de Staufische en Keulse politieke tegenstellingen afgeslepen waren, maar niet – zoals men kan opmaken uit een aanmaning van koning Hendrik, Barbarossa's zoon, om zich te onthouden van samenwerking met Hendrik de Leeuw⁵² – dat de aartsbisschop op dat tijdstip *con amore* aan de Staufische zijde stond. Evenmin was de situatie zó, dat aartsbisschop Philips nu de territoriale-politiek van de „terra Coloniensis” uit het oog verloor. Dat blijkt onder meer uit de concessies, die Hendrik VI, toen hij na het overlijden van Frederik I Barbarossa de regering had aanvaard, aan aartsbisschop Philips deed teneinde diens medewerking en militaire steun te verkrijgen voor zijn tocht naar Italië, om te Rome de keizerskroon te ontvangen en om zijn aanspraken op het Siciliaanse koninkrijk te doen gelden. Koning Hendrik verklaarde zich bereid tot het inlossen van door aartsbisschop Philips ter financiering van zijn aan het Rijk bewezen diensten verpande goederen en rechten van de Keulse Kerk, tot het verlenen van vrijdom van rijkstol te Kaiserswerth aan de bisschoppelijke steden en tot beperkingen in de uitoefening van het koninklijk muntrecht met betrekking tot het aartsbischoppelijk wereldlijk gebied, alle duidelijke concessies, die aangeven, dat aartsbisschop Philips hier territoriale belangen behartigde.⁵³

Aartsbisschop Philips overleed in 1191,⁵⁴ gelijk zijn voorganger Reinald van Dassel in Italië aan de pest, tijdens een veldtocht van keizer Hendrik VI. Zijn opvolgers, Bruno III (1191-1193)⁵⁵ en Adolf I van Altena (1193-1205 en 1212-1215),⁵⁶ beiden uit het Bergse gravenhuis, zetten de anti-Staufische politiek, die Philips van Heinsberg had geïnaugureerd, voort.

Dit had als gevolg, dat niet alleen de aartsbisschoppen van Keulen, maar ook de wereldlijke vorsten in de streken tussen Maas en Rijn, wederom in de rijkspolitiek betrokken werden, en dat de in deze streken heersende betrekkelijke rust werd verstoord, vooral toen de strijd om de Duitse troon na het overlijden van Hendrik VI uitbrak. Als een symptoom van deze betrekkelijke rust zou beschouwd kunnen worden de

omstandigheid, dat in de reeds eerder vermelde oorkonden van aartsbisschop Philips uit de jaren 1169 en 1180 als getuigen een aantal vooraanstaande territoriale heren optreedt. In de – hoogst waarschijnlijk onechte – oorkonde van mei 1169 met betrekking tot de positie van de burggraaf en de stadvoogd te Keulen en de rechten van de Keulse burgers zien wij als getuigen vermeld de graven van Kleef, Gelre, Gulik, Berg, Are, Hochstaden en Sayn. In de oorkonde van 27 juli 1180 betreffende de uitbreiding van de Keulse stadsommuring fungeren als getuigen: Hendrik van Limburg, en de graven van Gulik, Berg, Sayn, Hochstaden en Wassenberg-Gelre. In de oorkonde van 1181 naar aanleiding van een schenking aan enkele kloosters worden als getuigen o.a. vermeld hertog Hendrik van Limburg, en de graven van Gelre, Sayn, Berg, Gulik, Hochstaden en Are.⁵⁷ In een oorkonde van 1185 betreffende de voogdij over de hof te Lechenich, bij Euskirchen, waarvan de tienden door aartsbisschop Pilgrim (1021-1036) aan het St. Apostelenstift te Keulen zouden zijn geschonken,^{57a} komen als getuigen voor de graven van Sayn, Hochstaden en Gulik.⁵⁸ Ook in verscheidene andere oorkonden uit de bestuursperiode van aartsbisschop Philips treft men onder de getuigen meer dan eens de genoemde heren of sommige van hen en eveneens andere aanzienlijke heren uit de streken tussen Maas en Rijn aan. Dit alles wil niet zeggen, dat er steeds volledige overeenstemming heerst tussen de aartsbisschop en die heren, noch dat er geen geschillen tussen hen bestaan zouden hebben, maar wèl zijn deze vermeldingen als getuigen er een aanwijzing voor, dat ernstige conflicten en met name gewapende conflicten – waarover dan ook geen berichten zijn – de politieke verhoudingen in de streken tussen Maas en Rijn verstoord zouden hebben. Tijdens de opvolgers van aartsbisschop Philips was het met deze betrekkelijke rust gedaan, met name tijdens aartsbisschop Adolf I van Altena.

Het verhaal van de Keulse aartsbisschoppen in de 12e eeuw zou de gedachte kunnen doen opkomen, dat deze kerkvorsten de kerkelijke en religieuze zaken, die ook aan hun zorgen waren toevertrouwd en eigenlijk hun voornaamste zorg behoorden te zijn, verwaarloosden of althans op de achtergrond lieten blijven. Die gedachte zou onjuist zijn. Daargelaten hun bemoeienissen met die kerkelijke aangelegenheden, die – om zo te zeggen – tot hun dagelijkse taak behoorden, de normale religieuze en liturgische verplichtingen, en die verrichtingen, die in het

bijzonder de aan de bisschop voorbehouden taak vormden: wijdingen, het toedienen van het vormsel en het houden van synoden, – alle zaken, die als normale verrichtingen te beschouwen zijn er derhalve niet of nauwelijks in acten of andere bronnen vermeld worden – is er over het kerkelijk en geestelijk bestuur nog wèl het een en ander te vermelden, dat zijn weerklank gevonden heeft in de overgeleverde bronnen. Het zijn zaken, die een meer spectaculair karakter droegen in die zin, dat zij verdienden in een of andere vorm te boek te worden gesteld.

De eerste helft van de 12e eeuw kenmerkte zich in de streken tussen Maas en Rijn door de opleving van religieuze stromingen, die zich o.m. doen gelden in de stichting van kloosters en abdijen. Evenals vroegere geestelijke en religieuze stromingen – zoals bij voorbeeld de Godsvrede – kwamen deze uit Frankrijk. Daar hadden ook de aartsbisschoppen Frederik I en Bruno II hun opleiding gehad. In 1122 dringt de nieuwe orde van Citeaux, die onder leiding van Bernardus van Clairvaux stond, in deze streken door. Het is deze orde die een uitermate grote verdienste heeft gehad voor de verinniging van het religieuze leven. Daarnaast had zij een belangrijk aandeel in de ontginning van woeste gronden en in de uitbreiding van akkerbouw en wijnbouw. Het was aartsbisschop Frederik I, die de Cisterciënser orde naar deze streken bracht. Uit de abdij Morimund, bij Langres, liet hij in 1122 een twaalftal monniken komen waarmee hij de door hem gestichte abdij Kamp, bij Rheinberg, bevolkte.⁵⁹ Deze abdij, de oudste Cisterciënserabdij in het Duitse Rijk, is het uitstralingspunt geweest voor een groot aantal Cisterciënserkloosters in het Rijk. Een dochterstichting van Morimund was ook de abdij Altenberg, in 1133 gesticht door de graven van Berg. In dezelfde tijd vestigde zich de door de heilige Norbert van Xanten gestichte orde van Premontre (ook Norbertijnen of Witheren genoemd) in de streken tussen Maas en Rijn. De oudste stichting is het klooster Steinfeld, in de Eifel, bij Schleiden, dat in 1121 door aartsbischop Frederik I was verworven van Diederik van Are.⁶⁰ In 1130 namen de aldaar gevestigde Augustijner Koorheren de regel van Premontre aan. Een tweede klooster (sedert 1185 abdij) van de Norbertijnen was Knechtsteden, bij Dormagen, ontstaan door een schenking van de Keulse domdeken Hugo van Sponheim.⁶¹ Frederik I stond hem bij de stichting in 1129 ter zijde en bevorderde de schenking ten behoeve van de stichting van de Norbertijnen. Ook de opvolger van Frederik I,

Bruno II, was een weldoener van het klooster. De beide genoemde kloosters waren niet de oudste Premonstratenser kloosters in het Duitse Rijk. In 1122 hadden de graven van Cappenberg, (bij Lüdinghausen in Westfalen) in hun burcht Cappenberg een Norbertijner klooster gesticht.⁶² Het klooster is bekend geworden door de aldaar bewaarde portretbuste van keizer Frederik I Barbarossa.⁶³

Aan de kloosterstichtingen, waarmee aartsbisschop Frederik bemoeienis heeft gehad, is nog toe te voegen het nonnenklooster Nonnenwerth, op een eiland in de Rijn tegenover Rolandseck. Frederik I stelde het klooster onder toezicht van de abt van Siegburg, (1126)⁶⁴ de door Anno II op de Michaëlsberg gestichte Benedictijnenabdij.

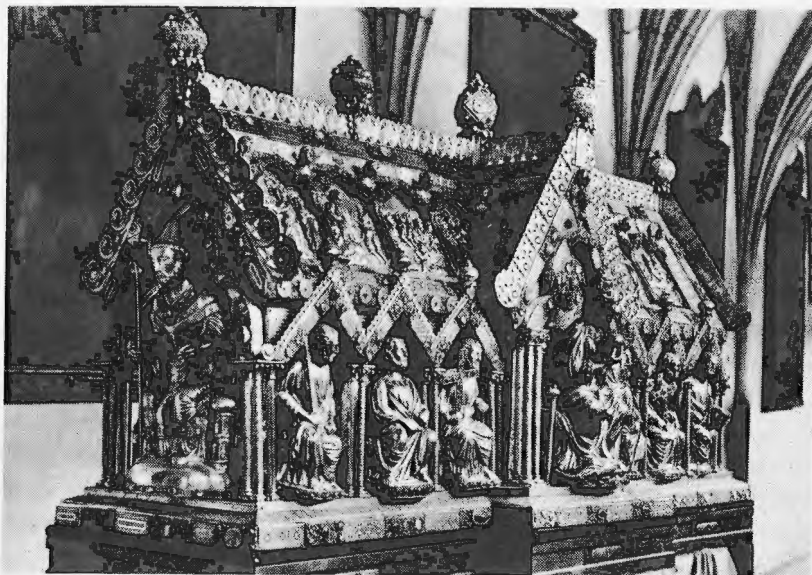
In de loop van de 12e eeuw verzeen nog verscheidene kloosters in onze streken. Allereerst zijn te vermelden de kloosters van de Augustijner Koorheren. In 1104 werd de abdij Kloosterrade gesticht,⁶⁵ door Ailbert van Antoin, en voorts vestigde in 1118 graaf Gerard van Wassenberg-Gelre een koorherenstift op zijn slot Wassenberg.⁶⁶ Deze stichtingen vergrootten het aantal reeds in vroeger eeuwen in het leven geroepen koorherenstichtingen. Ook vrouwenkloosters werden in het leven geroepen. In 1135 Neuwerck, bij Mönchen-Gladbach, een klooster van Benedictinessen, een fundatie die door aartsbisschop Bruno II werd bevestigd.⁶⁷ In 1151 werd het vrouwenklooster Langwaden, bij Grevenbroich, gesticht.⁶⁸ Ook het vrouwenklooster Bedburg, bij Kleef door de graaf van Kleef gesticht,⁶⁹ dat de regel van St. Augustinus aanvaard had, ontving verscheidene schenkingen. Aartsbisschop Philips van Heinsberg bevorderde op verschillende manieren de opkomst van het klooster Heisterbach in het Zevengebergte, dat in 1136 op de nabij gelegen Stromberg gevestigd was, maar omstreeks 1200 naar Heisterbach werd verplaatst.⁷⁰ Het was eerst een klooster waar de regel van St. Augustinus gevolgd werd, en in 1189 gingen de monniken over naar de Premonstratenser orde. Het klooster, later abdij, kwam in de 13e eeuw tot grote bloei; het is onder meer bekend geworden door één van zijn bewoners: Cesarius van Heisterbach, over wie hierna nog zal worden gesproken.

De Keulse aartsbisschoppen van de 12e eeuw hebben zich beijverd en verdienstelijk gemaakt de opkomst van de kloosters door schenkingen en door het in bescherming nemen en door verschillende andere beschikkingen te bevorderen, zij hebben zich eveneens verdienstelijk

gemaakt door aandacht te schenken aan reeds van ouds bestaande abdijen en kloosters, zoals Siegburg, de stichting van Anno II, Kaiserwerth, Brauweiler, Deutz, het regulierenklooster in Neuss en verscheidene geestelijke stichtingen in de stad Keulen. De opkomst van de kloosters en hun activiteiten hadden allereerst betekenis voor de versterking van de religiositeit en verlevendiging van het geestelijk leven. Daarnaast waren hun activiteiten van belang voor de agrarische ontwikkeling in de streken tussen Maas en Rijn en met name voor de ontginningen van „terrae incultae”. Deze ontginningen hielden mede verband met de toename van de bevolking, die zich ook in de grotere agglomeraties en in de steden deed gelden en uitbreiding van het agrarisch areaal, vooral van landbouw-areaal, nodig maakte.

Een stichting van aartsbisschop Frederik I was ook de proosdij op zijn burcht Zülpich (1124). Zij was verbonden aan de abdij Siegburg,⁷¹ evenals de in 1117 gestichte proosdij bij Remagen, aan de Rijn, die, naar aanleiding van de overbrenging van diens reliquiën, de naam van St. Apollinaris verkreeg.⁷² Aartsbisschop Arnold II van Wied stichtte, zoals wij zagen, in 1151 de kerk te Schwarzhof.⁷³ Zij bestond uit twee boven elkaar gelegen kerken, die door een opening in het midden verbonden waren. De onderste kerk diende als grafkerk voor Arnold II, die in 1156 overleed.^{73a}

Verschillende aartsbisschoppen van Keulen hebben in de loop van de eeuwen relieken van heiligen aan kerken in hun dioceses geschonken. Ook in de 12e eeuw was dit het geval. Aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167) bracht in 1164 relieken van de heilige Drie Koningen per schip naar Keulen.⁷⁴ Het verhaal gaat, dat toen ook de relieken van St. Apollinaris met hetzelfde schip vervoerd werden, en dat het schip, bij Remagen niet verder kon komen, omdat het door de stroom steeds weer naar de oever gedreven werd. Eerst toen de relieken van St. Apollinaris aan land gebracht en op het altaar van de kerk van toen nog aan St. Martinus gewijde proosdij gelegd waren, kon het schip zijn reis naar Keulen vervolgen, met de relieken van de heilige Drie Koningen. De Apollinariskerk werd doel voor tal van bedevaartgangers en de stad Keulen heeft de overbrenging van de relieken van de heilige Drie Koningen ten zeerste gewaardeerd; deze schenking is zeker niet geheel vreemd aan de trouw, die de stad Keulen bewees aan de politiek van keizer Frederik I Barbarossa en aan de aartsbisschop Reinald van Dassel.

Marienschrein in de Dom te Aken (1236).

De relieken van de heilige Drie Koningen werden in een kostbare schrein geborgen, die het werk was van Nicolaas van Verdun en diens leerlingen.⁷⁵ Het werk werd in 1181 begonnen en in de jaren 1220-1230 voltooid. Omstreeks dezelfde tijd is de Annoschrein te Siegburg ontstaan, waaraan kunstenaars uit de school van Nicolaas van Verdun gewerkt hebben. Uit deze school zijn nog verscheidene andere schreinen voort gekomen, onder meer de Marienschrein en de Karelschrein van de Dom te Aken. Vermeld dient ook te worden de reliekschrein van St. Servaas te Maastricht, de zogenaamde Noodkist, die in de tweede helft van de 12e eeuw door anonieme kunstenaars vervaardigd werd.⁷⁶

Noten

- ¹ R. Knipping, *Regesten der Erzbischöfe von Köln*, II. Bonn, 1901, no. 224.
- ² Knipping, *Regesten*, II. no. 286.
- ³ Knipping, *Regesten*, II, no. 287.
- ⁴ Knipping, *Regesten*, II. no. 308.
- ⁵ Knipping, *Regesten*, II. no. 299.

- ⁶ Knipping, Regesten, II. no. 347.
- ⁷ Knipping, Regesten, II. no. 348.
- ⁸ Knipping, Regesten, II. no. 352.
- ⁹ G. Droege, Landrecht und Lehnrecht, S. 82; W. Levison, in: Geschichte des Rheinlandes, I. S. 132.
- ¹⁰ H. Pirenne, Histoire de Belgique, T.I. p. 204-205.
- ¹¹ Knipping, Regesten, II, no. 461.
- ¹² Levison, in: Geschichte des Rheinlandes, I. S. 134.
- ¹³ Lacomblet, Urkundenbuch, I. no. 361: „... cum enim vovisset domino Jesu Christo ad honorem et gloriam ipsius peregrinari et adorare in loco ubi steterunt pedes eius, nec haberet sumptus ad perficiendum”; Knipping, Regesten, II. no. 455.
- ¹⁴ Annales Rodenses; facsimile – uitgave; blz. 100; zie: W. Jappe Alberts, Geschiedenis der beide Limburchen, I. Assen, 1974, blz. 56-57.
- ¹⁵ Knipping, Regesten, II. no. 497.
- ¹⁶ Knipping, Regesten, II. no. 498.
- ¹⁷ Knipping, Regesten, II. no. 559; Lacomblet, Urkundenbuch, I. no. 375.
- ¹⁸ Knipping, Regesten, II. no. 635.
- ¹⁹ Knipping, Regesten, II. no. 500.
- ²⁰ Knipping, Regesten, II. no. 636.
- ²¹ Knipping, Regesten, II. no. 675; zie ook: R. M. Herkenrath, Reinald von Dassel, in: Rheinische Lebensbilder, bd. 4, Düsseldorf, 1970, S. 7 ff.
- ²² Deze gegevens zijn ontleend aan een – niet in druk verschenen – door het „Max Planck-Institut für Geschichte”, te Göttingen opgestelde lijst.
- ²³ Knipping, Regesten, II, no. 822.
- ²⁴ S. Muller Fr., Oorkondenboek voor het Sticht Utrecht, I. Utrecht, 1925, no. 448; „... quatenus predicta clausura destructa, aqua Rheni libera et regia strata sine omni obstaculo ibidem omni tempore fluat et decurrat”.
- ²⁵ Knipping, Regesten, II. no. 828.
- ²⁶ Zie over de aard van dit conflict: J. Baerten, Het graafschap Loon; Assen, 1969, blz. 52.
- ²⁷ Knipping, Regesten, II. no. 829. Zie ook: Stapper, Die Feier des Kirchenjahres an der Kathedrale von Münster im hohen Mittelalter; in: Zeitschr. für Vaterländische Geschichte, Bd. LXXV, 1917.
- ²⁸ Zie J. J. M. Timmers, De Kunst van het Maasland, Assen, 1971, blz. 363.
- ^{28a} Zie J. J. M. Timmers, De Sint Servaaskerk te Maastricht; Utr. 1955, blz. 16 en blz. 82.
- ²⁹ Lacomblet, Urkundenbuch, I. no. 412.
- ³⁰ Levison, in: Geschichte des Rheinlandes, I. S. 145.
- ³¹ Lacomblet, Urkundenbuch, I. no. 426; Knipping, Regesten, II. no. 900.
- ³² Knipping, Regesten, II. no. 794.
- ³³ Knipping, Regesten, II. no. 862. „Open huizen” zijn burchten die krachtens overeenkomst door de bezitter in tijd van oorlog ter beschikking van de landsheer of van de leenheer gesteld werden.
- ³⁴ Knipping, Regesten, II. no. 902.
- ³⁵ Knipping, Regesten, II. no. 906; zie ook: G. Kallen, Philipp von Heinsberg, Erzbischof von Köln; in: Rheinische Lebensbilder, I. Düsseldorf, 1961, S. 12 ff.

- ³⁶ Severin Corsten, De heren van Valkenburg, in: *Geschiedenis van de heren van Valkenburg*, (nog niet verschenen); zie ook: Knipping, Regesten, II. no. 952 en 1151.
- ³⁷ Knipping, Regesten, II. no. 1386; de aldaar opgenomen lijst omvat 102 verwervingen van uiteenlopende aard; zie ook afbeelding op blz. 101.
- ³⁸ Knipping, Regesten, II. no. 1145; zie ook: Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte*; in der Zeit der Salier und Staufer, S. 193-194, en G. Kallen, *Philipp von Heinsberg*, S. 18. Zie over de interpretatie van deze politiek ook F. Petri, *Territorialbildung im nord westraum*, in: *Zur Geschichte und Landeskunde*, Aufsätze: Bonn, 1973, S. 412 ff.
- ³⁹ Zie over het Keulse dienstrecht: J. Ahrens, *Die Ministerialität in Köln und am Niederrhein*, Leipzig, 1908.
- ⁴⁰ Knipping, Regesten, II. no. 1010; Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 452.
- ⁴¹ Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 455; Knipping, Regesten, II. no. 1043.
- ^{41a} Vergelijk F. Petri, *Territorialbildung im nord westraum*; in: *Zur Geschichte und landeskunde*, S. 412 ff; zie ook de aldaar op blz. 410 genoemde literatuur.
- ⁴² Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 146.
- ⁴³ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 146.
- ⁴⁴ Pirenne, *Hist. de Belgique*, I, p. 214.
- ⁴⁵ S. Muller, *Fz. Oorkondenboek Sticht Utrecht*, I. no. 479.
- ⁴⁶ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I. S. 147; Knipping, Regesten, II. no. 1297.
- ⁴⁷ Knipping, Regesten, II. no. 148; zie ook: J. Hansen, *Köln, Stadterweiterung, Stadtbe-festigung, Stadtfreiheit*, 1911; S. 15 ff.
- ⁴⁸ Knipping, Regesten, II. no. 928.
- ⁴⁹ Knipping, Regesten, II. no. 1279; idem, II. no. 1317.
- ⁵⁰ Knipping, Regesten, II. no. 1315 (februari 1188).
- ⁵¹ Knipping, Regesten, II. no. 1317 (maart 1188).
- ⁵² Knipping, Regesten, II. no. 1345.
- ⁵³ Knipping, Regesten, II. no. 1351 (maart 1190) en no. 1352 (mei 1190).
- ⁵⁴ Knipping, Regesten, II. no. 1424.
- ⁵⁵ Knipping, Regesten, II. no. 1429.
- ⁵⁶ Knipping, Regesten, II. no. 1459.
- ⁵⁷ Knipping, Regesten, II. no. 1163.
- ^{57a} Oediger, Regesten, I 3, no. 708.
- ⁵⁸ Knipping, Regesten, II. no. 1237; Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 501.
- ⁵⁹ Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 297; Knipping, Regesten, II. no. 193.
- ⁶⁰ Knipping, Regesten, II. no. 191.
- ⁶¹ Knipping, Regesten, II. no. 304; A. H. Bohlen, *Knechtsteden*, 5de Aufl., Neuss, 1952, S. 16 ff.
- ⁶² Knipping, Regesten, II. no. 200; Botzenhart, *Schloss Cappenberg*; Soest, o.j., S. 5.
- ⁶³ Botzenhart, *Schloss Cappenberg*, S. 6-7.
- ⁶⁴ Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 301; Knipping, Regesten, II. no. 228.
- ⁶⁵ *Annales Rodenses*, facsimile – uitgave; blz. 28.
- ⁶⁶ Sloet, *Oorkondenboek van de graafschappen Gelre en Zutphen*, no. 232.
- ⁶⁷ Lacomblet, *Urkundenbuch*, I. no. 320; Knipping, Regesten, II. no. 315.
- ⁶⁸ Knipping, Regesten, II. no. 495.
- ⁶⁹ Sloet, *Oorkondenboek*, no. 322.

- ⁷⁰ Knipping, Regesten, II. no. 327; zie ook: Knipping, Regesten, II. no. 1056, 1559, 1585.
- ⁷¹ Knipping, Regesten, II. no. 214.
- ⁷² Knipping, Regesten, II. no. 70, 140 en 375; voorts nr. 1452.
- ⁷³ Knipping, Regesten, II. no. 500.
- ^{73a} Knipping, Regesten, II. no. 635.
- ⁷⁴ Knipping, Regesten, II. no. 804.
- ⁷⁵ J. J. M. Timmers, *De Kunst van het Maasland*, Assen, 1971, blz. 359.
- ⁷⁶ Zie J. J. M. Timmers, *De Sint Servaas Kerk te Maastricht*, Utrecht, 1955, blz. 61 e.v. Zie ook J. J. M. Timmers, *De Kunst van het Maasland*; Assen, 1971, blz. 321/329.

De opvolger van aartsbisschop Philips van Heinsberg, Bruno III, die als gevolg van de concurrentie van Lotharius van Hochstaden, proost van St. Cassius, te Bonn, niet zonder moeilijkheden de aartsbisschoppelijke zetel te Keulen had bestegen, vertoonde reeds in 1192 de neiging een politiek standpunt in te nemen, dat in strijd was met de politiek van keizer Hendrik VI.¹ Dat bleek toen in Luik een schisma ontstond en Hendrik VI de candidatuur van Lotharius van Hochstaden steunde en, hoewel zonder uiteindelijk resultaat, daaraan bleef vasthouden. In deze Luikse bisschopsstrijd sloot Bruno III, die bij zijn verkiezing in Keulen Lotharius van Hochstaden reeds als tegenstander had, zich aan bij de tegencandidaat, Albert van Leuven, die in 1192 te Reims vermoord werd, hetgeen tot een tweede betwiste keuze leidde. Dit conflict, dat eindigde met de wijding en de investituur van één der beide kandidaten, Albert van Kuik,^{1a} bracht al spoedig een groot deel van de streken tussen Maas en Rijn in rep en roer. Vooreerst in Luik, maar ook in Keulen, omdat Hendrik VI tot het reeds eerder beproefde middel van afsluiting van de Rijn overging, een maatregel waarvoor de stad Keulen uiterst gevoelig was, omdat haar handelsbelangen daardoor bedreigd werden en schade ondervonden. Bovendien werd de graaf van Hochstaden in het conflict betrokken wat gewelddadigheden in diens in de streken tussen Maas en Rijn verspreid liggende gebieden tot gevolg had. Ook Hendrik de Leeuw kwam op het conflict af toen dit de vorm aannam van een enigszins uitgebreide oppositie tegen Hendrik VI.² Mede door deze inmenging van Hendrik de Leeuw en zijn Engelse bondgenoten, groeide wat aanvankelijk niets anders was geweest dan een op zichzelf niet onbelangrijk geschil over de bezetting van de Luikse bisschopszetel uit tot een omvangrijk verzet tegen keizer Hendrik VI,

een verzet, dat zich ook ver buiten de streken tussen Maas en Rijn deed gelden. De Engelse relaties van Hendrik de Leeuw leidden tot contacten met de Keulse aartsbisschop, met name de opvolger van Bruno III, Adolf I van Altena, (1193-1205, 1212-1216) en voorts met de stad Keulen, waar de handel met Engeland een belangrijke plaats innam. Ook de tegenstellingen tussen Brabant en Henegouwen, waarin de rijkspolitiek van Hendrik VI, die de graaf van Henegouwen gunstig gezind was, een rol speelde, kwamen in dit conflict – waarbij ook verscheidene Nederrijnse heren betrokken werden – naar voren. De gevangenneming van de Engelse koning Richard Leeuwenhart en de pressie, die Hendrik VI daarmee op zijn tegenstanders uitoefende, leidde weliswaar tot vrede, maar daardoor kwam geen einde aan de anti-Staufische houding van aartsbisschop Adolf I, die zich zowel tegen de Staufische erfopvolgingsplannen met betrekking tot de Duitse troon, als tegen de machtsontwikkeling van Hendrik VI keerde, omdat hij deze in strijd achtte met de belangen van de territoriale heren, en in het bijzonder met de belangen van de aartsbisschoppen van Keulen met betrekking tot de „terra Coloniensis”.

Behalve de strijd om de Luikse bisschopszetel speelde in deze jaren ook in Utrecht een bisschopskwestie, die beroering verwekte en waarin wederom verschillende aanzienlijke heren uit de streken tussen Maas en Rijn betrokken waren. In Utrecht was in 1196 bisschop Boudewijn II overleden en de verkiezing van een opvolger had een dubbele keuze opgeleverd: Dirk van Holland en Arnold van Isenburg, een familielid van Adolf I. De Hollandse kandidaat werd door Hendrik VI, Arnold van Isenburg door graaf Otto I van Gelre gesteund. Dirk van Holland overleed in augustus 1197, kort vóór Hendrik VI, die als opvolger Dirk van Are, een geestelijke aan het keizerlijk hof, die met de keizer te Palermo vertoefde, had aangewezen. Hij was proost van St. Servaas te Maastricht en behoorde tot het geslacht van de graven van Hochstaden. De Gelderse graaf en aartsbisschop Adolf I – laatstgenoemde voor zover hij zich met de Utrechtse zaak bemoeid heeft, wat niet geheel vaststaat – leden een nederlaag; Dirk van Are besteedde de Utrechtse zetel (1198).³ Dit intermezzo maakt – evenals de bisschopskwestie in Luik – duidelijk, dat de wereldlijke heren in de streken tussen Maas en Rijn zich ernstig gingen bezig houden met de bisschoppelijke vacatures in de bisdommen Luik en Utrecht teneinde hun positie te versterken.

De dualiteit in de politieke houding van de Keulse aartsbisschoppen zoals die onder de voorgangers van aartsbisschop Adolf I tot uitdrukking was gekomen, werd gekenmerkt door behartiging van rijksbelangen, enerzijds, en van territoriale belangen, anderzijds, waarbij het evenwicht nog wel eens ten gunste van deze laatste werd verbroken. Maar bij Adolf I lag de zaak iets anders; bij hem kwamen de territoriale belangen en de tendenties naar beperking van het Rijksgezag zó sterk op de voorgrond, dat zelfs de vraag kan worden gesteld of hij niet belangrijke schade aan de Rijksidee en de Rijkseenheid heeft toegebracht.

Toen Hendrik VI in 1197 was overleden en slechts een driejarige zoon, de latere Frederik II, naliet, trad aartsbisschop Adolf I als de leider van het verzet tegen de opvolging van de jonge Frederik naar voren.⁴ Hij zette deze oppositie voort, ook toen de aanhangers van de Staufen – om te voorkomen, dat in de heersende moeilijke omstandigheden een kind van drie jaar aan het hoofd van het Rijk zou staan – de jongere broeder van Hendrik VI, Philips van Zwaben, als diens opvolger aanwezen. De Keulse aartsbisschop vond in de persoon van Otto, een jongere zoon van Hendrik de Leeuw, een kandidaat die in overeenstemming was met de Engelse relaties van Keulen en met zijn eigen – ten dele politieke, ten dele financiële – oogmerken, en die bovendien nog aanhang vond bij een aantal wereldlijke heren in de streken tussen Maas en Rijn.

Otto IV werd tot Duits koning gekozen door een aantal Nederrijnse en Nederlotharingse vorsten, onder leiding van aartsbisschop Adolf I,⁵ die de nieuwe koning kroonde in Aken, nadat deze stad gedwongen was hem toe te laten om de kroning mogelijk te maken.⁶ De stad Aken stond niet alleen in haar sympathie voor Philips van Zwaben, ook de graaf van Gelre vertoonde neiging om de zijde van koning Philips te kiezen, maar werd door de hertog van Brabant in 1202 gedwongen van dit voornemen af te zien tijdens een te Maastricht gehouden bijeenkomst met Otto IV en aartsbisschop Adolf I.⁷ Bij deze gelegenheid werd Hendrik van Brabant door Otto IV beleend met de rijksstad Maastricht en de kerk van St. Servaas.⁸

In 1198 was de oorlog tussen Philips van Zwaben en Otto IV uitgebroken en had koning Philips een mislukte aanval op de stad Keulen en de Nederrijnse heren ondernomen. In de jaren daarna werd

de positie van Philips van Zwaben nog ongunstiger en scheen het, dat Otto IV het pleit zou winnen. Mogelijk is aartsbisschop Adolf I toen op het denkbeeld gekomen, dat hij zijn doel voorbijschoot en begon hij, evenals enkele van zijn medestanders over te hellen naar de Staufische partij omdat hij van die zijde meer voordeel verwachtte voor zijn territoriale politiek. Doch op dit punt scheidden de wegen van de aartsbisschop en van de stad Keulen. Dat blijkt in 1203, als paus Innocentius III de stad Keulen prijst voor haar trouw aan Otto IV, een aanmoediging, die hij in april 1204 herhaalde.⁹ De aartsbisschop vernieuwde weliswaar in eerstgenoemd jaar, mede in overleg met de burgers van Keulen, zijn verbond tot onderlinge hulp en bijstand met de hertog van Brabant;¹⁰ in die vernieuwing wordt gesproken van steun tegen iedere persoon, hetzij leek, hetzij geestelijke („contra omnem personam, sive laicum, sive clericum”). Als men echter vaststelt, dat koning Philips in oktober 1203 de abdij Altenberg, de stichting van het Bergse gravenhuis, in bescherming neemt¹¹ en vooral, dat hij kort daarna, 12 januari 1204, aan aartsbisschop Adolf I het door Otto IV begeerde hertogdom Westfalen en bovendien de belangrijke rijkshoven Andernach en Eckenhausen met munt, markt en tol garandeert,¹² dan mag men aannemen, dat Adolf I bezig is van partij te wisselen. En met hem verscheidene wereldlijke heren uit de streken tussen Maas en Rijn, inclusief de hertog van Brabant. De getuigenlijst van de oorkonde met betrekking tot de hiervóór genoemde hernieuwing van het verbond tussen Adolf I en hertog Hendrik I van Brabant vermeldt onder anderen de graven van Gulik, Gelre, Sayn, Are, Hochstaden, Berg, Kleef en Kessel. Er bleef aan Otto IV in deze streken geen grote aanhang over. Ook de getuigenlijst van de oorkonde betreffende het hertogdom Westfalen wijst er op, dat Otto IV in deze streken geen grote aanhang meer had. Zijn belangrijkste bondgenoot bleef hier de stad Keulen. Aken ontving koning Philips binnen zijn muren, waar hij door Adolf I werd gekroond in januari 1205.¹³ Zijn nieuwe bondgenoot, de hertog van Brabant, werd in 1204 door koning Philips bevestigd in zijn positie te Maastricht, dat daardoor – in strijd met de pretenties van de bisschop van Luik en van de graaf van Loon – een belangrijk uitgangspunt voor de Brabantse expansie in oostelijke richtingen werd.^{14a}

Zijn overgang naar de Staufische partij reduceerde de aanhang van

Otto IV in deze streken dusdanig, dat koning Philips zich tegen de stad Keulen kon richten, die Otto IV trouw gebleven was. Het ingrijpen van paus Innocentius III maakte de situatie nog moeilijker; hij zette Adolf I af¹⁴ en liet een nieuwe aartsbisschop kiezen: Bruno IV (1205-1208), zodat eveneens een aartsbisschoppelijk schisma ontstond. En hier brak de strijd in de streken tussen Maas en Rijn eerst in volle hevigheid uit. De stad Keulen werd door Philips van Zwaben en door de aanhangers van aartsbisschop Adolf¹⁵ in haar Rijnverkeer belemmerd door versperringen bij Kaiserswerth, Boppard en Sinzig, en Adolf I bezette Neuss;¹⁶ een directe aanval op Keulen mislukte weliswaar,¹⁷ maar de troepen van Otto IV en Bruno IV werden bij Wassenberg verslagen.¹⁸ Aartsbisschop Bruno werd daarbij gevangen genomen. Men begon in Keulen, door de afsluiting van de Rijn, zowel stroomopwaarts als stroomafwaarts, en van enkele landverbindingen, gebrek aan levensmiddelen te krijgen, een illustratie van wat hiervóór werd medegedeeld met betrekking tot de betekenis van het agrarische platteland voor de levensmiddelenvoorziening van grotere bevolkings-agglomeraties. In de herfst van 1206 schikte de stad Keulen zich onder het gezag van koning Philips, maar nog niet onder dat van aartsbisschop Adolf I.¹⁹ Paus Innocentius III handhaafde Bruno IV en na diens overlijden in 1208 werd een opvolger gekozen: Diederik I (1208-1212),²⁰ die aan de zijde van Otto IV stond, gelijk blijkt uit de dateringsformule van een oorkonde van 1208 voor de abdij Camp („regnante gloriosissimo rege Ottone . . .”).²¹

Na de overgang van de stad Keulen tot koning Philips keerde de rust in de streken tussen Maas en Rijn terug; zijn positie is dan ook zodanig versterkt, dat Otto IV op de achtergrond blijft. Koning Philips bevestigde in april 1207 de tolvrijheid van Keulen bij Boppard en bij Kaiserswerth en gaf aan de stad zelfs toestemming de stadsmuren te versterken.²²

De moord op koning Philips in 1208 bracht echter wederom een volledige omkeer teweeg. Ook in de streken tussen Maas en Rijn werd Otto IV vrij algemeen als koning erkend, ook door de stad Keulen en uiteraard door de nieuwe aartsbisschop Diederik I. Deze situatie hield niet lang stand, want Otto IV meende sterk genoeg te zijn om paus Innocentius III te kunnen trotseren, en dit leidde ertoe, dat in 1212 de jonge Frederik, de zoon van Hendrik VI, als door de paus gesteunde

tegenkoning ging optreden en ook in de streken tussen Maas en Rijn aanhang verwierf. Van die aanhang blijkt onder meer uit een tweetal in 1212 uitgevaardigde oorkonden van Otto IV voor de stad Keulen. De eerste beloont de voorbeeldige trouw („preclara obsequia”) van de Keulse burgers („Universitas civium Coloniensium”) met de vergunning een belasting te heffen op het gemaal en het brouwen, ten behoeve van de versterking van de stadsmuren.²³ In de tweede oorkonde bevestigt Otto IV de Keulenaren hun tolvrijheid te Kaiserswerth, Boppard en Duisburg, terwijl hij hen tevens toestaat bij deze tollën voor hun eigen goederen te volstaan met de toleed.²⁴ Deze oorkonden bewijzen voldoende dat Keulen aan de zijde van Otto IV gebleven was in 1212, en door diezelfde acten wordt dat bewijs geleverd voor een aantal wereldlijke heren in de streken tussen Maas en Rijn, want onder de getuigen in genoemde oorkonden komen voor: de hertogen van Limburg en Brabant, de graven van Gulik, Berg, Gelre, Sayn en Kessel. Het is echter in dit verband opvallend, dat de graaf van Kleef in het geheel niet genoemd wordt en dat in de tweede oorkonde (van 30 november 1212; de eerste is van 16 maart 1212) de graaf van Gelre ontbreekt. In overeenstemming met zijn latere houding mag worden aangenomen, dat hij tussen beide genoemde data van partij gewisseld heeft. Dat betekende wel, dat koning Otto IV de gebieden van de graaf van Gelre als vijandig gebied beschouwde; dat kreeg o.m. de „villa” Roermond te gevoelen, toen Otto IV in 1213 door het Niers- en Maasgebied trok en deze plaats plunderde en verwoestte.²⁵ In 1214 vonden in de streken tussen Maas en Rijn nog andere kriegsbedrijven plaats. De bisschop van Luik, Hugo II van Pierrepont, en graaf Lodewijk II van Loon deden een mislukte poging om hertog Hendrik I van Brabant uit Maastricht te verdrijven.²⁶ Belangrijker was dat Frederik II, na de slag bij Bouvines in 1214, zijn tegenstanders in de streken tussen Maas en Rijn tot erkenning van zijn gezag bracht. Ook Aken, waar Frederik II in 1215 door de aartsbisschop van Mainz werd gekroond,²⁷ en Keulen beëindigden hun verzet. De beide concurrerende Keulse aartsbisschoppen, Adolf I en Diederik I, moesten hun functie neerleggen.²⁸ Er vond een nieuwe verkiezing plaats, die tot resultaat had, dat de Keulse domproost, Engelbert van Berg, in februari 1216 met algemene stemmen als aartsbisschop werd aangewezen (1216-1225);²⁹ het Keulse schisma was ten einde.

De strijd om de Duitse troon, die in 1214 werd afgesloten, heeft – mede als gevolg van de Engelse relaties van Keulen en van de anti-Staufische en territoriale politiek van aartsbisschop Adolf I – ook in de streken tussen Maas en Rijn de gebeurtenissen sterk beïnvloed. Bovendien heeft deze strijd een tweetal met elkaar samenhangende gevolgen gehad, die in de verdere loop van de geschiedenis van deze streken een wezenlijke rol hebben gespeeld.

Allereerst de versterking van de pauselijke invloed op de gang van zaken en met name op de bisschopskeuze en het bestuur van de Kerk, maar daarnaast ook op de behandeling van rijksaangelegenheden. Een duidelijke illustratie van dit laatste geeft het Register van Innocentius III over de jaren 1198-1209, waarin ongeveer 200 acten en brieven betreffende rijksaangelegenheden zijn opgenomen. Ook in de streken tussen Maas en Rijn trad deze invloed aan het licht, de bemoeienissen met de Keulse aangelegenheden, het aanmoedigen van de Keulenaars Otto IV bij te staan en trouw te blijven, de interventie bij de keuze van bisschoppen, het aanwijzen van pauselijke legaten en het functioneren van deze dignitarissen, het in bescherming nemen van kloosters, het zijn even zovele voorbeelden van pauselijke inmenging in de gang van zaken in deze streken. Het tweede, hieruit min of meer voortvloeiende gevolg was, dat het rijksgezag werd aangetast en daarvan konden ook de territoriale heren gebruik maken om hun macht en invloed te versterken. Dat deden zij dan ook, gelijk wij zagen en nog nader zullen zien, en hiertoe boden de hierna nog te vermelden rijkswetten van 1220 en 1231 een ruime gelegenheid, terwijl bovendien de aanzienlijke wereldlijke heren nog grotere invloed gingen uitoefenen bij de bisschopsverkiezingen. De ontwikkeling, die wij in de 13de eeuw kunnen waarnemen, is nog iets gecompliceerder dan uit het voorafgaande afgeleid zou kunnen worden omdat er nog een derde macht optreedt naast rijksgezag en wereldlijke en geestelijke heren, namelijk de steden, in de eerste plaats de stad Keulen. De uit de botsing dezer machten ontstaande tegenstellingen en ontwikkelingen treden in de gebeurtenissen van de eerste helft van de 13de eeuw aan het licht. Het ging daarbij om de tegenstellingen tussen centraal rijksgezag en de naar zelfstandige territoriale machtsvorming strevende geestelijke en wereldlijke vorsten, wier belangen en doelstellingen ook onderling botsten, terwijl bovendien nog de tegenstellingen tussen landsheer,

Zegel van Engelbert I, aartsbisschop van Keulen, (1218); origineel in Stadtarchiv Köln, Urk. no. 11; Reinische Bildarchiv, Köln.

edelen, ministerialen en steden binnen hetzelfde territorium een rol speelden. Het hieruit voortvloeiende proces beheerste ook in de streken tussen Maas en Rijn de ontwikkeling op politiek, staatkundig, economisch en juridisch gebied en de gebeurtenissen in de volgende eeuwen.

Het is aartsbisschop Engelbert I van Berg geweest,³⁰ die allereerst moest trachten de als gevolg van het terugtreden van het rijksgezag en de daarmee verbonden leenverhoudingen dreigende staatkundige versplintering te beperken en te vervangen door territoriaal bepaalde leenverhoudingen, in de eerste plaats met de „terra Coloniensis”. Daardoor zou tevens een staatkundig vacuum worden voorkomen en orde geschapen worden in de door de troonstrijd teweeg gebrachte verwarring. Engelbert I heeft zich doen kennen als een krachtig verdediger van de territoriale positie van de aartsbisschop van Keulen, maar daarnaast als een beschermer van vrede en recht in de streken tussen

Maas en Rijn en in het Keuls-Westfaalse hertogdom. Hij maakte daarbij gebruik van de belangrijke omstandigheid, dat het hertogdom Neder-Lotharingen weinig meer dan een titel inhield, en de paltsgraaf uit de genoemde streken naar het zuiden was verdrongen en – voorzover het Westfalen betreft – van de vernietiging van de macht van Otto IV en diens opvolgers. Engelbert I vergrootte het bezit van de Keulse Kerk en bracht ook orde in het beheer van de geldmiddelen. Weliswaar stonden zijn bemoeiingen van wereldlijke aard op de voorgrond, maar hij heeft toch geenszins zijn bisschoppelijke plichten verzuimd en o.m. pogingen om de verwildering van de zeden te bestrijden bevorderd.

In zijn „Vita Passio et Miracula sancti Engelberti episcopi Coloniensis” beschrijft Cesarius van Heisterbach het leven van Engelbert I, die hij de machtigste vorst aan de Rijn noemt, tegen wie zich niemand durfde te verzetten.³¹ „Want” – zo schrijft Cesarius – „in het begin van zijn regering verwekte hem de duivel, de vijand van de vrede, die de grondeloze zee doet koken,³² zeer heftige tegenstanders, nl. graaf Diederik van Kleef en Walraven, hertog van Limburg en de graaf van Luxemburg, die gesteund werden door familieleden en bondgenoten opdat de toekomstige Makkabaeus de vuurproef zou doorstaan. Maar Engelbert bedwong hen en onderdrukte hun verzet, zódanig, dat de overige graven en edelen van het land door dit voorbeeld afgeschrikt werden en het niet waagden zich tegen Engelbert te verzetten. Zij vreesden het lot te zullen ondergaan van hen van wie door de dichter gezegd is: U gaat het reeds aan, wanneer het huis van de buurman in brand staat”. „Niemand” – zo gaat Cesarius verder – „was zó machtig, dat hij het gewaagd zou hebben om binnen de grenzen van het hertogdom Westfalen of het aartsbisdom Keulen de bezittingen van zijn tegenstander te brandschatten. Engelbert hield de aanmatiging en de trots van de graven, edelen en andere machthebbers op zódanige wijze in toom, dat het niet dan bij hoge uitzondering noodzakelijk was een burcht te slechten of het bezit van tegenstanders te verwoesten. Meer door verstandig overleg dan door vele krijgsexpedities onderwierp hij allen aan zijn gezag”. En dat gold ook met betrekking tot de steden, want – zo zegt Cesarius – „In zijn hoofdsteden Keulen en Soest oefende hij door zijn rechtvaardigheid groter gezag uit dan ooit een aartsbisschop vóór hem had bezeten. Naar de hofdagen van keizer

Frederik, die toen nog koning was, trok hij met een dusdanige pracht en praal, dat men de indruk verkreeg, dat hij de overige rijksvorsten in macht en aanzien verre overtrof³³.

Engelbert I was een jongere zoon van Engelbert I, graaf van Berg, die gehuwd was met een dochter, Margaretha, van graaf Hendrik van Gelre-Zutphen. Reeds vroeg voor de geestelijke stand bestemd, werd hij onder meer domproost van Keulen en proost van het Mariastift te Aken en van St. Severinus te Keulen. Na het overlijden van zijn oudere broeder, Adolf IV, graaf van Berg, tijdens de Vierde Kruistocht in 1218, nam aartsbisschop Engelbert het bestuur van dit graafschap op zich. Eerst in 1226, na het overlijden van de aartsbisschop, kwam Irmgard, de dochter van Adolf IV, die gehuwd was met Hendrik van Limburg, in het bezit van Berg. Het is zonder meer duidelijk, dat aartsbisschop Engelbert als aartsbisschop van Keulen, hertog van Westfalen en graaf van Berg een machtige positie innam en dat Cesarius van Heisterbach in dit opzicht bepaald niet overdreven heeft. Zelfs tegenover de machtige stad Keulen kon hij zijn gezag handhaven, mede door zijn zorg voor de rechtszekerheid en de veiligheid van de kooplieden. Daarbij kwam nog, dat Engelbert I in zoverre de wind mee had, dat hij regeerde in een periode, waarin nog geen nieuwe controversen en scherpe conflicten tussen paus en keizer gerezen waren. Dat maakte het hem ook mogelijk veel aandacht te schenken aan de zaken van zijn „terra Coloniensis” en van Keuls-Westfalen,^{33a} en in het algemeen aan die van de streken tussen Maas en Rijn.

Engelbert I zette de territoriale politiek van Philips van Heinsberg voort door burchten en ander onroerend bezit te verwerven en het aantal leenmannen en ministerialen van de Keulse Kerk te vergroten, ook buiten de „terra Coloniensis”. Mede daardoor werd de invloedssfeer van de Keulse aartsbisschop uitgebreid over grote delen van de streken tussen Maas en Rijn en zelfs daarbuiten, zoals niet alleen blijkt uit verwervingen in het gebied van de aartsbisschoppen van Trier, maar ook in het gebied van de hertog van Brabant. Krachtens een overeenkomst met hertog Hendrik I draagt deze in 1222 enkele allodia in Brabant, Tilburg, Orten en Hamert, bij Tienen, in leen op aan de Keulse Kerk.³⁴ Die uitbreiding van invloed kwam eveneens tot uitdrukking in het fungeren van Engelbert I als scheidsrechter, zoals bij voorbeeld in de conflicten tussen de graaf van Luxemburg, enerzijds, en

de graven van Vianden, Namen en Hochstaden, anderzijds, in augustus 1220.³⁵ Daarbij kan worden opgemerkt, dat deze arbitrage de aartsbis-schop geen windeieren legde, want kort daarna droeg Hendrik van Vianden een allodium bij Hamm (Westfalen) en zijn slot Vianden over aan de Keulse Kerk.³⁶ De invloed van Engelbert I in Maastricht blijkt uit het beschermheerschap van St. Servaas, dat hem door koning Frederik II in 1220 werd opgedragen³⁷ en mogelijk de bedoeling had om de hertog van Brabant, die van Maastricht een springplank maakte in oostelijke richting, enigszins in toom te houden.

Bijzondere zorg besteedde Engelbert I aan de bescherming van de scheepvaart langs de Rijn, de levensader van de stad Keulen. Dit was niet slechts van belang voor de handel van Keulen en van andere handelsplaatsen aan de Rijn, maar ook voor de tolheffende landsheren, die er in belangrijke mate hun geldmiddelen door versterkten. De aartsbis-schop van Keulen was niet de enige landsheer, die – niette-geenstaande verschillende vrijstellingen – aan deze tolheffing inkomsten ontleende. Ook de graven van Berg, van Kleef en van Gelre waren door het heffen van tol op de Rijn in staat hun kassen te spekken en in de loop van de jaren met behulp daarvan de aankoop van onroerend bezit te financieren. Zo verwierf de graaf van Gelre mede door het bezit van de van Arnhem naar Lobith verlegde rijkstol een bron van inkomsten, die hem bij zijn streven naar de consolidatie van zijn gebied en naar de verwerving van landsheerlijkheid een hoogst belangrijke steun was. Zelfs kwam het voor dat landsheren, die verder geen gebied aan de Rijn bezaten, trachten een Rijntol in handen te krijgen. De hertog van Brabant, die overigens wel verspreide bezittingen in de streken tussen Maas en Rijn had, deed hiertoe een mislukte poging. In 1204 verwierf Hendrik I van Brabant van koning Philips het pandbezit van Duisburg, waarbij vermoedelijk – niettegenstaande de opheffing daarvan in 1202 door Otto IV – ook de tol aldaar behoorde. Als in 1208 wederom blijkt van tolheffing te Duisburg, is de tol echter niet meer in Brabantse handen.³⁸

Engelbert I dwong in 1218 Hendrik van Limburg – na 1225 Hendrik IV hertog van Limburg – die gehuwd was met Irmgard, de enige dochter van graaf Adolf IV van Berg, zich met een jaarrente tevreden te stellen, in plaats van de opvolging in Berg.³⁹ Voor alle zekerheid stichtte de aartsbis-schop bij Herzogenrath een burcht om eventuele

acties van de Limburgse hertog tegen het Keulse gebied te belemmeren. Zijn invloed in de streken langs de Maas versterkte Engelbert I ook door de verwerving van de voogdij over goederen van de abdij Mariënweerd, die door Hendrik van Kessel geschonken werden.⁴⁰

De machtige positie van Engelbert I in de streken tussen Maas en Rijn vond een pendant in zijn relatie met Frederik II en diens zoon Hendrik, die in 1222 in Aken door de Keulse aartsbisschop gekroond werd, op twaalfjarige leeftijd.⁴¹ Reeds in 1220 had Frederik II bij zijn vertrek naar Italië Engelbert als rijksstadhouder en voogd van zijn zoon Hendrik aangesteld.⁴² Anders dan zijn voorganger op de Keulse zetel, Anno II, heeft hij de hem toevertrouwde rijksbelangen niet misbruikt ten bate van de territoriale belangen van de „terra Coloniensis”, hoewel hij ernaar streefde de rijkspolitiek in overeenstemming te brengen met de Keulse belangen, bij voorbeeld ten opzichte van Engeland.

Niettegenstaande het krachtige bewind van aartsbisschop Engelbert I, of misschien juist ten gevolge daarvan, ontstonden spanningen, zowel in diens wereldlijk gebied als in de overige streken tussen Maas en Rijn. Het optreden van deze spanningen wordt onder meer aannemelijk gemaakt door de tekst van de overeenkomst van juni 1220 tussen Engelbert I en graaf Diederik van Kleef, waarin sprake is van wederzijdse steun en bijstand tegen ministerialen van beide zijden, wanneer deze hetzij de aartsbisschop, hetzij de graaf van Kleef aanvallen of schade toebrengen.⁴³ De onrust, die hieruit mag worden afgeleid, beperkte zich zeker niet tot de ministerialen van de Keulse Kerk en van de graaf van Kleef, maar heerste ook onder de ministerialen van andere landsheren en van andere aanzienlijken in de streken tussen Maas en Rijn en eveneens in de invloedssfeer van het hertogdom Keuls-Westfalen.

De mogelijkheid van verzet tegen het nogal straffe bestuur van Engelbert I en diens territoriale doelstellingen strekte zich ook uit tot enkele aanzienlijke heren, die, zoals de hertog van Limburg en de graaf van Kleef, in het verleden het gezag van de Keulse aartsbisschop hadden moeten erkennen, hetzij door aan diens eisen toe te geven, zoals de hertog van Limburg, hetzij door in een bepaalde vorm dat gezag met zoveel woorden te erkennen, zoals de graaf van Kleef. In de eerder genoemde oorkonde van juni 1220 stemde hij er mee in, dat hij de aartsbisschop tegen iedereen, wie dan ook, in de oorlog zou moeten

dienen, „salvo honore suo”, behoudens zijn eer, een exceptie, waarvan de geldigheid alléén ter beoordeling van de aartsbisschop zou staan. Bij niet-nakoming van zijn verplichtingen zou de graaf van Kleef van alle goederen, die hij van de Keulse Kerk in leen had, vervallen worden verklaard. In die bepaling zat tevens een van de kernpunten van de latere conflicten tussen aartsbisschoppen en graven (hertogen) van Kleef, omdat de eerstgenoemden op het standpunt stonden, dat het gehele graafschap een Keuls leen was.

De hertog van Limburg, de graaf van Kleef en andere graven en aanzienlijken begonnen zich zorgen te maken over de machtsontwikkeling van de aartsbisschop, die een hefboom dreigde te worden voor de overheersende positie van de „terra Coloniensis” en daarmee de machtsontplooiing van de naar landsheerlijkheid strevende heren, zoals de zojuist genoemde en de graven van Gelre en van Gulik, en eveneens van verschillende kleinere dynasten, belemmerde, en zelfs dreigde te verhinderen.

Daarbij kwam nog, dat degenen onder de aanzienlijken, heren en edelen, en onder de ministerialen, die de voogdij hadden over abdijen, kloosters, kerken en kerkelijke goederen, steeds meer verontrust werden door het toezicht van Engelbert I op de uitoefening van de voogdij, waarmee de aartsbisschop een halt wilde toeroepen aan het misbruik, dat de voogden van hun positie maakten ten koste van de kerkelijke goederen. De voogdijen waren voor hen belangrijk; zij ontleenden er vaak niet onaanzienlijke inkomsten aan, terwijl er veelal bevoegdheden, o.m. rechtspraak, aan verbonden waren, die voor degenen onder hen, die de landsheerlijkheid nastreefden, de verwerving van die positie naderbij konden brengen. Mede daarom waren de voogden er dan ook in vele gevallen op uit de voogdijen erfelijk te maken, terwijl van de zijde van de kerkelijke instituten getracht werd de voogdijrechten hetzij te beperken, hetzij geheel terug te krijgen, of althans in handen van een kerkelijke instantie te brengen.

Het grote belang van de voogdijen voor de bezitters ervan, enerzijds, en de bestrijding van het misbruik van de voogdij en het streven naar beperking daarvan, anderzijds, hadden tot gevolg, dat conflicten niet uitbleven, conflicten, die een principieel karakter droegen in zóverre zij eigenlijk gingen om de vraag, of en in hoeverre de bezitters van de voogdijen over kerkelijke instellingen de daaraan ontleende positie

mochten gebruiken voor hun eigen wereldlijke doeleinden en machtsvergroting.

De overdracht van de in het bezit van de graven van Berg zijnde voogdij over de abdij te Siegburg aan de aartsbisschop van Keulen gaf geen moeilijkheden, aangezien Engelbert I op dat ogenblik zelf graaf van Berg was. Evenmin was dit het geval met de hiervóór vermelde verlening van de voogdijen over goederen van de abdij Mariënweerd aan de Keulse Kerk (1219), over goederen van de abdij Altenberg (1219)⁴⁴ en over goederen van de Keulse Dom (1216).⁴⁵ Maar in andere gevallen ontstonden wel moeilijkheden; de ernstigste geschillen rezen over de uitoefening van de voogdij over de abdij Essen, aan de Ruhr, die in handen was van Frederik van Isenburg, een neef van aartsbisschop Engelbert I. De voogdij was belangrijk en leverde vele inkomsten door de heffing van „voogdgeld” en andere retributies met betrekking tot een abdijsbezit, dat circa 900 hoven omvatte. Bij de uitoefening van de voogdij ging Frederik van Isenburg herhaaldelijk zijn bevoegdheden te buiten. Hierover deed de abdis haar beklag bij de aartsbisschop, die – zij het na enige aarzeling – ingreep en daarmee het verzet opwekte van zijn neef, die steun vond bij verschillende Westfaalse aanzienlijken en bij Hendrik IV van Limburg, wiens zuster met Frederik van Isenburg gehuwd was. De tegenstelling verscherpte zich zódanig, dat Frederik van Isenburg besloot tot een overval op de aartsbisschop om hem gevangen te nemen en aldus concessies af te dwingen. Bij deze overval werd Engelbert I gedood. (7 november 1225)⁴⁶

Voor de streken tussen Maas en Rijn had deze onverwachte gebeurtenis belangrijke gevolgen. Hertog Hendrik IV van Limburg, die nu ook graaf van Berg was geworden, verwoestte de aartsbisschoppelijke burcht Valentia bij Herzogenrath⁴⁷ en knoopte relaties aan met de stad Keulen,⁴⁸ die in de laatste periode van Engelberts bestuur moeilijkheden met de aartsbisschop had. Ingrijpend was de scheiding tussen het graafschap Berg en de „terra Coloniensis”, omdat laatstgenoemd gebied nu aan twee zijden met een vijandig gezinde buurman te maken kreeg. Bovendien kwamen de goederen van de in Keulen terecht gestelde moordenaar aan Adolf van Mark, die daardoor een niet onbelangrijke gebiedsuitbreiding verkreeg, die later in handen van de Kleefse graven kwam. Het meest vèrstrekkende gevolg van de moord was echter, dat een einde was gekomen aan het krachtige bestuur van Engelbert I; zijn

opvolger Hendrik van Molenark, proost van St. Cassius, te Bonn (1225-1238)⁴⁹ was niet in staat het door zijn voorganger gevoerde beleid voort te zetten en was onder meer gedwongen aan de stad Keulen concessies te doen.⁵⁰ Overigens bleef het betrekkelijk rustig, wat mogelijk ten dele mag worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat eventuele opposanten de schijn wensten te vermijden partijgenoot van Frederik van Isenburg te zijn. De moeilijkheden kwamen toen aartsbisschop Hendrik zijn eerste taak: vervolging en bestraffing van Frederik van Isenburg en zijn aanhangers vervuld had.⁵¹

De op zichzelf niet onjuiste indruk, dat Engelbert I zich allereerst om de wereldlijke aangelegenheden van de „terra Coloniensis” bekommerd heeft en – afgezien van de vervulling van zijn taak als rijksstadhouder en voogd van de jonge Hendrik VII – meer als territoriaal vorst dan als geestelijk en kerkelijk herder optrad, verdient niettemin de aanvulling, dat hij zijn plichten als aartsbisschop geenszins verwaarloosde. Zijn pogingen om een einde te maken aan de misbruiken die bij uitoefening van de voogdijen door wereldlijke personen waren ingeslopen, waren tenslotte mede ingegeven door de zorg voor de bevoogde geestelijke instellingen en een uitvloeisel van een door de paus gedane aanbeveling in dat opzicht. Hoewel de wereldlijke aangelegenheden zijn aandacht hadden, is persoonlijke religieusiteit hem niet vreemd geweest.⁵² Hij vastte regelmatig ter ere van Maria, en nam deel aan pelgrimages naar Roccamadour, een beroemd Mariaheilgdom in Midden-Frankrijk, waar „de Zwarte Madonna” vereerd werd. Wanneer daartoe aanleiding bestond, beoefende Engelbert I de christelijke barmhartigheid door spijziging van de armen en door levensmiddelen te doen aanvoeren in tijden van hongersnood. De in zijn tijd toenemende zedenverwildering trachtte hij te bestrijden, terwijl hij ook maatregelen nam of steunde, die de tucht in de kloosters moesten handhaven of herstellen. Schenkingen aan verschillende abdijen, kloosters en kerken deed Engelbert I wèl, maar kloosterstichtingen staan niet op zijn naam. Tot de door hem begunstigde instellingen behoren de abdijen Knechtsteden en Altenberg en het klooster Gräfrath (bij Solingen).^{52a} Ook begunstigde hij verschillende geestelijke orden met zijn bijzondere bescherming bij voorbeeld de Dominicanen en Franciscanen, aan wie hij toestemming verleende zich te Keulen te vestigen, en de geestelijke ridderorden, die hij met schenkingen bedacht. De Cistercienserinnen was Engelbert I

blijkbaar goed gezind, wat men zou mogen afleiden uit de vervanging van de Benedictijnen in de abdij Burtscheid (bij Aken) door Cisterciënser nonnen, omdat de toestanden in de abdij zeer veel te wensen overlieten.^{52b} Van een nauwere relatie van aartsbisshop Engelbert met de Cisterciënser nonnen blijkt ook uit de wijding van hun kerken in Roermond en in Maria Saarn (bij Mülheim a.d. Ruhr)⁵³. Tenslotte dient nog vermeld te worden, dat Engelbert I een schenking deed voor de bouw van een nieuwe dom te Keulen, waartoe de eerste steen op 15 augustus 1248 werd gelegd.

Engelbert I was niet de enige, die in de jaren van zijn episcopaat schenkingen deed, ook verscheidene wereldlijke personen, onder wie de graven van Gulik, van Gelre, van Kleef en Berg en de hertog van Limburg – om slechts de belangrijkste te noemen – schonken aan kerkelijke instellingen goederen en rechten. Het effectueren van dergelijke gunsten wijst erop, dat deze heren daartoe omstreeks 1200 over voldoende middelen beschikten.

Noten

- ¹ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, S. 148.
- ^{1a} J. Lejeune, *La principauté de Liège*; Liège, 1949, blz. 51, noot 2.
- ² Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, S. 148/150.
- ³ Gosses-Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, 's Gravenhage, 1927, blz. 75.
- ⁴ Knipping, *Regesten*, II no. 1530.
- ⁵ Knipping, *Regesten*, II no. 1543.
- ⁶ Knipping, *Regesten*, II no. 1546/1547.
- ⁷ Knipping, *Regesten*, II no. 1617, 1618, 1619.
- ⁸ De vraag is, of de latere belening met Maastricht in 1214 dezelfde omvang had als de belening in 1202, met name of St. Servaas was inbegrepen: zie Deeters, *Servatiusstift*, S. 67/68.
- ⁹ Lacomblet, *Urkundenbuch*, II no. 8, no. 12.
- ¹⁰ Lacomblet, *Urkundenbuch*, II no. 9, Knipping, *Regesten*, no. 1636.
- ¹¹ Lacomblet, *Urkundenbuch*, II no. 7.
- ¹² Lacomblet, *Urkundenbuch*, II no. 11.
- ¹³ Knipping, *Regesten*, II 1655.
- ^{14a} Deeters, *Servatiusstift*, S. 67.
- ¹⁴ Knipping, *Regesten*, II no. 1684.
- ¹⁵ Knipping, *Regesten*, II no. 1669.
- ¹⁶ Knipping, *Regesten* III no. 6.
- ¹⁷ Knipping, *Regesten*, III no. 6.

- ¹⁸ Knipping, Regesten, III no. 21.
- ¹⁹ Knipping, Regesten, III no. 24/25.
- ²⁰ Knipping, Regesten, III no. 51 en 53.
- ²¹ Knipping, Regesten, III no. 55.
- ²² Knipping, Regesten, III no. 28; Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 17.
- ²³ Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 39.
- ²⁴ Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 40.
- ²⁵ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 's Gravenhage, 1966, blz. 48/49.
- ²⁶ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis der beide Limburgen*, Assen, 1974, blz. 66.
- ²⁷ Knipping, Regesten, III no. 130.
- ²⁸ Knipping, Regesten, III no. 137.
- ²⁹ Knipping, Regesten, III no. 138.
- ³⁰ E. Wisplinghoff, Engelbert I von Berg, Erzbischof von Köln, in: *Rheinische Lebensbilder*, I, Düsseldorf, 1961, S. 30 ff; Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I, S. 156 ff.
- ³¹ *Acta sanctorum*, nov. 7, III, (1910).
- ³² Job, 41:22.
- ³³ Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach, in: *Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, Bd. 43, 1937.
- ^{33a} Zie hiervoor o.m. F. Petri, *Territorialbildung im nordwestraum*, in: *Zur Geschichte und Landeskunde*, Bonn, 1973, S. 413 ff, waar ook de karakterisering van Engelberts territoriale politiek, door A. K. Hömberg is geciteerd; vergelijk: *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands*, III, Stuttgart, 1970, S. C. II.
- ³⁴ Knipping, Regesten, III no. 369.
- ³⁵ Knipping, Regesten, III, no. 294; Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 87.
- ³⁶ Lacomblet, Urkundenbuch, II, no. 88.
- ³⁷ Deeters, *Servatiusstift*, S. 70.
- ³⁸ Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens*, Wiesbaden, 1971, I no. 12, no. 13.
- ³⁹ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I, S. 158.
- ⁴⁰ Knipping, Regesten, III no. 247; Sloet, *oorkondenboek van Gelre en Zutphen*, no. 457.
- ⁴¹ Knipping, Regesten, III no. 352.
- ⁴² Knipping, Regesten, III, no. 303.
- ⁴³ Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 85.
- ⁴⁴ Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 83.
- ⁴⁵ Knipping, Regesten, III no. 148.
- ⁴⁶ Levison, *Geschichte des Rheinlandes*, I S. 159; Knipping, Regesten, III no. 568/569.
- ⁴⁷ Knipping, Regesten, III no. 572.
- ⁴⁸ Knipping, Regesten, III no. 573.
- ⁴⁹ Knipping, Regesten, III no. 570.
- ⁵⁰ Knipping, Regesten, III no. 578/579.
- ⁵¹ Knipping, Regesten, III no. 599.
- ⁵² Wisplinghoff, Engelbert I von Berg, S. 41/43.
- ^{52a} Knipping, Regesten, III no. 322/ en 533.
- ^{52b} Lacomblet, Urkundenbuch, II no. 98.
- ⁵³ Knipping, Regesten, III no. 299 en no. 321.

De gebeurtenissen in de jaren 1191-1225, zoals die in het voorgaande hoofdstuk zijn geschetst, zijn van groot belang geweest voor de historie van de streken tussen Maas en Rijn, zowel in de genoemde periode als in de jaren daarna. In die gebeurtenissen spelen de aartsbisschoppen van Keulen, zowel in hun op het Rijk als op de „terra Coloniensis” betrokken qualiteiten, de voornaamste rol en derhalve treedt de geschiedenis van het aartsbisschoppelijk doen en laten sterk op de voorgrond. Zelfs zou gezegd kunnen worden, dat de geschetste gebeurtenissen de hoofdzaak van de historie van de streken tussen Maas en Rijn in de genoemde periode uitmaken, te meer omdat, gelijk reeds bleek, in die gebeurtenissen een groot deel van de geschiedenis van het overige deel van deze streken mede begrepen is. Toch zou omtrent het beeld van de historie van het gehele gebied en ook van de afzonderlijke delen ervan, die niet behoorden tot de „terra Coloniensis”, een onjuiste indruk kunnen ontstaan, indien aan de in het voorgaande hoofdstuk gegeven schets niet enkele bijzonderheden en details zouden worden toegevoegd met betrekking tot enkele van de voornaamste territoria.

Daarnaast is het nodig nog de aandacht te vestigen op enkele zaken van algemene aard, die alle territoria in meerdere of in mindere mate betreffen, ook het Keulse territorium, en die voor de historische ontwikkeling in de 13e en in latere eeuwen van eminente betekenis zijn.

In de eerste helft van de 13e eeuw traden ook in de Nederrijnse territoria de beide reeds eerder vermelde verschijnselen, namelijk de ontwikkeling van de landsheerlijkheid en de opkomst van de steden, op de voorgrond, en wel in die zin, dat zij de externe historie van het territorium in sterke mate mede bepaalden. Voor de ontwikkeling van de landsheerlijkheid, zoals die zich in de eerste helft van de 13e eeuw

voordeed, waren de grondslagen – zoals wij zagen – reeds eerder gelegd. De opkomst van de steden hield daarmee in zoverre verband als deze veelal mede te danken was aan de privilegering van pre-stedelijke kernen door de landsheer. Dit was uiteraard alleen maar mogelijk als er een „dominus terrae” was, die deze bevoegdheid bezat, hetzij formeel, hetzij geusurpeerd, daargelaten de positie van reeds lang bestaande stedelijke agglomeraties zoals Keulen, Neuss, Aken en Maastricht.

Behalve op de beide zojuist genoemde verschijnselen moet nog gewezen worden op de omstandigheid, dat de familierelaties tussen de heersende geslachten en het aandeel van leden van de aanzienlijke geslachten in de vervulling van belangrijke kerkelijke ambten en functies voor de historie van het gehele gebied tussen Maas en Rijn van groot belang zijn geweest. Van de omvangrijke familierelaties leveren vrijwel alle op de voorgrond tredende geslachten duidelijke en veelvuldige voorbeelden. De genealogie van de graven van Gelre in de 12e en de 13e eeuw vermeldt verscheidene huwelijken, zowel van graven van Gelre, als van hun broeders en zusters, met leden van hertogelijke en grafelijke geslachten van Limburg, Brabant, Kleef, Berg, Gulik, Luxemburg, Are-Hochstaden, Altena, Mark, en Valkenburg.¹ Dat dergelijke wijdvertakte familierelaties, die uiteraard hun repercussie hadden op de politieke gebeurtenissen, en met name op de vorming en splitsing van staatkundige eenheden door vererving en huwelijkscontracten, ook bij de hier in verband met Gelre genoemde geslachten voorkwamen zowel met betrekking tot elkander als tot verschillende andere edele geslachten, toont de genealogie van de graven van Berg betreffende de 13e eeuw.² Daarin is onder meer te vermelden het huwelijk van Irmgard, enige dochter van Adolf IV van Berg, met Hendrik IV van Limburg. Een zoon uit dit huwelijk, Adolf V, volgde in Berg op (1226-1259), terwijl een andere zoon, Walram IV, in Limburg opvolgde (1246-1280). Adolf V van Berg was gehuwd met Margareta van Hochstaden, een zuster van de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden. Uit dit huwelijk werden zes zonen en een dochter geboren. De dochter, Irmgard, huwde graaf Eberhard van Mark; van de zes zonen werden er drie geestelijke, onderscheidenlijk domproost, proost van Maria ad Gradus en proost van St. Kunibert, te Keulen. Van de zonen volgden er twee na elkaar in Berg op, Adolf VI

(1259-1296), en Willem I (1297-1308). Adolf VI was gehuwd met Elisabeth van Gelre, een dochter van Otto I van Gelre, en Willem I met Irmgard van Kleef, dochter van Diederik VI, graaf van Kleef.

Een voorbeeld van wijdvertakte familierelaties – met enkele onzekerheden – verschaft ons ook de genealogie van de graven van Kleef in de 13e eeuw.³ In het begin van die eeuw was Arnold IV graaf van Kleef; hij overleed circa 1202 en werd opgevolgd door zijn zoon Diederik V (circa 1202-1260). Diens eerste gemalin was Hadewig, wier familienaam niet bekend is. Er wordt nog een tweede huwelijk van Diederik V vermeld, namelijk met Mechteld, dochter van de heer van Dinslaken en Wesel, krachtens dit huwelijk zouden de graven van Kleef rechten in deze beide plaatsen verkregen hebben. Het staat niet geheel vast, of de drie zonen en de twee dochters, die als kinderen van Diederik V bekend zijn, allen uit het huwelijk met Hadewig zijn geboren. Waarschijnlijk is dit wel het geval; twijfel bestaat omtrent Margareta van Kleef, die in 1240 met graaf Otto II van Gelre huwde. In 1247 wordt een zoon, Everardus, vermeld, die vrij zeker uit het tweede huwelijk geboren is. De drie zeer waarschijnlijk uit het eerste huwelijk stammende zonen waren: Diederik Primogenitus, Diederik Senior en Diederik Loef. Een dochter, wier naam niet is overgeleverd, en die mogelijk uit het tweede huwelijk geboren is, huwde met Gerard van Luxemburg. De oudste zoon, Diederik Primogenitus overleed vóór zijn vader, die in 1260 werd opgevolgd door de tweede zoon, Diederik VI (1260-1274), deze was gehuwd met Aleidis, een dochter van Hendrik van Heinsberg.⁴ Op grond van dit huwelijk vielen aan Diederik VI als bruidschat belangrijke goederen toe, namelijk de burcht Saffenberg en Ahrweiler, en bovendien de voogdij van de Dom te Keulen en van het St. Cassiusstift te Bonn. Diederik VI werd opgevolgd door zijn zoon Diederik VII (1274-1305). Een andere zoon, ook Diederik genaamd, was proost van St. Victor te Xanten. Een dochter, Irmgard, was zoals hiervóór reeds vermeld, gehuwd met graaf Willem I van Berg. Diederik VII werd opgevolgd door zijn zoon Otto (1305-1311), de enige zoon uit het eerste huwelijk met Aleydis, een dochter van Otto II van Gelre.⁵ Aleydis is vóór 1290 overleden, want in dit jaar huwde Diederik VII Margareta van Kiburg, een nicht van koning Rudolf van Habsburg.⁶ De oudste zoon uit dit huwelijk, Diederik VIII, volgde zijn broeder Otto in 1311 op.

In het graafschap Kleef hebben wij ook nog te doen met een jongere linie, waarvan de leden de toenaam Loef dragen. De eerste van hen was Diederik Loef, de derde zoon van graaf Diederik V. Hij speelde een rol in de geschiedenis van het graafschap Kleef, in het bijzonder met betrekking tot Wesel, en als tegenstander van de aartsbisschop van Keulen, Siegfried van Westenburg, dit in bondgenootschap met bisschop Simon van Paderborn, Willem van Gulik, en diens zoon Adolf van Berg, Engelbert van Mark, Dirk van Limburg, Hendrik van Kessel, Walraven van Valkenburg, Otto van Wickrath en verscheidene andere heren (1277).⁷

Een tweede vertegenwoordiger van deze nevenlinie was Diederik Loef, de derde zoon van Diederik VI van Kleef. Deze Diederik Loef was gehuwd met Elisabeth van Kessel; zij bracht het slot Grevenbroich, dat tot de uitgestrekte Kesselse goederen in de streken tussen Maas en Rijn behoorde, mede ten huwelijk.⁸ Kort daarna kwam Grevenbroich in bezit van de erfgenaam van de kinderloos overleden Hendrik van Kessel (1288).⁹ Diederik Loef is omstreeks die tijd in het bezit van het graafschap Hülchrath, en van Tomburg; hij verkoopt in 1298 Hülchrath¹⁰ aan zijn broeder graaf Diederik VII van Kleef, die het aan zijn tweede zoon als erfdeel gaf.

In 1207 overleed graaf Willem II van Gulik,¹¹ de laatste uit het oude Gulikse gravenhuis, zonder wettige kinderen. Reeds tijdens het leven van zijn vader Willem I (1136-1176) nam hij blijkens diverse oorkonden deel aan regeringshandelingen, bij voorbeeld in 1143 en 1147. Hij was gehuwd met Alveradis van Molbach. Als gevolg van dit huwelijk met de erfdochter van graaf Albert van Molbach, werd het graafschap van die naam aan Gulik toegevoegd. De gebiedsuitbreiding tijdens graaf Willem II is vrij groot geweest; mogelijk daarom wordt hij in een oorkonde van 1236 betreffende de afstand van tienden aan de abdij Brauweiler „Wilhelmus magnus” genoemd.¹² Zijn opvolger, Willem III, de eerste Gulikse graaf uit het huis Heimbach (1207-1219) bracht wederom nieuwe gebiedswinsten, namelijk het bezit van de graven van Heimbach, dat zich voor een belangrijk deel ten zuiden van Düren uitstreckte. Hij was gehuwd met Mathilde, een zuster van hertog Hendrik van Limburg en van Walraven van Limburg, die na 1219 als voogden van Willem IV optraden, toen Willem III tijdens de Vierde Kruistocht overleden was (1219). Hij liet behalve de reeds genoemde

Willem IV, die hem in Gulik opvolgde, nog een zoon na, Walraven, die als heer van Bergheim, een onderdeel van het Gulikse territoir, vermeld wordt.¹³ Willem IV (1219-1278) is tweemaal getrouwd geweest. Zijn eerste gemalin was Margarete, dochter van graaf Gerard van Gelre (1207-1229) en zijn tweede echtgenote was Rikarda, een zuster van zijn eerste vrouw.¹⁴ Uit dit tweede huwelijk zijn verscheidene kinderen geboren. Willem, de oudste zoon, volgde zijn vader niet op, want bij een aanval op Aken in maart 1278 kwamen beiden om het leven. De tweede zoon, Walraven, die proost van het Mariastift te Aken was, trad als graaf van Gulik op tot zijn overlijden in 1297. Hij werd opgevolgd door de jongste zoon van Willem IV, Gerardus (1297-1328). Willem IV had nog een zoon, Otto, die proost was van St. Servaas te Maastricht (1270), een functie, die in de jaren 1299-1304 ook vervuld werd door Willem van Gulik, een zoon van Willem, de in Aken vermoorde oudste zoon van graaf Willem IV.

De hertogen van Limburg hebben in de streken tussen Maas en Rijn – niettegenstaande de excentrische ligging van hun kerngebied – een belangrijke rol gespeeld,¹⁵ wat behalve in het dragen van de hertogstitel – in concurrentie met de hertogen van Brabant – tot uitdrukking kwam in hun familierelaties, gelijk uit het voorgaande reeds ten dele bleek. Hendrik III, hertog van Limburg, overleed in 1221. Uit zijn huwelijk met Sophia van Saarbrücken had hij drie zonen, waarvan de oudste, Hendrik van Wassenberg, vóór zijn vader overleed. De tweede zoon, Walraven III, volgde zijn vader op in 1221. Een dochter van Hendrik III, Jutta, was gehuwd met Gozewijn IV van Valkenburg.¹⁶ Walram III was gehuwd met Kunigunde van Valkenburg; uit dit huwelijk werden twee zonen, de latere Hendrik IV van Limburg en graaf van Berg en Walram, medevoogd van de jonge Willem IV van Gulik,¹⁷ en twee dochters geboren: Mathilde, gehuwd met Willem III van Gulik en Sophia, gehuwd met Frederik van Altena en Isenburg. Na het overlijden van Kunigunde hertrouwde Walraven III met Ermen-sinde van Luxemburg en Namen, zodat een groot complex van territoria ontstond. Walraven III overleed in 1225; toen ging dit vrij aanzienlijke complex weer uiteen, want aan Hendrik de Blonde, oudste zoon uit het tweede huwelijk van Walraven III, werden Namen en Luxemburg toegescheiden, terwijl Hendrik IV, oudste zoon uit het eerste huwelijk, Limburg als erfdeel ontving (1226-1246). Het was deze

Hendrik van Limburg, die Irmgarde van Berg huwde, waardoor de beide territoria na de dood van aartsbisschop Engelbert I in 1225 verenigd werden. Deze personele unie hield slechts korte tijd stand, want in 1246 volgde, zoals wij zagen, de oudste zoon, Adolf V (1246-1259) in Berg, en Walraven IV in Limburg op (1246-1280). Laatstgenoemde had slechts een dochter, Irmgarde, die Reinald I van Gelre huwde. Na het overlijden van Walram IV in 1280 erfde Irmgarde weliswaar Limburg, maar zij overleed reeds in 1283. Daarmede kwam de verbintenis Gelre/Limburg te vervallen. De Limburgse Successieoorlog, die hierna behandeld zal worden, brak uit en leidde er in 1288 toe, dat het hertogdom Limburg in bezit kwam van hertog Jan I van Brabant.

Tot de belangrijke dynasten in de streken tussen Maas en Rijn behoorde zonder twijfel oom het geslacht Heinsberg/Valkenburg,¹⁸ waarover hiervóór reeds gesproken is bij de behandeling van de samenvoeging van Heinsberg en Valkenburg. Wij zagen, dat de eerste heer van Heinsberg en Valkenburg Gozewijn I was, die gehuwd was met Oda van Walbeck, en in 1128 overleed. Aangezien Gerhard, de oudste zoon van Gozewijn I omstreeks 1130 overleden is, hebben wij sinds dat jaar met Gozewijn II van Heinsberg en Valkenburg te doen. Gozewijn II overleed circa 1166 en liet Valkenburg na aan zijn oudste zoon, Gozewijn III, en Heinsberg aan zijn tweede zoon, Godfried (circa 1166-1190). Zij waren broeders van aartsbisschop Philips van Heinsberg (1167-1191). Gozewijn III werd circa 1180 opgevolgd door Gozewijn IV, die kinderloos overleed (circa 1207). Hij werd in Valkenburg opgevolgd door Dirk I van Valkenburg (circa 1207-1228), die een jongere zoon was uit het huwelijk van Aleida van Heinsberg en Arnold, graaf van Kleef (1193-1202). Valkenburg kwam derhalve aan een nevenlinie van het Kleefse gravenhuis. De opvolger van Dirk I van Valkenburg, Dirk II (gestorven 1268), huwde Berta van Limburg, een dochter van Walraven IV. Zij was eerder getrouwd geweest met graaf Diederik van Hochstaden, die in 1245 overleden was; en bracht aan Dirk II van Valkenburg Monschau en Sittard ten huwelijk mede. Dirk II werd opgevolgd door zijn oudste zoon, Walram (1268-1302); deze was gehuwd met Philippa van Gelre, een dochter van graaf Otto II van Gelre; dit huwelijk stelde Valkenburg in het bezit van Susteren en Dieteren.

Het voorgaande overzicht over de familierelaties van een aantal vooraanstaande geslachten zou nog kunnen worden aangevuld met tal van gegevens en details betreffende andere geslachten in de streken tussen Maas en Rijn: Hochstaden, Are, Sayn, Sponheim, Kessel, Dijck, Wickrath, Randerath, Meurs, Luxemburg etc. Het reeds verkregen beeld van nauwe samenhang en invloed op de staatkundige, territoriale en politieke ontwikkeling zou door deze gegevens nog aangevuld en verscherpt kunnen worden. Een overeenkomstige invloed heeft het doordringen van leden van de aanzienlijke geslachten in de hoge kerkelijke ambten gehad. Aartsbisschoppen en bisschoppen waren niet zelden uit deze geslachten afkomstig, en met proosten, dekens, aartsdiakenen, abten en abdissen was dit eveneens het geval. Deze situatie was bij de verwerving van politieke macht en invloed een belangrijke factor, die mede verband hield met het veelal omvangrijke goederenbezit van de betrokken kerkelijke instellingen. Wat de aartsbisschoppen van Keulen betreft, zagen wij reeds, dat in de periode 1125-1250 verreweg het grootste deel van hen uit de aanzienlijke geslachten in de streken tussen Maas en Rijn afkomstig was. In Luik bestegen Alexander van Gulik (1128-1135) en Hendrik III van Gelre (1247-1274) de bisschoppelijke zetel en in Utrecht Arnold van Isenburg (1196-1198), Diederik van Are (1198-1212), Otto van Gelre (1212-1215) en Hendrik van Vianden (1250-1267). In Luik fungeerde Hendrik, een broeder van Koenraad van Dijck, in de jaren 1228 en 1230 als aartsdiaken en in Maastricht treft men bij het kapittel van St. Servaas verscheidene leden van aanzienlijke geslachten uit de streken tussen Maas en Rijn als proost aan. Vóór 1151 vervulde de Keulse aartsbisschop Arnold II van Wied deze functie. In 1154 treffen wij als proost aan Gerardus van Are, die te zelfder tijd ook proost van St. Cassius te Bonn was. Daarna kwam de functie van proost van St. Servaas aan Lotharius van Hochstaden, die ook Domdeken in Luik was en in 1192 keizerlijk kandidaat werd voor de bisschopszetel aldaar. Van 1192-1198 fungeerde Diederik van Are/Hochstaden als proost te Maastricht totdat hij in laatstgenoemd jaar bisschop van Utrecht werd. Dat Otto van Gulik in de jaren tussen 1270 en 1280 en Willem van Gulik omstreeks 1300 als proost van St. Servaas te Maastricht optraden, is hiervóór reeds vermeld. In de Munsterabdij te Roermond was Richardis,¹⁹ de weduwe van graaf Otto I van Gelre, tot haar overlijden omstreeks 1231 abdis en in de abdij Burtscheid werd

omstreeks dezelfde tijd deze functie door Hilswindis van Gymmich bekleed.²⁰ Met betrekking tot verscheidene collegiale kerken in de stad Keulen is een overeenkomstige situatie aan te tonen. In de 13e eeuw bij voorbeeld treft men in Keulen als Domproost allereerst aan Engelbert van Berg, die in 1216 aartsbisschop wordt; daarna de latere aartsbisschop Koenraad van Hochstaden, die in 1238 als zodanig optrad. Hij werd als Domproost opgevolgd door Koenraad van Berg. Een soortgelijke bezetting van het proostambt kan men aan de hand van de getuigenlijsten van de aartsbisschoppelijke oorkonden vaststellen met betrekking tot de overige collegiale kerken in de stad Keulen: St. Apostelen, St. Kunibert, St. Gereon, St. Georg en Maria ad Gradus. In laatstgenoemd kapittel was Frederik van Hochstaden, een broeder van aartsbisschop Koenraad van Hochstaden, proost. Het Keulse Domkapittel, maar ook de overige kapittels waren voor een belangrijk deel bezet met adellijke heren, waaronder verscheidene leden van de hoge adel. Uit een oorkonde van aartsbisschop Koenraad van Hochstaden van 1239²¹ blijkt bij voorbeeld, dat drie van zijn bloedverwanten, namelijk Otto en Diederik van Wickrath en Lotharius van Covern domkanunnik te Keulen waren.

De achtergrond van deze situatie was, dat de hoge kerkelijke ambten evenzovele gelegenheden waren om jongere zonen en dochters uit aanzienlijke geslachten een positie te bezorgen in overeenstemming met hun afkomst. Deze doelstelling had met kerkelijke en religieuze overwegingen weinig te maken. Anderzijds dient men niet te onderschatten, dat de aanwezigheid van familieleden op hoge kerkelijke posten veelal aanleiding was voor het doen van schenkingen aan de betrokken instellingen, die de kerkelijke en religieuze arbeid van kerken en kloosters ten goede kwamen. Men treft daarvan zeer duidelijke voorbeelden aan. Zo schenken – blijkens een oorkonde van 1231²² – Arnold van Gymmich en zijn vrouw aan de abdij Burtscheid waar een van hun dochters Helewendis, abdis en een andere dochter non was, een watermolen. Dezelfde abdij ontving in 1232 en 1284²³ schenkingen van de ridders van Forst en van Owe, wier dochters als non waren opgenomen. In de hier als voorbeeld genoemde oorkonden wordt de aanwezigheid van bloedverwanten in de betrokken instellingen uitdrukkelijk vermeld; nog veel groter is het aantal schenkingen, waarbij deze aanwezigheid weliswaar niet vermeld wordt, maar toch – onder meer

afgaande op de getuigenlijsten – aangenomen mag worden, terwijl van een reeks andere schenkingen vermoed mag worden – mede op grond van de terminologie – dat zij een motief van religieuze aard hadden. Tot deze laatste groep behoren zonder twijfel de schenkingen bij testament. Een voorbeeld daarvan is de uiterste wilsbeschikking van gravin Mechteld van Sayn (1283)²⁴ waarin onder meer verscheidene kloosters in het bisdom Keulen bedacht worden, de Franciscanen, de Dominicanen, en verschillende vrouwenkloosters, namelijk het door Mechteld en haar echtgenoot gestichte Cistercienserinnenklooster Drolshagen (bij Olpe) en een vrouwenklooster in Gielsdorf (bij Bonn). Uit het zeer uitvoerige in de volkstaal gestelde testament blijkt voorts, dat zeer aanzienlijke goederen aan de Keulse Kerk worden nagelaten en dat het huispersoneel – kapelaans, koks en knechten – niet vergeten wordt. Bij de schenkingen, die door aanzienlijke personen gedaan worden, dienen nog vermeld te worden de donaties voor de bouw van de nieuwe Dom te Keulen. Daartoe waren de gelovigen in 1248 door paus Innocentius IV²⁵ opgeroepen en de oproep werd in 1264 nog herhaald door aartsbisschop Engelbert II.²⁶ Met de bouw – nodig omdat de oude Dom was afgebrand – was men in dat jaar druk doende. Uit contracten voor de levering van bouwsteen (Drachenfelstrachyt) met de heren van Drachenfels, die over de steengroeven in de berg van die naam beschikten,²⁷ blijkt, dat ook in latere jaren uit deze steengroeven materiaal betrokken werd zowel ten behoeve van de bouw van de Keulse Dom, als voor andere kerken, bij voorbeeld voor St. Victor te Xanten en voor de Utrechtse Dom. Ook voor wereldlijke gebouwen werd veel steen uit de Drachenfels aangevoerd.

Zoals in de aanvang van dit hoofdstuk is vermeld, wordt de eerste helft van de 13e eeuw gekenmerkt door de verdere ontwikkeling van de landsheerlijkheid en door de opkomst van de steden. Het hier volgende overzicht van de gebeurtenissen in het eerste kwart van de 13e eeuw toont aan, dat naast de „terra Coloniensis”, waarvan de historie in dat tijdperk in het kort in het voorgaande hoofdstuk is geschetst, enkele wereldlijke territoria op de voorgrond komen als gevolg van het realiseren van mogelijkheden, die aan de betrokken landsheren geboden werden. Die mogelijkheden waren onder meer de uitbreiding van hun gebied, de toename van het aantal van hun leenmannen en ministerialen en verwerving van fiscale bronnen. Dit laatste werd mede bevorderd

door de met economische activiteiten van verschillende aard samenhangende opkomst van de steden en in sommige gevallen, zoals bij voorbeeld in Gelre en in Kleef de opbrengsten van de Riviertollen.²⁸

Het gaat hier in hoofdzaak om de graven van Gelre, van Gulik, van Kleef, van Meurs, en om de hertogen van Limburg, terwijl ook de hertogen van Brabant, hoewel hun gebied voor verreweg het grootste gedeelte buiten de streken tussen Maas en Rijn gelegen was, niettemin een rol van betekenis spelen in de hier te schetsen gebeurtenissen. Daarbij is het van belang op te merken, dat de situatie in het Duitse Rijk – en met name de politiek van Frederik II en zijn zoon koning Hendrik VII, waarin ook de conflicten tussen vader en zoon niet ontbreken – in de schets van de historie tot 1225 betrokken moet worden voorzover zij de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn betreffen. Dit geldt vooral voor de verhouding van het Rijk tot de territoriale machten en de Rijkssteden, zoals Keulen, Aken, Duisburg en Nijmegen en – in volgende perioden – voor de repercussie van de Rijkswetgeving van de jaren 1220 en 1232 met betrekking tot de geestelijke en wereldlijke territoria.²⁹

In de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn in de 13e eeuw, zouden drie perioden kunnen worden onderscheiden. De eerste periode van 1198 tot 1225, waarin de troonstrijd in het Duitse Rijk onrust en onzekerheid brengt en waarin het herstel van orde en vrede plaats vindt, met name in de bestuursperiode van aartsbisschop Engelbert I en door zijn toedoen. De tweede periode van 1225-1261, waarin naast de aartsbisschop van Keulen als „dominus terrae Coloniensis” de verschillende andere landsheren, met name de graven van Gulik, een belangrijke positie gaan innemen in concurrentie met de aartsbisschoppen van Keulen, die in de regeringsperiode van Koenraad van Hochstaden (1238-1261) nog een zekere leidende rol spelen. De derde periode van 1261 tot 1288, waarin de macht van de Keulse aartsbisschoppen ernstig wordt aangetast en onder de wereldlijke landsheren de graven van Gulik een duidelijke machtspositie verkrijgen, terwijl de graven van Gelre in de Limburgse Successie-oorlog verslagen worden en de Brabantse hertog Limburg en andere gebieden ten oosten van de Maas verwerft en daarmee zijn invloedssfeer in deze streken uitbreidt.

Bezien wij thans in het kort de geschiedenis van de hiervoor genoemde wereldlijke territoria in de eerste periode (1198-1225), zulks ter

aanvulling van hetgeen vermeld is met betrekking tot de geschiedenis van de „terra Coloniensis”.

De graven van Gelre hadden in de loop van de 12e eeuw een duidelijke machtspositie en gebiedsuitbreiding verkregen. Een van de gevolgen hiervan was, dat het zwaartepunt van hun gebied verplaatst werd naar het noorden, mede door de verwerving van het graafschap Zutphen en van de Veluwe, die in 1196 krachtens een beslissing van keizer Hendrik VI als leen aan het bisdom Utrecht werd toegewezen met de bepaling, dat de bisschop dit gebied aan de Brabantse hertog zou overdragen;³⁰ deze gaf het in leen aan de graaf van Gelre. De overdracht van allodia langs de oostelijke Maasoever ten zuiden van Roermond aan de bisschop van Luik, die deze goederen in leen terug gaf aan de Gelderse graaf,³¹ en de hierna nog te vermelden verwerving van het pandbezit van Nijmegen in 1247,³² accentueren op duidelijke wijze deze verschuiving naar het noorden. Niettemin bleef door het bezit van een aanmerkelijk complex van goederen en rechten in het gebied van de Midden- en Beneden-Niers en in de omgeving van Roermond de band met de streken tussen Maas en Rijn zeer sterk. De graven van Gelre blijven, ook nadat de hiervóór omschreven tendentie is doorgebroken, bij de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de streken tussen Maas en Rijn nauw betrokken en dienen dan ook – aangezien een groot deel van hun gebied in deze streken gelegen was – zonder twijfel tot de Nederrijnse graven gerekend te worden. De opvatting van Lacomblet – zoals hij die in de Inleiding van het tweede deel van zijn „Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins” tot uitdrukking brengt – als zouden slechts de graven van Berg, Gulik, Kleef, Altena en Mark, en van Meurs bij deze geschiedenis betrokken zijn, is minder juist.³³ Dit geldt niet alleen met betrekking tot de graven van Gelre; ook de hertogen van Limburg, de heren van Valkenburg en – in toenemende mate – de hertogen van Brabant, zijn bij deze historie betrokken. De nauwe betrokkenheid van de graven van Gelre blijkt onder meer uit de gebeurtenissen in de jaren na het overlijden van keizer Hendrik VI in 1197, toen in het Duitse Rijk de troonstrijd was uitgebroken. In die strijd speelden ook de streken tussen Maas en Rijn een rol, mede als gevolg van de Engelse relaties van de stad Keulen, terwijl voorts het functioneren van de Rijn als scheepvaartweg en de tolheffing op die rivier als belangrijke factoren in het geding waren. En bij de tolheffing

op de Rijn stonden aanzienlijke belangen van de Gelderse en van de Kleefse graaf op het spel.

In de troonstrijd stond de graaf van Gelre, Otto I (1182-1207), aanvankelijk, zij het niet van harte, maar eerder gedwongen door de hertog van Brabant, Hendrik I, en de aartsbisschop van Keulen, Adolf I, aan de zijde van Otto IV. In 1204 ging Otto I van Gelre op het voorbeeld van Hendrik van Brabant, wiens zoon een dochter van koning Philips huwde, en van de graven van Gulik, van Hochstaden, van Berg en van Altena, over naar Philips van Schwaben. Deze beloonde hem onder meer met de verlening van tolvrijheid voor de Zutphenaren te Kaiserswerth,³⁴ waarbij nog op te merken is, dat in de betreffende oorkonde wordt gesproken van „hominibus suis de Sut-fania” en niet van „cives” of zelfs maar van „oppidani”.

In 1208 zien wij de graaf van Gelre weer onder de aanhangers van Otto IV verschijnen en in 1212 koos hij partij voor Frederik II. In 1207 overleed Otto I van Gelre en werd opgevolgd door zijn zoon Gerard (1207-1229), die gehuwd was met een dochter van Hendrik I van Brabant. Als gevolg van dit huwelijk is in de eerste helft van de 13e eeuw een zekere Brabantse invloed in Gelre te bespeuren.

Graaf Gerard van Gelre sloot zich na de moord op Philips van Schwaben in 1208 aan bij Otto IV;³⁵ nog in maart 1212 komt hij voor onder de getuigen in een oorkonde van Otto IV, waarbij deze aan „zijn getrouwe Keulse burgers” toestemming verleent een belasting te heffen ten behoeve van de stadsverdediging.³⁶ In hetzelfde jaar wist graaf Gerard de verkiezing van zijn broeder Otto tot bisschop van Utrecht door te zetten, wat hem de overdracht van de novale tienden op de Veluwe opleverde.³⁷

In de evengenoemde oorkonde van maart 1212 traden naast de Gelderse graaf als getuigen op de hertogen van Brabant en van Limburg, de graven van Gulik, van Sayn, van Kessel en Koenraad van Dyck, waaruit wel mag worden afgeleid, dat het toen aan de Nederrijn nog betrekkelijk rustig was en dat de Staufische partij er nog maar weinig aanhang had. Maar daarna kwam er leven in de brouwerij en ging de Staufische partij zich roeren. Graaf Gerard van Gelre veranderde van partij want in 1214 verwoestte Otto IV de „villa” Roermond en het zal wel niet bij Roermond gebleven zijn, want de „Annales Colonienses maximi” vermelden, dat „keizer Otto het land van de graaf van Gelre te

vuurd en te zwaard verwoestte". In 1215 vinden wij de graaf vermeld als getuige in een oorkonde van koning Frederik II voor de stad Aken.³⁸ Dan zijn echter ook weer verschillende van de in maart 1212 als getuigen van Otto IV opgetreden heren in het gevolg van keizer Frederik II aanwezig.

De opsomming van personen, die in de oorkonden, en met name in de getuigenlijsten daarvan, in de genoemde jaren voorkomen, is een graadmeter van de voortdurende partijwisseling, die bij de genoemde heren en bij vele andere dynasten in de streken tussen Maas en Rijn geconstateerd kan worden. De partijwisseling houdt veelal verband met de politieke verhouding tot de aartsbisschop van Keulen, die in deze periode vrijwel steeds optreedt als de leider van de politiek met betrekking tot de bezetting van de troon van het Duitse Rijk, althans als één van de leiders. In de regeringsperiode van aartsbisschop Engelbert I onderhield graaf Gerard van Gelre goede betrekkingen met deze aartsbisschop, wat niet alleen blijkt uit zijn optreden als getuige in enkele aartsbisschoppelijke oorkonden,³⁹ maar vooral uit de oorkonden uit de jaren 1222-1224, die betrekking hebben op de verplaatsing van de Rijkstol van Arnhem naar Lobith.⁴⁰ In één van deze oorkonden, namelijk die van april 1222, wordt uitdrukkelijk gesproken van speciale interventie door aartsbisschop Engelbert I ten gunste van graaf Gerard. Overigens wordt in deze acten herhaaldelijk vermeld, dat de gunst verleend wordt vanwege de bijzondere verdiensten van graaf Gerard ter bevordering van de belangen van Frederik II bij de verwerving van de Duitse kroningskroon. Voor de financiële positie van de graven van Gelre was het bezit van de Rijntol, die aanvankelijk te Arnhem geheven werd, doch in 1222 met toestemming van Frederik II naar Lobith verlegd werd, van zeer groot belang. De verlegging naar Lobith vergrootte de inkomsten omdat daardoor ook het IJsselverkeer onder de tol viel. In 1224 stichtte graaf Gerard een Cisterciënserinnenklooster op zijn bezit in Roermond en begiftigde deze stichting, waarin zijn moeder Richardis abdis werd, met verscheidene kerkpatronaten en met tienden, o.m. in Aldekerk en Nieukerk.⁴² In 1226 trad graaf Gerard op als wereldlijk bestuurder van het bisdom Munster omdat de bisschop Diederik III van Munster was afgezet wegens medeplichtigheid aan de moord op Engelbert I.⁴³

Ook de graven van Gulik traden in de hier behandelde periode

(1198-1225) op de voorgrond. Wij hebben in deze periode achtereenvolgens met drie graven van Gulik te doen, Willem II (1176-1207), Willem III (1207-1219) en Willem IV (1219-1278). Tijdens eerstgenoemde graaf werd het Gulikse territorium uitgebreid met de graafschappen Molbach en Nörvenich, en in 1207, toen de graven van Heimbach in de persoon van Willem III in Gulik opvolgden werd het Gulikse gebied wederom aanzienlijk vergroot, zodat het zich omstreeks 1219 bij het overlijden van Willem III – zij het met onderbrekingen – uitstreckte van de noordgrens van de oude Gulikgouw, die ten zuiden van Erkelens in west-oostrichting liep, in het noorden, tot aan Gemünd (tussen Monschau en Müstereifel) en Euskirchen, dat later ook Guliks territoir zou worden, in het zuiden. Graaf Willem II is in zijn laatste regeringsjaren aan de zijde van koning Philips te vinden, gelijk onder meer blijkt uit oorkonden van 1204⁴⁴ en 1207.⁴⁵ Zijn opvolger Willem III schaarde zich aan de zijde van Otto IV,⁴⁶ waardoor hem vermoedelijk moeilijkheden met paltsgraaf Hendrik, een broeder van Otto IV, over de belening met het graafschap Molbach werden bespaard. Ook verwierf hij in 1209 de voogdij in Zülpich met het hooggerecht alsmede de palts aldaar.⁴⁷ In 1212 verschijnt graaf Willem III als getuige in een oorkonde van Otto IV waarin deze de stad Keulen in haar tolvrijheid te Kaiserswerth, Boppard en Duisburg bevestigt⁴⁸ en waarin tevens wordt vastgelegd, dat de Keulse kooplieden en schippers bij de doorvoer van goederen met de toleed kunnen volstaan,⁴⁹ een ook bij andere riviertollen, bij voorbeeld te Lobith, voorkomende bijzonderheid, die inzicht verschaft in de techniek van de tolheffing op de Rijn. Willem III stond nog aan de zijde van Otto IV toen Frederik II de streken tussen Maas en Rijn binnentrok om zijn tegenstanders tot onderwerping te brengen en om in Aken gekroond te worden. Willem III behoorde tot degenen, die vrede sloten met koning Frederik II; in 1215 zijn de bordjes dan ook verhangen. Dan ziet men Willem III – evenals andere Nederrijnse graven – optreden onder de getuigen in een oorkonde van 29 juli 1215 van Frederik II, waarin hij de privileges van de stad Aken bevestigt,⁵⁰ terwijl hij ook in een oorkonde van aartsbisschop Engelbert I als getuige fungeert.⁵¹ Graaf Willem III nam deel aan de Vierde Kruistocht en overleed gedurende deze expeditie in Egypte. Zijn jonge zoon, Willem IV, volgde hem op onder voogdij van zijn ooms, hertog Hendrik van Limburg en diens broeder Walram van Luxemburg, die als

zodanig in meerdere oorkonden van Willem IV vermeld worden. De beide voogden hadden conflicten met aartsbisschop Engelbert I; eerstgenoemde over de reeds eerder vermelde opvolging in Berg. Deze conflicten werden in 1220 bijgelegd in die zin, dat aartsbisschop Engelbert, die over voldoende macht beschikte om de graven in toom te houden, de voorwaarden stelde, die voor het totstandkomen van een verzoening vervuld moesten worden.⁵² Dit hield voor Hendrik van Limburg in, dat hij tegen betaling van een geldrente voorlopig moest afzien van de opvolging in Berg.⁵³ Het voogdijschap in Gulik heeft vrij lang geduurd; in een oorkonde betreffende een schenking aan het Cisterciënserinnenklooster Bûrvenich (bij Düren) van april 1234 noemt Willem IV zijn oom Walram nog als degene, die met zijn zegel de rechtshandeling bekrachtigt.⁵⁴ Als een resultaat van de verzoening met aartsbisschop Engelbert I mag wellicht gezien worden de verlening aan graaf Willem IV van het geleiderecht met betrekking tot de Joden in zijn gebied door koning Hendrik VII in 1226.⁵⁵ Tevens kan men er – daar uitdrukkelijk gesproken wordt van „... omnes judeos qui ad terram suam se transtulerint ad manendum...” – een aanwijzing in zien voor de verdere ontwikkeling van de landsheerlijkheid van de Gulikse graaf.

In Kleef volgde omstreeks 1202 de jonge Diederik V zijn vader Arnold op (circa 1202-1260). Dat ging echter niet zonder moeilijkheden, want het schijnt, dat graaf Otto I van Gelre zich intussen meester had gemaakt van delen van het erfgoed van de jonge Diederik, die wordt aangeduid als „Puer de Clive”.^{56a} De berichten over deze moeilijkheden, en met name over de omvang van het aan Diederik V onttrokken bezit, zijn nogal onvolledig. In het „Chronicon” van De Dynter is een ongedateerde mededeling opgenomen over een overeenkomst tussen hertog Hendrik van Brabant en graaf Otto I van Gelre waarin onder meer is bepaald, dat de jonge Diederik V zijn erfdeel in vrede zal bezitten.⁵⁶ Zonder twijfel hangt deze mededeling samen met het verdrag van 1203, waarbij hertog Hendrik van Brabant en graaf Otto I hun strijd beëindigden en graaf Otto I zich verbond de hertog krijgshulp te verlenen tegen al diens vijanden: „iuravit quod duci et suis heredibus de cetero tamquam suus homo ligius fideliter serviet”.⁵⁷

Het gebied van de graven van Kleef was omstreeks 1200 nog van betrekkelijk geringe omvang. In de eerste helft van de 13e eeuw on-

derging het een belangrijke uitbreiding,⁵⁸ mede op grond van de verwerving van verschillende voogdijen, onder meer van Bedbur, Uedem en Sonsbeeck. In het begin stond de jonge Diederik V aan de zijde van Otto IV, maar tegelijk met verscheidene andere Nederrijnse vorsten ging hij onder aanvoering van aartsbisschop Adolf I van Keulen naar koning Philips over (1204). Vermoedelijk heeft Diederik V de verschillende partijwisselingen van de Nederrijnse aanzienlijken in de strijd tussen Otto IV en Frederik II medegemaakt, maar behoudens het tesamen met de graven van Gelre, Gulik, Berg en Sayn optreden als getuige in de oorkonde betreffende het verbond van 1208 tussen Hendrik van Brabant en de Keulse aartsbisschop Diederik I van Heimbach,⁵⁹ een familielid van de graaf van Gulik, ontbreken omtrent de houding van Diederik V nadere gegevens. Wat opvalt bij een onderzoek in de getuigenlijsten van de oorkonden van Frederik II, koning Hendrik en de Keulse aartsbisschoppen uit de jaren 1212-1225 is, dat Diederik V van Kleef in duidelijk mindere mate als getuige voorkomt dan bij voorbeeld de graven van Gelre, van Berg en van Gulik. De weinige uitzonderingen zijn de oorkonden van Frederik II van 19 april 1220 waarbij de tolvrijheid van de Utrechtenaren te Tiel wordt bevestigd,⁶⁰ en de oorkonde van koning Hendrik VII, waarbij deze de hertog van Brabant bevestigt in het bezit van rijkslenen, die hij van koning Philips had ontvangen.⁶¹ In de jaren vóór 1220 heeft Diederik V een conflict gehad met Engelbert I, want in dat jaar verzoent hij zich met de aartsbisschop.⁶² Daarbij verbindt hij zich de aartsbisschop te dienen tegen iedere vijand „salvo honore suo”, behoudens zijn eer, een restrictie die geheel ter beoordeling van de aartsbisschop zal staan. Bovendien verplicht hij zich op geen enkele wijze oorlog tegen de aartsbisschop te voeren, alles op straffe van verlies van de lenen, die hij van de Keulse Kerk hield. De oorzaak van het conflict is niet vermeld. Wel is het opvallend, dat de regeling ervan ongeveer samenvalt met de beëindiging van het geschil tussen Walram III van Luxemburg en Limburg en Engelbert I.⁶³

Tijdens het eerste kwart van de 13e eeuw is blijkbaar ook in het gebied van de graven van Kleef een reeds aangevangen ontginning van voor landbouw geschikte gronden voortgezet. Reeds in 1162 deden Diederik IV van Kleef en zijn vrouw Aleidis schenkingen met dat doel aan het in 1135 door de graven van Kleef gestichte Premonstratenser-

klooster Bedburg (ten zuidoosten van Kleef) en in 1201 schonken Otto I van Gelre en zijn vrouw Richardis aan hetzelfde klooster bospercelen om deze in landbouwgrond om te zetten. Ook een oorkonde van 1227, waarin de graaf van Kleef een bos deelde met de kanunniken van Zyfflich,⁶⁵ wijst op ontginningsactiviteiten.

In het begin van de 13e eeuw trad Hendrik III als hertog van Limburg op (overleden 1221). Ook hij stelde zich in de Duitse troonstrijd aanvankelijk aan de zijde van koning Philips. In 1204 komt hij met Willem II van Gulik, Adolf IV van Berg, Lotharius van Hochstaden en anderen voor onder de getuigen van een oorkonde van aartsbisschop Adolf I ten behoeve van St. Kunibert te Keulen⁶⁶ en in 1207 is hij als getuige vermeld in een oorkonde van koning Philips voor de stad Keulen, waarin haar tolvoorrechten te Kaiserswerth en te Boppard bevestigd worden en haar tevens verlof gegeven wordt de stad te versterken.⁶⁷ Daarbij treedt weer ongeveer dezelfde groep getuigen op, aangevuld met de hertog van Brabant en de graaf van Gelre. Ook in 1208 onderhield Hendrik III relaties met koning Philips, zoals blijkt uit een oorkonde uit dat jaar waarin de Limburgse hertog een door hem van het Mariastift te Aken gevorderde belasting te niet doet; deze intrekking wordt bezegeld door koning Philips: *sigillo domini regis Philippi ac nostri fecimus sigilari*.⁶⁸ In 1212 vinden wij hertog Hendrik III van Limburg, en zijn zoon en opvolger Walram III, evenals verscheidene graven en leden van de hoge Nederrijnse adel aan de zijde van keizer Otto IV als deze zijn „getrouwe Keulenaren” beloont met de vergunning een belasting te heffen op het gemaal en op het brouwen.⁶⁹ Na de nederlaag van Otto IV bij Bouvines in 1214 is Hendrik III van Limburg weer in het gezelschap van koning Frederik II als deze in 1215 de privileges van Aken bevestigt.⁷⁰ In 1216 is de Limburgse hertog betrokken in een conflict over goederen van de abdij Altenberg. Deze waren door gravin Alveradis van Molbach, gehuwd met Otto van Wickrath, aan de abdij geschonken, maar Hendrik III deed er ten onrechte aanspraken op gelden en verhinderde de monniken van hun rechten gebruik te maken.⁷⁰ Aartsbisschop Engelbert I kwam tussenbeide en dwong – in overeenstemming met zijn reeds eerder vermelde streven de kloosters te beschermen tegen machtsusurpatie van wereldlijke heren – de Limburgse hertog van zijn aanspraken af te zien. In 1218 verkreeg Hendrik III van de paltsgraaf de belening met Ober-

en Niederbreisig (ten zuiden van Remagen).⁷² Tegenover deze uitbreiding stond, dat zijn kleinzoon, de latere Hendrik IV van Limburg, gehuwd met Irmgard van Berg – zoals wij reeds zagen – voorlopig moest afzien van de opvolging in Berg, zodat de totstandkoming van de personele unie tussen Berg en Limburg nog moest wachten. Omtrent de kortstondige regeringsperiode van Walram III (1221-1225) is maar weinig te vermelden. In 1222 schonken hij, zijn beide zonen, Hendrik en Walram, en zijn broeder Gerard van Wassenberg, het hun toekomende deel van het patronaat van de kerk in Hoengen (bij Sittard) aan de Norbertijnen van Heinsberg.⁷³ Ook schonk hij in 1225 het patronaat van de kerk in Montzen aan het Mariastift in Aken.⁷⁴

Noten

- ¹ Zie A. P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de hertogen van Gelre, graven van Zutphen*, Arnhem 1967.
- ² Zie W. Levison, *Vom Ende der Römerherrschaft bis zum Interregnum (450-1250)*, in *Geschichte des Rheinlandes*, I, Bonn 1922, S. 124.
- ³ Zie Lacomblet, *Urkundenbuch*, II, S. XXXII, en voorts A. P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens*, blz. 87 e.v.
- ⁴ Lacomblet, II, no. 419.
- ⁵ Sloet, *Oorkondenboek van de graafschappen Gelre en Zutphen*, no. 835, noot.
- ⁶ Lacomblet, II, no. 893.
- ⁷ Lacomblet, II, no. 700. Zie de opsomming aldaar.
- ⁸ Lacomblet, II, no. 796.
- ⁹ Lacomblet, II, no. 840. Deze erfgenaam was Walraven van Kessel, domproost in Münster.
- ¹⁰ Lacomblet, II, no. 1011.
- ¹¹ Zie Lacomblet, *Urkundenbuch*, II, S. XXXI.
- ¹² Lacomblet, II, 209. *Wilhelmi magni comitis Juliacensis*.
- ¹³ Lacomblet, II, no. 462.
- ¹⁴ Zie Van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens*, blz. 87.
- ¹⁵ Zie Josef Niessen, *Limburg, in Rheinische Kulturgeschichte*, Bd 3, *Zwischen Rhein und Maas*, Keulen 1942, S. 9 ff.
- ¹⁶ Zie Severin Corsten, *De heren van Valkenburg (circa 1000-1364)*, in *Geschiedenis van Valkenburg*, (nog niet gepubliceerd).
- ¹⁷ Lacomblet, II, no. 140.
- ¹⁸ Zie Oskar Viedebantr, *Forschungen zur Geschichte des ersten Heinsbergisch-Valkenburgischen Dynastengeschlechtes*, in *Publications de la Société historique du Limbourg*, T CI, 1965, blz. 123 e.v. en voorts Severin Corsten, *de heren van Valkenburg*.
- ¹⁹ Sloet, no. 523.
- ²⁰ Lacomblet, II, no. 188.

- ²¹ Lacomblet, II, no. 244.
- ²² Lacomblet, II, no. 176.
- ²³ Lacomblet, II, no. 188 en no. 188, noot 3.
- ²⁴ Lacomblet, II, no. 786.
- ²⁵ Lacomblet, II, 332.
R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter III, erste Hälfte*, Bonn 1909, no. 1393.
- ²⁶ Lacomblet, II, no. 541.
- ²⁷ Lacomblet, II, no. 652.
- ²⁸ Zie voor de Gelderse riviertollen: L. S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/95*, Arnhem 1953 en voor de Kleefse tollē: M. M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens vom 11. bis 18. Jahrhundert*, erste Hälfte, Wiesbaden 1971.
- ²⁹ Zie Karl Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*, Leipzig 1927, S. 251, S. 274.
- ³⁰ Sloet, no. 386.
- ³¹ Sloet, no. 410.
- ³² Zie hierna blz. 163.
- ³³ Lacomblet, *Urkundenbuch*, II, S. XXVIII-XXXVI.
- ³⁴ Sloet, no. 415.
- ^{34a} Termen die men onderscheidenlijk zou kunnen vertalen met: „zijn mannen van Zutphen”, „burgers”, en „ingezetenen”.
- ³⁵ Wij zien hem onder diens aanhangers verschijnen in verschillende oorkonden; zie Sloet, no. 422 en voorts Knipping, *iii*, no. 56.
- ³⁶ Lacomblet, II, no. 39.
Sloet, no. 433.
- ³⁷ Sloet, no. 435.
- ³⁸ Lacomblet, II, no. 51.
- ³⁹ Sloet, no. 448, 452.
- ⁴⁰ Zie P. J. Meij en D. P. M. Graswinckel, *Gelderse charters uit München teruggekeerd*, 's Gravenhage 1953 en voorts Sloet, no. 465 en Lacomblet, II, no. 100.
- ⁴¹ Lacomblet, II, no. 100: „... et specialiter de consilio dilecti principis nostri venerabilis archiepiscopi coloniensis”.
- ⁴² Sloet, no. 475.
- ⁴³ Sloet, no. 490.
- ⁴⁴ Lacomblet, II, no. 11.
- ⁴⁵ Lacomblet, II, no. 17.
- ⁴⁶ Lacomblet, II, no. 24, waar hij onder de getuigen vermeld wordt.
- ⁴⁷ Lacomblet, II, no. 27.
- ⁴⁸ Lacomblet, II, no. 40.
- ⁴⁹ Lacomblet, II, no. 40: in his tribus opidis prenomatis sola manu iuramento prestito quod sue sint licet affirmare. De toleed hield in een bevestiging van de door schipper of koopman gedane opgave omtrent hoeveelheid, aard, herkomst en bestemming van de vervoerde goederen.
- ⁵⁰ Lacomblet, II, no. 51.

- ⁵¹ Lacomblet, II, no. 57.
- ⁵² Lacomblet, II, no. 87.
- ⁵³ Knipping, III, no. 294.
- ⁵⁴ Lacomblet, II, no. 196: . . . et avunculi nostri Walrami sigilis roborari fecimus
- ⁵⁵ Zie Lacomblet, II, no. 140. („ . . . alle Joden, die zich in zijn gebied vestigden”).
- ⁵⁶ Zie Lacomblet, II, S. XXXII.
Sloet, no. 400, blz. 407.
- ⁵⁷ Sloet, no. 401. („hij zwoer, dat hij de hertog en diens nakomelingen trouw zou dienen als speciaal aan hem gebonden leenman”.)
- ⁵⁸ Zie F. Gorissen, *Niederrheinischer Städte*, Atlas, 1stes Heft, Kleve 1952.
- ⁵⁹ Knipping, III, no. 56.
- ⁶⁰ Sloet, no. 460.
- ⁶¹ Sloet, no. 466.
- ⁶² Lacomblet, II, no. 85.
- ⁶³ Lacomblet, II, no. 87.
- ⁶⁴ Sloet, no. 398.
- ⁶⁵ Lacomblet, II, no. 153.
- ⁶⁶ Lacomblet, II, no. 13.
- ⁶⁷ Lacomblet, II, no. 17.
- ⁶⁸ Lacomblet, II, no. 22.
- ⁶⁹ Lacomblet, II, no. 39.
- ⁷⁰ Lacomblet, II, no. 51.
- ⁷¹ Lacomblet, II, no. 57.
- ⁷² Lacomblet, II, no. 76.
- ⁷³ Lacomblet, II, no. 108.
- ⁷⁴ Lacomblet, II, no. 123.

Na de moord op Engelbert I, die grote ontsteltenis in de streken tussen Maas en Rijn te weeg bracht, werd ten spoedigste voorzien in de bezetting van de vacante aartsbisschoppelijke zetel van Keulen. Reeds acht dagen na het overlijden van Engelbert I werd de proost van St. Cassius te Bonn, Hendrik van Molenark, tot aartsbisschop verkozen (1225-1238). Hij behoorde tot het geslacht van de heren van Molenark, wier stamslot, Müllenark, gelegen was tussen Gulik en Düren, en was verwant met de graven van Saffenberg en van Sayn.¹

Onmiddellijk maakte men een begin met de vervolging van de moordenaars en van de medeplichtingen. In november 1226 werd Frederik van Isenburg in de nabijheid van Luik gevangen genomen en aan de stadsvoogd van Keulen uitgeleverd en terechtgesteld.² De bisschoppen van Münster en van Osnabrück, Diederik en Engelbert van Isenburg, broeders van Frederik, beide beschuldigd van medeplichtigheid, werden in staat van beschuldiging gesteld en uit hun ambten ontzet. De goederen van Frederik van Isenburg werden grotendeels aan zijn neef, Adolf van Mark, toegewezen. Frederiks zoon, Diederik van Isenburg, gehuwd met Adelheid van Sayn, wist met hulp van zijn oom, hertog Hendrik IV van Limburg/Berg (1225-1246) een klein deel van zijn erfdeel te redden, waarvan de burcht Limburg aan de Lenne, ten noordwesten van Altena, het centrum was. Dit geschiedde niet zonder een langdurige strijd tussen Adolf van Mark en Diederik van Isenburg en hunne bondgenoten, ten gevolge waarvan gedurende de gehele regeringsperiode van aartsbisschop Hendrik van Molenark, en zelfs nog in de eerste regeringsjaren van diens opvolger, Koenraad van Hochstaden, in dit gedeelte van Westfalen onrust heerste. En niet slechts in Westfalen, maar aanvankelijk ook tussen Maas en Rijn, als gevolg van

de omstandigheid, dat Hendrik IV, oom en beschermer van Diederik van Isenburg, sedert 1226 in beide gebieden, Limburg en Berg, het bestuur voerde. Zijn vader, hertog Walram III van Limburg, had in 1225 de aartsbisschoppelijke burcht Valantia, in de omgeving van Herzogenrath, verwoest. In 1226 werd deze zaak geregeld,³ maar intussen ontstonden er spanningen tussen aartsbisschop Hendrik en de stad Keulen. Weliswaar bevestigde de aartsbisschop in een oorkonde van 1226⁴ alle privileges van de stad Keulen, zoals die bij het begin van de regering van Engelbert I hadden gegolden, met andere woorden: alle inbreuken daarop door Engelbert I gemaakt, werden ongeldig verklaard. Maar daargelaten de vraag, of aartsbisschop Hendrik deze verklaring geheel met overtuiging en uit eigen beweging heeft afgegeven, is het zeer dubieus, of het in deze jaren tussen de aartsbisschop en de stad Keulen erg boterde. Het is niet uitgesloten, dat de vergunning, die de aartsbisschop in 1230 aan de burgers van Deutz verleende om hun stad te versterken,⁵ verband hield met een minder vriendschappelijke verhouding tussen de aartsbisschop en diens zetelstad. Een belemmering voor aartsbisschop Hendrik zich krachtig te doen gelden was vermoedelijk ook, dat hij veel schulden had, die hij blijkbaar niet betalen kon, onder meer een zeer aanzienlijke schuld bij de Romeinse bankiers van meer dan 1000 mark.⁶ Dat zijn financiële positie niet sterk was, blijkt eveneens uit een oorkonde van koning Hendrik VII, de zoon van keizer Frederik II, van 19 januari 1231,⁷ waarin eerstgenoemde de beslissing van de Rijksvorsten bekend maakt, dat de aan het Rijk getrouwe Keulse burgers nimmer voor schulden van de aartsbisschop op enigerlei wijze zullen kunnen worden aangesproken, een beslissing, die in 1236 nog eens door keizer Frederik II zal worden herhaald. Een soortgelijke beperking van de financiële mogelijkheden van de aartsbisschop komt tot uitdrukking in de verklaring van paus Gregorius IX van 1232⁸ waarin hij aan het Keulse Dom kapittel de verzekering geeft, dat hij geen medewerking zal verlenen aan het verhalen van de aartsbisschoppelijke schulden op goederen van het Domkapittel. Nog in hetzelfde jaar blijkt, dat de aartsbisschop doende is goederen van de Keulse Kerk te verkopen, want paus Gregorius IX draagt aan edelen, ministerialen en burgers van Keulen op de Keulse Kerk te beschermen en in het bijzonder de verkoop van kerkelijke goederen te verhinderen: *nullam omnino alienationem rerum ipsius fieri permittatis*.⁹

Aldus verliep de regeringsperiode van aartsbisschop Hendrik niet zonder moeilijkheden. Niettemin mag – in aanmerking genomen de spanningen, die Engelbert I achterliet – gezegd worden, dat aartsbisschop Hendrik zich redelijk wist te handhaven en dat ernstige conflicten met het Rijksgezag, met de landsheren uit de streken tussen Maas en Rijn en met de stad Keulen wel niet geheel uitbleven, doch van betrekkelijk geringe omvang waren. In de jaren 1231-1234 trad de aartsbisschop herhaaldelijk als getuige op in oorkonden van koning Hendrik¹⁰ en in de jaren 1235 en 1236 treffen wij hem aan als getuige in oorkonden van keizer Frederik II.¹¹ In 1234 wordt hij zelfs belast met het begeleiden van de bruid van Frederik II, Isabella van Engeland, naar Worms.¹² Op 24 mei 1235 vond de plechtige intocht van Isabella in Keulen plaats.¹³

Uit verscheidene oorkonden blijkt, dat aartsbisschop Hendrik de kerkelijke belangen behartigd heeft en het doen van schenkingen aan kloosters en andere kerkelijke instellingen heeft bevorderd en aange-moedigd. Hij begunstigde ook de opkomende steden in zijn gebied, onder meer Xanten.¹⁴

In Zuid-Westfalen, waar de tegenstelling tussen Adolf van Mark en Diederik van Isenburg en hun bondgenoten doorwerkte, bleef het lange tijd onrustig, zoals onder meer blijkt uit de oorkonde van februari 1235, waarin aartsbisschop Hendrik aan de stad Recklingshausen een uitbreiding van haar privileges toestaat, en daarbij vermeldt, dat deze liberaliteit haar oorsprong vindt in de vele diensten aan hem en de Keulse Kerk bewezen „tempore guerre et aliis accessitatibus”,¹⁵ – ten tijde van de oorlog en andere vijandelijkheden. In 1234 had de aartsbisschop een conflict met graaf Willem IV van Gulik, die de burcht Müllenark belegerde, doch met hulp van graaf Hendrik van Sayn door de aartsbisschop verdreven werd.¹⁶ Op het einde van zijn regeringsperiode ontstond nog een gewapend conflict met graaf Diederik V van Kleef, die – gesteund door graaf Willem II van Holland – in 1238 de aartsbisschoppelijke burcht Aspel, bij Rees, verwoestte. Het conflict werd bijgelegd door bemiddeling van graaf Otto II van Gelre, die met Margaretha, een dochter van Diederik V van Kleef, gehuwd was.¹⁷ De oorlog tussen graaf Adolf van Mark en Diederik van Isenburg duurde voort tot 1243.¹⁸ Toen werd de strijd beëindigd. Hertog Hendrik IV van Limburg had toen reeds vrede gesloten met de opvolger van

aartsbisschop Hendrik, Koenraad van Hochstaden, die met Hendrik IV van Limburg-Berg in een zeer ernstige strijd gewikkeld was geweest, gelijk hierna nog vermeld zal worden.

Toen aartsbisschop Hendrik van Molenark in Maart 1238 overleden was, werd hij door Koenraad van Hochstaden opgevolgd. Proost van Maria ad Gradus, te Keulen, en daarna Domproost, stamde Koenraad van Hochstaden uit een jongere linie van de graven van Are.¹⁹ Vóór zijn verkiezing tot aartsbisschop van Keulen was hij in een strijd om de Domproosdij gewikkeld geweest, en zijn gedrag daarbij bezorgde hem in Augustus 1237 de pauselijke ban, die blijkbaar kort daarna is opgeheven, want bij zijn verkiezing tot aartsbisschop 1238 is daarvan geen sprake meer. Deze verkiezing verliep, naar het schijnt, zonder bijzondere moeilijkheden, mede dank zij de hem gunstig gezinde houding van de Keulenaren, waarvoor hij hun in een oorkonde van 27 Juli 1240²⁰ zijn erkentelijkheid betuigde. Reeds direct na zijn verkiezing bleek, dat aartsbisschop Koenraad een redelijke verhouding tot de Keulse burgers nastreefde, want – zonder dat blijkt van enige pressie hunnerzijds – beloofde hij hen schadeloos te zullen houden, indien hun van de zijde van keizer Frederik II moeilijkheden gemaakt zouden worden wegens de heffing van een bieraccijs²¹ en toonde hij zich toen en later tegemoetkomend tegenover de Keulenaren met betrekking tot de verdeling van de opbrengst. Nog in Juli 1239²² verklaarde aartsbisschop Koenraad naar aanleiding van gewapende hulp, die de Keulse burgers hem verleend hadden, „*armati manu, non tantum intra, verum etiam extra muros*”, dat dit vrijwillig geschied was. En de aartsbisschop voegde daaraan toe, dat dit geschied was in een voor de Keulse Kerk zeer moeilijke periode: „*cum ecclesia Coloniensis – adeo foret collapsa quod de ipsius reformatione vix speraretur –*”. Deze dankbetuiging maakt het – bij de toenmaals staufische gezindheid van de stad Keulen – minder waarschijnlijk, dat aartsbisschop Koenraad toen al partij had gekozen voor de paus Gregorius IX, die kort te voren (20 maart 1239) keizer Frederik II in de ban gedaan had.²³

Wél was aartsbisschop Koenraad in April 1239 heimelijk naar Rome gereisd, en had daar van Gregorius IX de bevestiging in zijn ambt verkregen;²⁴ tevens had hij steun aan de pauselijke candidaat in Luik, waar een schisma ontstaan was, beloofd. Aartsbisschop Koenraad had zich aanvankelijk opgesteld tegenover de pauselijke bisschopscandidaat

in Luik, Willem van Savoie, en vóór de keizerlijke kandidaat, Otto van Eberstein, proost van het Mariastift in Aken en proost van Sint Servaas in Maastricht. Laatstgenoemde maakte zich meester van het bisdom, doch trad in 1240 terug, waarmede de moeilijkheden in Luik opgelost waren. Maar vóór het zover was, had de aartsbisschop door zijn overgang naar de partij van de pauselijke kandidaat zich de vijandschap van de hertog van Brabant, die de keizerlijke kandidaat steunde, op de hals gehaald, wat een gewapend conflict ten gevolge had. Dit conflict brak nog niet direct uit. Het werd voorafgegaan door een oorlog tussen de aartsbisschop en hertog Hendrik van Limburg-Berg, gesteund door graaf Hendrik van Sayn, waaraan al spoedig een einde kwam door de bemiddeling van hertog Hendrik van Brabant.²⁵ Maar nauwelijks was deze aangelegenheid geregeld of de Brabantse hertog begon zelf een oorlog tegen de aartsbisschop, blijkbaar omdat deze de bepalingen van de vrede met Limburg-Berg niet nakwam en mogelijk ook vanwege Koenraads partijwisseling in het Luikse schisma.²⁶ De situatie is nogal onduidelijk en de doorzichtigheid wordt niet bevorderd door de hiervóór vermelde aartsbisschoppelijke dankbetuigingen aan de Keulenaren die aan de aartsbisschop hulp verleenden tegen Brabant, Limburg-Berg en Sayn. In deze oorlog verwoestte de Brabantse hertog de stad Bonn en veroverde hij stad en burcht Dahlem, aan de Maas, bezit van de graven van Hochstaden, alsmede de burcht Randerath. (October 1239),³⁷ Het kwam tot een wapenstilstand, maar in 1242 brak de strijd weer uit, echter zonder de hertog van Limburg-Berg, omdat aartsbisschop Koenraad erin geslaagd was deze tegenstander uit de coalitie los te maken door het huwelijk van zijn zuster met Adolf van Berg, die in 1246 als Adolf V graaf van Berg werd. Hertog Hendrik IV van Limburg-Berg trof met de aartsbisschop een regeling inzake Deutz, en zijn zoon Walram, die hem in 1246 als Walram IV in Limburg opvolgde, (1246-1280) werd leenman van de aartsbisschop.²⁸ Deze vrede met hertog Hendrik IV bevrijdde aartsbisschop Koenraad van een lastige tegenstander.

Intussen kwam ook klaarheid in de houding van aartsbisschop Koenraad in de tussen paus en keizer ontbrande strijd, die de slotfase vormde van de strijd op leven en dood tussen de paus en de Hohenstaufen. Aartsbisschop Koenraad ging optreden als een van de leiders van de anti-staufische partij, tesamen met aartsbisschop Siegfried van

Mainz, die zich in September 1241 nadrukkelijk met de Keulse aartsbisschop verbond.²⁹ Anders handelde de stad Keulen. In de eerste dagen van Juli 1240³⁰ spoorde koning Koenraad IV, de zoon van Frederik II, de Keulenaren aan tot trouw aan zijn vader en verzekert hij hun de bijzondere bescherming van de graven van Sayn en van Gelre, die evenals de graaf van Gulik tot de vijanden van aartsbisschop Koenraad behoorden. Voor hun trouw werden de Keulenaren door keizer Frederik II dan ook beloond met de bevestiging van hun privileges en in het bijzonder van het „jus de non evocando”.³¹ (Mei 1242).

De vragen dringen zich op wanneer en waarom de Keulse aartsbisschop overging naar de pauselijke partij. Wat de eerste vraag betreft, kan allereerst gewezen worden op het verblijf van aartsbisschop Koenraad te Rome in het voorjaar van 1239, toen hij daar niet alleen financiële aangelegenheden regelde, maar ook van paus Gregorius IX de bevestiging verkreeg van zijn verkiezing tot aartsbisschop van Keulen, onder de conditie, dat hij in Luik de candidatuur van Willem van Savoye zou steunen³² en in persoon in Luik de erkenning van de pauselijke kandidaat zou bevorderen.³³ In mei 1239 maande paus Gregorius IX het Keulse Domkapittel tot erkenning van aartsbisschop Koenraad³⁴ en gaf hij toestemming de vijanden van de Keulse Kerk door kerkelijke straffen tot gehoorzaamheid te dwingen³⁵ en voorts verleende de paus toestemming om een belasting op de kerkelijke inkomsten te heffen teneinde de schulden van de aartsbisschop te betalen.³⁶

Na zijn terugkeer uit Rome heeft aartsbisschop Koenraad, blijkens zijn welwillende houding tegenover de Staufischgezinde stad Keulen, niet direct van zijn partijwisseling blijk gegeven, hoewel hij reeds in juli 1239 gewapenderhand optrad tegen de eveneens Staufischgezinde graaf Willem van Gulik, waarbij hij de „villa” Gulik verwoestte en eveneens Herzogenrath en Bergheim; hij ondervond hierbij de steun van de leider van de pauselijke partij in het Duitse Rijk, aartsbisschop Siegfried van Mainz.³⁷ Uit een brief van aartsbisschop Koenraad en de bisschoppen van Worms, Münster en Osnabrück aan paus Gregorius IX van april 1240 zou men kunnen afleiden, dat de aartsbisschop nog een bemiddelende rol wil spelen tussen paus en keizer.³⁸ Mogelijk is deze bemiddelingspoging in Rome verkeerd gevallen, want uit een brief van Gregorius IX van 9 augustus 1240 blijkt, dat aartsbisschop Koenraad

Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen; grafmonument in de Dom te Keulen;
Rheinisches Bildarchiv, Köln.

als geëxcommuniceerd wordt beschouwd.³⁹ In deze dagen werd aartsbisschop Koenraad ook van Staufische zijde met wantrouwen en vijandigheid bejegend,^{39a} zodat hij tussen twee stoelen kwam te zitten. Dat zal zijn openlijke en definitieve overgang naar de pauselijke zijde bevorderd hebben.

Deze wending blijkt dan b.v. in september 1241 als aartsbisschop Koenraad en aartsbisschop Siegfried van Mainz zich verbinden om in de strijd tussen keizer en paus in gemeenschappelijk overleg te handelen en de keizer van ernstige misdrijven tegen de Kerk beschuldigen en deswege de kerkelijke ban over hem uitspreken. Bovendien gingen zij gewapenderhand tegen Frederik II optreden.⁴⁰

De tweede vraag, waarom aartsbisschop Koenraad tot de pauselijke partij overging, is veel moeilijker te beantwoorden. Het is wel duidelijk, dat hij er – mede gezien de Staufische gezindheid van de stad Keulen en van verscheidene landsheren, onder andere de graaf van Gulik – slechts grote moeilijkheden van kon verwachten. Veelal wordt deze partijwisseling verklaard door aan de aartsbisschop overwegingen van territoriaal-politieke aard toe te schrijven.

Het is de vraag, of dit inderdaad de reden voor de partijkeuze van aartsbisschop Koenraad is geweest. In een recente studie over Koenraad van Hochstaden⁴¹ is de mogelijkheid geopperd, dat de aartsbisschop uit gewetensnood de partij van keizer Frederik II verlaten heeft. Deze veronderstelling verdient zonder twijfel overweging, al voegt dezelfde auteur ook daaraan toe, dat over aanwijzingen van persoonlijke vroomheid van aartsbisschop Koenraad niets bekend is, zoals dat wel het geval is bij aartsbisschop Engelbert I. Daarbij valt echter te bedenken, dat de berichten over de vroomheid van laatstgenoemde in hoofdzaak afkomstig zijn van Cesarius van Heisterbach, die daarover in zijn „Vita Engelberti” schrijft. Indien aartsbisschop Koenraad een even zo voortreffelijke biograaf had gehad, waren mogelijk blijken van zijn vroomheid, waarover – evenals dit bij Engelbert I het geval was – zijn zorg voor de kloostertucht een aanwijzing kan vormen, eveneens aan het nageslacht overgeleverd en zou de veronderstelling dat gewetensnood de aartsbisschop bewogen zou hebben tot partijwisseling nader geadstrueerd zijn.

Maar er is ook nog een andere verklaring mogelijk voor de overgang van de aartsbisschop naar de pauselijke partij, waarbij ook rekening

gehouden kan worden met het aanvankelijk aarzelende en bedekte, later meer duidelijke en openlijke karakter daarvan. In april 1239 reisde de aartsbisschop – zoals wij zagen – in het geheim naar Rome,⁴² blijkbaar met de bedoeling van paus Gregorius IX bevestiging van zijn verkiezing tot aartsbisschop te verkrijgen en tevens om met de Romeinse bankiers een regeling te treffen aangaande de aanzienlijke schulden van de Keulse Kerk, die hij bij zijn ambtsaanvaarding had aangetroffen.⁴³ Aartsbisschop Koenraad verkreeg er de pauselijke erkenning en eveneens kwam een regeling van de schulden tot stand. De pauselijke erkenning had onder meer tot gevolg, dat het Keulse Domkapittel door Gregorius IX werd aangemaand Koenraad te erkennen,⁴⁴ en – wat vermoedelijk nog belangrijker is geweest – dat de paus hem vergunde de kerkelijke inkomsten in het aartsbisdom te belasten ten behoeve van de schulddelging om op die wijze de financiële positie van de Keulse Kerk te verbeteren.⁴⁵ Dit zou wederom een gunstig effect kunnen hebben op de realisering van de territoriale aspiraties van de aartsbisschop. De pauselijke hulp bij de verbetering van de financiële toestand, die ook nog blijkt uit de bevelen van paus Innocentius IV aan de geestelijkheid en aan de steden van de Keulse Kerkprovincie om gelden beschikbaar te stellen,⁴⁶ kan voor de aartsbisschop een reden geweest zijn om de pauselijke zijde in het conflict tussen keizer en paus te kiezen. Immers „zonder geld geen Zwitsers” gold ook toenmaals en voor de handhaving en uitbreiding van zijn landsheerlijke macht had de aartsbisschop geld nodig.

In dit verband is nog de aandacht te vestigen op de oorkonde van paus Innocentius IV van 3 September 1246, waarin aartsbisschop, Domkapittel en geestelijkheid vrij verklaard worden van een aanmerkelijk deel van de schulden van de Keulse Kerk,⁴⁷ terwijl aartsbisschop Koenraad in hetzelfde jaar een grote som – 3740 mark – uit Rome ontving.⁴⁸

In 1242 brak de oorlog uit, waarin Keulen en Aken aan de Staufische zijde stonden, nadat Aken zich reeds in December 1241 met graaf Willem IV van Gulik verbonden had ten gunste van de keizer en zijn zoon koning Koenraad IV.⁴⁹ De strijd verliep voor de aartsbisschop ongunstig. Hij werd gevangen genomen en naar de Gulikse burcht Nideggen aan de Roer gevoerd. Na maandenlange gevangenschap en tegen betaling van 4.000 mark werd hij in November 1242 vrijgelaten,⁵⁰

echter niet dan nadat hij een aantal concessies had gedaan, die met Rijksaangelegenheden en in het bijzonder met de strijd tussen paus en Hohenstaufen generlei verband hielden. Graaf Willem van Gulik streefde uitsluitend territoriale belangen – dat wil zeggen: eigen belangen – na en weigerde dan ook de aartsbisschop uit te leveren aan koning Koenraad IV.⁵¹ Zo moest bij voorbeeld de aartsbisschop de verplichting op zich nemen geen burchten te doen bouwen, noch te versterken, die schade konden doen aan het Gulikse territoir, en bovendien moest hij de territoriale situatie, zoals die vóór de oorlog bestaan had, herstellen.

De Gulikse graaf zal vermoedelijk in de mening verkeerd hebben, dat hij een gevaarlijke tegenstander, zoal niet uitgeschakeld, dan toch wél naar de achtergrond gedrongen had. Door een voorzichtige politiek, waarvan, naar het schijnt, het totstandbrengen van redelijke verhoudingen met diverse vorsten tussen Maas en Rijn – mogelijke bondgenoten van de Gulikse graaf – één van de elementen was, wist aartsbisschop Koenraad echter de situatie ten zijnen gunste te wijzigen. De hertog van Brabant, Hendrik II, her kreeg in Februari 1244 de vrije beschikking over de burcht Daelhem, aan de Maas, die met de onderhorigheden tot dan toe van hem in leen gehouden werd door een neef van de aartsbisschop, graaf Diederik van Hochstaden.⁵² Aan deze overdracht, die door de aartsbisschop bepleit was, en die te Roermond plaats vond, werkten Otto II van Gelre en Hendrik van Sayn als bemiddelaars mede. Als uitvloeisel van deze regeling werkten de aartsbisschop en de Brabantse hertog, mede krachtens een terzelfder tijd en plaats tussen hen gesloten overeenkomst,⁵³ samen in een conflict met de graaf van Gulik over het geleiderecht van de aartsbisschop. Aan dit conflict kwam een einde in Juli 1244 door bemiddeling van de aartsbisschop Koenraad toen gunstig gezinde hertog Hendrik IV van Limburg-Berg en Otto II van Gelre.⁵⁴ Bepaald werd o.m., dat graaf Willem van Gulik alles wat hij aan de hertog van Brabant in deze strijd ontnomen had, moest restitueren. Deze gebeurtenissen zijn ook daarom vermeldenswaard, omdat zij aantonen, dat lang vóór Woeringen de graaf van Gulik een ernstige concurrent was van Brabant in de strijd om de beheersing van de handelsweg van Keulen naar Brabant en Vlaanderen.⁵⁵

Uit verscheidene oorkonden blijkt, dat de aartsbisschop druk doende

is zijn positie te versterken en ook militaire steunpunten voor zijn gezag tracht te verwerven. Als voorbeeld kan gewezen worden op de versterking van de stad Bonn, die niet alléén in 1239 door hertog Hendrik van Brabant, maar in 1242 nog eens door graaf Willem van Gulik was aangevallen en verwoest. Dat het bij die versterking om de aanleg van muren en grachten ging, blijkt ook uit een aan Otto van Wickrath uitbetaalde vergoeding voor het rooien van zijn wijngaarden aldaar:⁵⁶ „quod vineas exstirpari fecimus pro firmando et muniendo opidi nostri Bunnensis”.

Bij het doorvoeren van zijn politiek trachtte de aartsbisschop voorlopig zo veel mogelijk openlijke conflicten te vermijden, wat bij voorbeeld afgeleid mag worden uit de betaling van 1.500 mark aan de graaf van Gulik, strekkende tot afkoop van diens aanspraken op de Keulse munt.⁵⁷

Zowel in de streken tussen Maas en Rijn als in het Westfaalse deel van zijn gebied streefde de aartsbisschop naar consolidatie en versterking van zijn landsheerlijke positie. Tot dit streven dient ook gerekend te worden de verwerving van het graafschap Hochstaden. Op 16 april 1246⁵⁸ schonk graaf Frederik van Hochstaden, proost van Maria ad Gradus te keulen, dit graafschap, waartoe ook een deel van de heerlijkheid Heerlen behoorde, aan de Keulse Kerk. Uit de oorkonde, die de regeling bevat met Walram van Gulik⁵⁹ blijkt namelijk, dat de Hochstadense bezittingen ook een deel van Heerlen omvatten, en tevens, dat de hertog van Brabant aldaar bezittingen had (in suo allodio apud Herle). Deze overdracht leverde overigens nog verscheidene moeilijkheden op, onder meer met Walram van Gulik, de broeder van graaf Willem IV van Gulik. Walram was verloofd met Mechteld van Molenark, een familielid van de aartsbisschop. Tot de consolidatie-politiek van aartsbisschop Koenraad moet ook gerekend worden de beëindiging van de conflicten tussen de graaf van Mark en de Isenburgen, alsmede het totstandbrengen van goede verhoudingen met het Bergse gravenhuis. Dit blijkt onder meer uit de toezegging van schadeloosstelling aan Adolf van Berg, de latere Adolf VI van Berg, zoon van Adolf V van Berg en een zuster van de aartsbisschop, in geval zijn verbintenis met de aartsbisschop Koenraad tegen de Hohenstaufen hem schade zou berokkenen.⁶⁰

De onderscheiden hiervóór geschetste gebeurtenissen en overeen-

komsten houden slechts ten dele verband met de strijd tussen de paus en de Hohenstaufen; de territoriale politiek en de daarmee verbonden belangen stonden duidelijk op de voorgrond. Niettemin hebben zowel de Hohenstaufen, keizer Frederik II en zijn zoon Koenraad IV, als de beide pausen, Gregorius IX (1227-1241) en vooral Innocentius IV (1242-1254), stappen ondernomen de verschillende machten in de landen tussen Maas en Rijn, aartsbisschoppen van Trier, Mainz en Keulen, landsheren en steden, met name Aken en Keulen, in de Rijkspolitiek en in de daartegen gerichte pauselijke politiek te betrekken.

De Hohenstaufen zochten – en vonden – steun bij de steden Aken en Keulen en bij graaf Willem IV van Gulik. Maar omvangrijk is hun aanhang in de streken tussen Maas en Rijn niet geworden. Zij streden in hoofdzaak in Italië tegen de pauselijke politiek en brachten daar paus Innocentius IV in het nauw. Hij vluchtte naar Lyon, waar hij een concilie bijeenriep: daar werd Frederik II op 15 Juli 1245 als Duits Koning afgezet. Tijdens zijn verblijf te Lyon heeft Innocentius IV ook een oorkonde uitgevaardigd,⁶¹ waarin hij de Joden en hun godsdienst-oefeningen in bescherming neemt, en verbiedt hen door dwang tot het Christendom te bekeren. De paus rekende voorts af met de waanvoorstelling, dat de Joden bij hun godsdienstige plechtigheden het hart van een vermoord kind verteerden en verbood het aantasten van hun privileges op grond van dergelijke beschuldigingen.

In 1246 ging de pauselijke partij in het Duitse Rijk, vooral steunende op het episcopaat, waarvan aartsbisschop Koenraad de leiding nam, over tot verkiezing van Hendrik Raspe, landgraaf van Thüringen, tot Duits koning.⁶² Hij overleed echter reeds in Februari 1247, zonder veel resultaat bereikt te hebben. De strijd tegen de Hohenstaufen in het Duitse Rijk werd nu grotendeels een Nederrijnse aangelegenheid. Op initiatief van aartsbisschop Koenraad, die daarover eerst te Lyon met Innocentius IV overleg pleegde,⁶³ werd graaf Willem II van Holland op 3 October 1247 tot Duits koning gekozen,^{62a} en op 1 november 1248 in Aken gekroond. Om deze kroning door de Keulse aartsbisschop te Aken mogelijk te maken had men eerst de stad moeten veroveren. Koning Willem was verzekerd van de steun van de meeste Nederrijnse vorsten; alleen de graaf van Gulik en graaf Hendrik van Luxemburg⁶⁴ hielden de zijde van koning Koenraad IV, die aan eerstgenoemde nog in December 1246 een betaling van 3.000 mark toezegde en hem voor

een deel van dit bedrag de stad Düren verpandde.⁶⁴ De graven van Berg, van Gelre, de hertogen van Brabant en van Limburg hadden de partij van Willem II gekozen en bleven hem steunen, uiteraard niet zonder tegenprestaties van de nieuwe koning, die in ruime mate over rijksgoederen beschikte ten einde zijn bondgenoten te belonen. Aartsbischop Koenraad verkreeg Dortmund⁶⁵ in pand, en graaf Otto II van Gelre verwierf het pandbezit van Nijmegen,⁶⁶ terwijl Duisburg aan Walram IV van Limburg werd overgedragen.⁶⁷ Ook graaf Adolf V van Berg, wiens gebied en rechten onschendbaar verklaard werden, ontving diverse rijksgoederen in pand. Al deze overdrachten betekenden een bevordering van de onderscheiden territoriale belangen, waarbij nog kwam, dat ook de overgebleven delen van het rijksgezag en van de rijksinkomsten in Kaiserswerth en Boppard grotendeels voor het Rijk verloren gingen. Ook in Keulen, welke stad in Oktober 1247 naar koning Willem was overgegaan, bleef van de koninklijke macht en positie niet veel over.⁶⁸ Koning Willem beloofde niet alleen de stad te zullen beschermen, maar ook er geen belasting te heffen, geen leger binnen de stad te voeren, er geen hof te zullen houden en er geen vestingwerken te zullen aanleggen. Voorts nam hij op zich bij paus Innocentius IV te bewerken, dat de burgers van Keulen niet buiten de stad voor geestelijke rechters zouden worden gedaagd.⁶⁹ De aartsbischop beloofde aan de Keulenaren vrijheid van tol te Neuss en bescherming en eerbiediging van hun privileges.⁷⁰ De stad Aken, die evenals de omgeving, zoals blijkt uit een oorkonde van aartsbisschop Koenraad voor de abdij Burtscheid uit 1252⁷¹ – nogal schade geleden had van het beleg door Willem II, hetgeen ook aan het licht komt in een oorkonde van de koning voor het Mariastift aldaar,⁷² verkreeg weliswaar bevestiging van haar privileges, zoals die laatstelijk door keizer Frederik II bekrachtigd waren, maar bleef van aanvullingen, zoals die aan Keulen waren verleend, verstoken.⁷³ Onder de getuigen van deze bevestiging trad onder anderen ook graaf Willem IV van Gulik op, die nu de zijde van koning Willem had gekozen. Dat maakte het ook mogelijk, dat aartsbisschop Koenraad met Walram van Gulik, die verloofd was met de zeer jeugdige Mechteld van Molenark, het hiervoor vermelde vergelijk sloot over de Hochstadense bezittingen, die aartsbisschop op Koenraad in 1246 verkregen had van zijn broeder, graaf Frederik van Hochstaden.

Niet alleen Keulen en Aken moesten door gunsten of met geweld aan de zijde van koning Willem worden gebracht, ook het belangrijke Kaiserswerth moest evenals Aken, gewapenderhand veroverd worden. De aldaar aangestelde burggraaf verkreeg schadevergoeding voor de geleden verliezen tijdens het beleg; hij werd leenman van de aartsbisschop, en moest zich tegenover hem in april 1249 verbinden bij overlijden of terugtreden van koning Willem slechts diegene als koning te erkennen, die door de aartsbisschop als zodanig aanvaard zou worden.⁷⁴ Deze op zichzelf staande bijzonderheid is niettemin opmerkenswaard in het licht van de langzaam groeiende aarzeling van aartsbisschop Koenraad tegenover Willem II, die inderdaad aan invloed begon te winnen, en een hinderpaal zou kunnen worden voor aartsbisschop Koenraads streven naar de grootst mogelijke machtsontwikkeling van de aartsbisschop van Keulen. In latere jaren leidde dit tot spanningen, die in 1254 tot uitbarsting kwamen.⁷⁵ Niet geheel uitgesloten is het, dat aartsbisschop Koenraad reeds in 1249 rekening hield met de mogelijkheid, dat hij te eniger tijd tegen koning Willem zou moeten optreden.

Deze situatie nam niet weg, dat men onder de Nederrijnse aanhang van Willem II een tamelijk grote eensgezindheid en bereidheid om mede te werken aan diens koningschap kan constateren, uiteraard zolang er voor zover van die zijde voordeel voor de territoriale politiek van de onderscheiden vorsten te verwachten was, en ook verkregen werd, wat in ruime mate het geval bleek te zijn. De graaf van Gelre kreeg Nijmegen in pand voor een zodanige som, dat lossing van het pand practisch uitgesloten was – zeker nadat die pandsom nog eens was verhoogd – en dan ook nimmer heeft plaats gevonden.⁷⁶ Voorts verwierf graaf Otto II niet alleen van koning Willem,⁷⁷ maar ook van paus Alexander IV,⁷⁸ de bevestiging van het bezit van de tol te Lobith, die omvangrijke inkomsten leverde. Daarbij kan nog vermeld worden de verlening van gunsten van geringer belang, zoals de belening met de burcht Ooi, bij Nijmegen.⁷⁹ De nauwe relaties tussen Otto II en aartsbisschop Koenraad en koning Willem blijken uit vele oorkonden, waarin de Gelderse graaf ten hunnen behoefte als getuige optrad of bepaalde rechtshandelingen verrichtte, dan wel garanties gaf.⁸⁰ Ook van graaf Diederik V van Kleef kan gezegd worden, dat hij de politiek van aartsbisschop Koenraad steunde en dat hij tot de aanhangers van koning Willem behoorde, maar er moet aan worden toegevoegd, dat hij

Ruiterszegel van graaf Otto II van Gelre; Rijksarchief in Gelderland, Charter no. 5, (Sloet no. 635); zie Van Schilfgaarde, Zegels en genealogische beschrijving, no. 21.

in dit verhaal van de gebeurtenissen een minder opvallende plaats inneemt en in de betreffende oorkonden minder vaak voorkomt dan de overige Nederrijnse vorsten. In 1247 verbond hij zich aartsbisschop Koenraad te steunen tegen Koenraad van Molenark, met wie de aartsbisschop een conflict had.⁸¹ In enkele oorkonden van koning Willem trad hij als getuige op, bij voorbeeld in die, waarin de koning in 1248 de rechten van Duisburg bevestigt.⁸² In 1251 treft aartsbisschop Koenraad een regeling met de Kleefse graaf inzake de verlening van stedelijke rechten aan Dorsten (bij Recklinghausen) en de ommuring van deze plaats ten einde de rechten van de graaf van Kleef ter plaatse te verzekeren.⁸³ In 1252 treft men de oudste zoon van Diederik V als getuige aan in een oorkonde van koning Willem voor de burggraaf van Kaiserswerth.⁸⁴ Om nog een voorbeeld te noemen, van een acte waarin een groot deel van het gezelschap van koning Willems aanhangers voorkomt, kan gewezen worden op de oorkonde van 11 november

1253, betreffende een te Neuss tussen Diederik van Kleef en Koenraad van Molenark gesloten overeenkomst over het burggraafschap van Tomburg, in aanwezigheid van koning Willem, aartsbisschop Koenraad, bisschop Hendrik van Luik, hertog Hendrik III van Brabant, Otto II van Gelre, Walram IV van Limburg, Adolf V van Berg, Willem IV van Gulik en zijn broeder Walram.⁸⁵ Maar grote voordelen, die de Kleefse graaf uit zijn steun aan de anti-Staufische politiek verkregen zou hebben, vindt men niet vermeld.

Opmerking verdient nog, dat omstreeks het midden van de 13e eeuw een begin gemaakt wordt met het gebruik van de volkstaal in de oorkonden. Voorbeelden hiervan zijn regelingen tussen de stad Keulen en de graaf van Berg, in 1249, over judiciële aangelegenheden,⁸⁶ en in 1257 over beëindiging van wederzijdse vijandelijkheden,⁸⁷ alsmede in een vergelijk tussen aartsbisschop Koenraad en Willem IV van Gulik, in 1251, inzake Hülchrath,⁸⁸ en eveneens de oorkonden betreffende de voorbereiding⁸⁹ van de beroemde scheidsrechtelijke uitspraak tussen aartsbisschop Koenraad en de stad Keulen van 28 juni 1258.⁹⁰

Niettegenstaande de concessies aan de onderscheiden vorsten zag het er toch naar uit, dat de aartsbisschop Koenraad in de streken tussen Maas en Rijn en ook daarbuiten de eerste viool speelde en voor concurrentie of ingrijpen van koning Willem niet bevreesd behoefde te zijn. In de jaren na 1249, toen aartsbisschop Siegfried van Mainz, zijn enige concurrent, overleden was, heeft eigenlijk niemand een zo grote macht bezeten als aartsbisschop Koenraad, die zelfs op het punt gestaan heeft de aartsbisdommen Keulen en Mainz in zijn hand te verenigen.⁹¹ Bovendien verwierf hij in de jaren 1246 en 1247 belangrijke delen van het bezit van de graven van Hochstaden, en van Sayn, die in deze jaren in mannelijke linie uitstierven. Vooral het bezit van de graven van Hochstaden was omvangrijk. Daartoe behoorden onder meer Münstereifel, het stamslot Hochstaden aan de Erft en bezittingen in Ahrweiler en Rheinbach. Voegt men daarbij nog, dat de aartsbisschop zijn greep op de kerkelijke inkomsten versterkte en als pauselijk legaat grote invloed kon uitoefenen, dat hij in deze jaren het aantal leenmannen van de Keulse Kerk wist uit te breiden, dan kan men vaststellen, dat de aartsbisschop van Keulen in het midden van de 13e eeuw duidelijk op weg was naast een positie in het Rijk, vooral zijn landsheerlijke positie te vestigen en te versterken. En dat was tevens een

keerpunt: de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn werd in hoofdzaak territoriale geschiedenis. Het rijksbezit komt in territoriale handen; het rijksgezag wordt practisch nominaal.

De verwerving van de Hochstadense goederen door aartsbisschop Koenraad ging niet zonder moeilijkheden, met name met graaf Willem IV van Gulik. Deze werden in 1248 ten dele opgelost door de reeds vermelde regeling met diens broeder Walram van Gulik, maar daarmede was de zaak niet uit de wereld, want in 1250 beloofde graaf Willem van Gulik weliswaar trouw aan de aartsbisschop, maar in dezelfde oorkonde stellen de beide partijen scheidsrechters aan voor het bijleggen van toekomstige geschillen.⁹² Dit bleek niet geheel overbodig, want de conflicten deden zich al spoedig voor, namelijk over Hülchrath, Zülpich en andere bezittingen. Na verschillende tussenregelingen en arbitrale uitspraken kwam in 1254 een regeling tot stand, die geheel in het voordeel van de aartsbisschop was en van de Gulikse aanspraken weinig over liet.⁹³

Andere moeilijkheden, die echter voorlopig nog ondergronds bleven, waren er met de stad Keulen, die, hoewel zij aan de zijde van koning Willem stond, met de aartsbisschop op gespannen voet leefde, waarbij het als vanouds ging om de zelfstandigheid en de macht van de stad Keulen.

Van deze spanningen blijkt, zonder dat de aartsbisschop uitdrukkelijk genoemd wordt, uit afspraken, die de stad Keulen in de jaren 1250 en 1251 maakte met de graven van Berg⁹⁴ en van Gulik,⁹⁵ terwijl in het verdrag van Keulen met de hertog van Brabant van 13 december 1251 de aartsbisschop wèl wordt genoemd.⁹⁶ Wat beide laatstgenoemde landsheren betreft, ziet men ook hier weer hun belangen bij de handelsweg Keulen-Brabant te voorschijn komen.

Tot een openlijk conflict tussen de aartsbisschop en de stad Keulen kwam het in 1252, en wèl over de uitoefening van het muntregaal en over de tolheffing door de aartsbisschop,⁹⁷ die munten had laten slaan en in omloop brengen. Daartoe had hij weliswaar het recht, maar de nieuwe munten mochten niet in het stedelijke verkeer gebracht worden zonder toestemming van de stedelijke muntmeesters. Het in omloop brengen van munten zonder deze toestemming en nog wel munten, die in gehalte en gewicht afweken van de gebruikelijke munten, stelde het Keulse handelsverkeer aan gevaaren bloot en stootte derhalve op verzet.

Het kwam tot een heftige strijd, waarbij de aartsbisschop zelfs overging tot beschieting van de stad en tot een poging om de vóór de stad liggende schepen in brand te steken. De twist werd bijgelegd door arbitrage van de kardinaal-legaat Hugo van S. Sabina en van de dominicaan Albertus Magnus, die in 1257 en 1258 ook een aandeel heeft gehad in de hierna te vermelden „Grosse Schied”.

Enkele jaren duurde de vrede tussen beide partijen, maar het was een vrede met „gebruiksaanwijzing”, die door de aartsbisschop werd aangewend om zich op een nieuw conflict voor te bereiden. Dat kwam dan ook. De stad Keulen gedroeg zich reeds geruime tijd steeds onafhankelijker en vooral de Keulse patriciërs waren niet van zins voor de aartsbisschop te wijken. Alles was gericht op bescherming en uitbreiding van de handelsbelangen, waartoe de stad zich zelfstandig verbond met de naburige landsheren. Zo bij voorbeeld door het voormelde verdrag met de hertog van Brabant van 13 December 1251, waarin onder meer bepaald werd, dat de vrede tussen de stad Keulen en Brabant bewaard zou blijven, ook als er oorlog ontstond tussen Brabant en de aartsbisschop.⁹⁸

De stad Keulen nam duidelijk het standpunt in, dat haar politiek en die van de aartsbisschop slechts in zoverre samen konden gaan als de handelsbelangen van de stad zulks toelieten. Dat was zoveel als een oorlogsverklaring, die de aartsbisschop-stadsheer niet ter zijde kon leggen. Een onbelangrijke oploop, waarbij een Domkanunnik bedreigd werd, was voldoende om de strijd te doen ontbranden.⁹⁹ De aartsbisschop verliet Keulen en verklaarde, dat hij de Keulenaren met geweld zou dwingen hem te gehoorzamen. Hij trachtte de stad te overrompen, wat mislukte; daarna blokkeerde hij de toegangswegen tot de stad, maar werd bij Frechen, ten westen van Keulen, verslagen.

De aartsbisschop toonde zich bereid het conflict door arbitrage te laten beëindigen. Een der arbiters was de beroemde Albertus Magnus, toen lector bij de Dominicanen te Keulen. De beslissing viel grotendeels ten gunste van de stad uit. Ook inzake de bescherming van de Joden en het „*ius de non evocando*” in processen voor de geestelijke rechter moest de aartsbisschop invloed en macht met de stad Keulen delen, voorzover het ging om het bestuur in genoemde stad. Hierbij moet worden opgemerkt, dat in alle deze moeilijkheden en conflicten het Rijksgezag of de erkenning daarvan nauwelijks meer een rol speelde.

De stad Keulen kwam in hoofdzaak voor haar economische belangen op, die zij bij de aartsbisschop/stadsheer niet voldoende gewaarborgd achtte. De aartsbisschop kwam niet op voor Rijksbelangen, maar voor zijn belangen als landsheer in de „terra Coloniensis”. De stedelijke zelfstandigheidsdrang werd ook tot uitdrukking gebracht in de – vervulde – wens tot stedelijke medezeggenschap in de Joodse aangelegenheden, waardoor het mogelijk werd de activiteit van de Joodse geldhandelaren te controleren en te beperken.¹⁰⁰

Ook de verhouding van aartsbisschop Koenraad tot graaf Willem IV van Gulik bleef slecht, niettegenstaande de verschillende arbitrale uitspraken in de tussen hen bestaande geschillen. Hierbij speelde ook een geschil over het geleiderecht voor Joden in de gebieden van de Gulikse graaf een rol, omdat de aartsbisschop dat voor zich opeiste, en eveneens geschillen over de omvang van Keulse allodia in het gebied van de graaf van Gulik, zoals bij voorbeeld stad en burcht Zülpich en de „villa” Gulik. Over deze en dergelijke kwesties was weliswaar in 1254 bij arbitrale uitspraak beslist in het voordeel van aartsbisschop Koenraad,¹⁰¹ maar kort daarna vroeg deze aan Adolf V van Berg, die met zijn zuster gehuwd was, om de graaf van Gulik geen steun te verlenen in een eventuele oorlog,¹⁰² die de aartsbisschop met de Gulikse graaf zou moeten voeren, indien deze aanstalten zou maken zich aan zijn verplichtingen te onttrekken. Deze verplichtingen maakten de graaf van Gulik voor een niet onbelangrijk deel van zijn gebied, bij voorbeeld voor de tot „open huizen” voor de Keulse Kerk verklaarde burchten Nideggen, Zülpich, Gulik en Heimbach, in een bepaalde vorm afhankelijk van de aartsbisschop.

Maar veel ernstiger en van meer betekenis voor de verdere ontwikkeling van de gebeurtenissen in de streken tussen Maas en Rijn was, dat de verhouding tussen aartsbisschop Koenraad en koning Willem slecht werd en tot openlijke vijandigheid leidde, waarvan de niet geheel vaststaande poging van aartsbisschop Koenraad om Willem II uit de weg te ruimen tijdens een bijeenkomst in Neuss een symptoom zou kunnen zijn.¹⁰³ De wegen van aartsbisschop en koning gingen duidelijk uiteen. Koning Willem ging een tegenover de steden welwillende politiek voeren, gelijk blijkt uit zijn bevestiging van de privileges van de stad Keulen, uit zijn toenadering tot de Rijnlandse Stedenbond, waarbij zich ook de stad Keulen¹⁰⁴ en later Duisburg aansloten, benevens een

aantal Westfaalse steden. Voorts maakte koning Willem aanstalten de landvredepolitiek van de Hohenstaufen wederom op te vatten. Alle zaken, die, evenals de aanwijzing van de graaf van Waldeck tot zijn plaatsvervanger,¹⁰⁵ niet in de politiek van aartsbisschop Koenraad pasten. Zo werd de verwijdering tussen beiden steeds groter. Het plotseling overlijden van koning Willem, die in 1256 tegen de West-Friezen sneuvelde, maakte voor de aartsbisschop de weg vrij om de keuze van een andere hem welgevallige koning te bevorderen.

Als zodanig bracht aartsbisschop Koenraad naar voren Richard van Cornwall, broeder van koning Hendrik III van Engeland, die door een deel van de aanhangers van koning Willem ook erkend en als koning aanvaard werd,¹⁰⁶ en door aartsbisschop Koenraad in 1257 te Aken werd gekroond. Weliswaar werd onder leiding van de aartsbisschop van Trier en onder invloed van de Franse politiek koning Alfons van Castilië als Duits koning gekozen, maar veel betekenis heeft dit koningschap, dat ook bedoeld was om de aanhangers van de Hohenstaufen wederom bijeen te brengen, niet gehad en in de streken tussen Maas en Rijn heeft het weinig aanhang gevonden. Niettemin heeft deze tweevoudige keuze onaangename gevolgen gehad, die zich ook in deze streken deden gevoelen. Koning Alfons belastte de hertog van Brabant met de verdediging en bescherming van deze streken, zodat de grondslag werd gelegd voor conflicten en tweedracht en voor buitenlandse inmenging in Rijksaangelegenheden voor een reeks van jaren, waarin bovendien tot schade van het Rijksbelang en Rijksgezag de territoriale politiek vrij spel kreeg, want in de streken tussen Maas en Rijn was ook de macht en invloed van koning Richard zeer gering. Toch had hij zijn koningschap niet voor niets verkregen, want hij betaalde aan de aartsbisschop van Keulen 8.000 mark en aan de aartsbisschop van Mainz een gelijke som. De voorwaarden waarop aartsbisschop Koenraad aan de verkiezing van koning Richard medewerkte, vermeld in een oorkonde van 15 December 1256,¹⁰⁷ hielden een zeer aanmerkelijke beperking van de bevoegdheden van de koning en een zeer royale uitbreiding van die van de aartsbisschop in. Zo zouden bij voorbeeld ambtenaren slechts in overleg met en na toestemming van de aartsbisschop („de consilio et de voluntate archiepiscopi”) benoemd worden.

Koning Richard bevestigde in Mei 1257 de privileges van de steden Keulen¹⁰⁸ en Aken,¹⁰⁹ wat laatstgenoemde stad betreft, met enige

uitbreidingen. Wat Keulen aangaat, staat de omvang van deze bevestiging niet geheel vast, omdat het waarschijnlijk is, dat de vergaande toezeggingen van koning Willem niet in de oorspronkelijke, niet-overgeleverde tekst van koning Richard waren opgenomen. Dit geschiedde mogelijk eerst omstreeks 1280 bij een latere privilege-bevestiging. Aldus zou koning Richard slechts de vóór 1248 verkregen rechten bevestigd hebben. Deze beperking, die nog nader onderzoek behoeft, zou echter wél in de gebeurtenissen en in de politiek van aartsbisschop Koenraad passen. Zij zou – als zij aan de aartsbisschop mag worden toegeschreven – namelijk één der oorzaken kunnen zijn van het hier vóór vermeld conflict¹¹⁰ dat in September 1257 tussen de aartsbisschop en de stad Keulen uitbrak. Aartsbisschop Koenraad vond bondgenoten in Adolf V van Berg en in diens broeder Walram IV van Limburg en ook in Willem IV van Gulik – „in guerra ad presens inter eum et cives Colonienses suborta” (2 oktober 1257).¹¹¹ Maar de toezegging van Adolf V was ietwat merkwaardig in zoverre dat hij zich ongeveer te zelfdertijd tegenover de Keulenaren verbond hen gedurende de oorlog met de aartsbisschop geen schade toe te brengen.¹¹² Deze afspraak is wederom in de volkstaal geredigeerd.

Het conflict tussen de stad Keulen en de aartsbisschop was uitgesproken nadat herhaaldelijk gebleken was van bijna onoverbrugbare tegenstellingen. Een blijvende goede verhouding met haar aartsbisschop/stadsheer was voor de stad Keulen niet mogelijk, omdat haar streven naar zelfstandigheid niet verenigbaar was met het aartsbisschoppelijk streven naar macht als territoriaal vorst en als stadsheer. De situatie werd nog gecompliceerd door de omstandigheid, dat in de stad Keulen twee partijen bestonden, die elkaar heftig bestreden. De ene partij was Staufisch gezind en stond vijandig tegenover de aartsbisschop; de andere partij was geneigd toenadering tot hem te zoeken. Eerstgenoemde partij behield de overhand, maar kon toch haar wensen en aanspraken tegenover de aartsbisschop niet geheel doorzetten, en na onderhandelingen, waarbij Albertus Magnus wederom een rol speelde, kwam een arbitrale uitspraak tot stand in de geschillen tussen de aartsbisschop en de stad Keulen, waarbij de wederzijdse rechten en bevoegdheden werden bepaald aan de hand van 53 door de aartsbisschop ingebrachte bezwaren. Deze uitspraak, van 28 juni 1258,¹¹³ bekend als de „Grosse Schied”, was zoal niet geheel, dan toch in

belangrijke mate een tegemoetkoming aan de stad Keulen, maar een lang leven was aan deze regeling niet beschoren, want de aartsbisschop trad spoedig weer tegen het stadsbestuur op en maakte daarbij gebruik van de tegenstellingen tussen patriciërs en gilden. In april 1259 ontzette hij in overleg met de gilden de patricische stadsbestuurders uit hun ambt, stelde andere aan en versterkte zijn positie belangrijk,¹¹⁴ een positie, die zijn opvolger, Engelbert II (1261-1274) niet heeft kunnen handhaven. Toen wederom onrust ontstond in de stad Keulen onder de patriciërs, nam aartsbisschop Koenraad maatregelen, steunende op de hulp van de gilden. Vijfentwintig patriciërs, leden van de families Cleyngedanc, Hardevust, Bircklin, Mulingasse, Hirzelin, Rufus, Grin en anderen, werden verbannen; hun goederen werden verbeurd verklaard.¹¹⁵

Ook buiten de stad Keulen versterkte de aartsbisschop zijn positie. Op zijn initiatief werd een landvrede gesloten, „communis pax terre”, met de graven van Gulik, Gelre en Kleef, en eveneens met de bisschop van Utrecht en de graven van Sayn en van Berg waartoe ook andere edelen en ministerialen toetraden.¹¹⁶ Deze landvredebond moet vermoedelijk mede gezien worden als een poging om de goeddeels mislukte „Rheinische Städtebund” van 1254¹¹⁷ te vervangen door een organisatie, waarin de aartsbisschop meer invloed kon uitoefenen. Ook ging de aartsbisschop voort met het verwerven van „open huizen” en leenmannen voor de Keulse Kerk. Van koning Richard bemerkt men maar weinig meer; slechts een enkele keer wordt hij nog vermeld. Aartsbisschop en landsheren beheerseen de streken tussen Maas en Rijn; van Rijksgezag is nauwelijks meer sprake.

Ter aanvulling van het verhaal over de politieke gebeurtenissen dient nog iets gezegd te worden over het kerkelijk en geestelijk leven in de eerste helft van de 13e eeuw en met name tijdens het episcopaat van Koenraad van Hochstaden. Het moge waar zijn, dat bij een figuur als deze aartsbisschop de wereldlijke zijde van zijn ambtsuitoefening de meeste aandacht trekt en de wereldlijke gebeurtenissen ook in de bronnen de meeste aandacht getrokken hebben, toch is ook het kerkelijk en geestelijk leven van zijn tijd een en ander te vermelden; in de eerste plaats de stichting van kloosters, vooral vrouwenkloosters. Hierbij trad de aartsbisschop niet op als stichter, noch als belangrijke schenker; uit de oorkonden staat vast, dat hij niet vrijgevig geweest is.

Bij de kloosterstichting en de donatie is het veelal zó geweest, dat zijn medewerking en bevoordeling van de stichtingen hem geen wezenlijke offers kostte. Meestal zijn het kleine schenkingen of incorporaties van parochiekerken, waarmede aartsbisschop Koenraad de kloosters begunstigde. De kloosterstichtingen gingen meestal uit van wereldlijke personen, die ook het vermogen ter beschikking stelden. Een enkele keer traden ook kerkelijke personen als stichter op. In 1231 stichtte proost Godfried van Münstereifel het Cisterciënserklooster Bottenbroick, bij Bergheim,¹¹⁸ en in 1240 werd door de abdis Reginwid van Düssers de Cisterciënserinnenabdij Sterkrade, bij Düsseldorf, gesticht.¹¹⁹ In 1238 stichtte Godfried van Tomburg een adellijk vrouwenklooster in Schweinheim, bij Euskirchen,¹²⁰ in 1247 stichtten de graaf en gravin van Sayn een Augustinessenklooster in Blankenberg, aan de Sieg.¹²¹ In 1251 valt te vermelden de stichting van Gnadenthal, een Cisterciënserinnenklooster bij Neuss en in 1258 het Augustijner Koorherenstift Marienthal, bij Rees, een stichting van Sweder van Ringelberg.¹²²

In het jaar 1255 stichtte graaf Otto II van Gelre het Cisterciënserklooster Grafenthal, bij Goch.¹²³ Voorts blijkt, eveneens uit particuliere middelen van wereldlijke personen, van de stichting van armenhuizen in Neuss¹²⁴ en in Heisterbach.¹²⁵ De Dominicanen en Franciscanen, die zich vooral in de steden gevestigd hadden, ontvingen eveneens herhaaldelijk in een of andere vorm schenkingen. Ook aan kerken en bestaande kloosters werd in deze periode veel gebouwd. Zo begon men voorbeeld in 1254 in Nijmegen met de bouw van een nieuwe parochiekerk¹²⁶ en verrees in deze jaren ook de abdijkerk van Altenberg. Een bijzonder belangrijke gebeurtenis tijdens het episcopaat van Koenraad van Hochstaden was de eerste steenlegging van de nieuwe Dom te Keulen op 15 Augustus 1248.¹²⁷ Voor de bouw waren reeds jarenlang voorbereidingen getroffen. Er was geld verzameld en door paus Innocentius IV was in 1248 een aflat afgekondigd voor hen, die zouden bijdragen aan de financiering van de bouw,¹²⁸ waartoe ook een deel van de door aartsbisschop Koenraad tot stand gebrachte incorporaties van parochiekerken en kapellen werd bestemd. De bouw stond onder leiding van de steenhouwer Gerard, „Gerardus lapicides rector fabrice”; Gerard de Steenhouwer, kerkfabriekmeester.

Een ander facet van de bemoeienissen van aartsbisschop Koenraad

was de zorg voor de kerkelijke organisatie en zijn streven naar opheffing van misstanden in het leven van de geestelijkheid. Op de levenswijze van de parochie-geestelijkheid en van de collegiale geestelijken was nog wel iets aan te merken, zoals uit verschillende berichten uit de tijd zelf, onder meer uit de geschriften van Cesarius van Heisterbach, blijkt.¹²⁹ In 1261 vaardigde aartsbisschop Koenraad synodale statuten uit, die voorschriften bevatten om de misstanden te verminderen of weg te nemen.¹³⁰ Voorts heeft hij zich bezig gehouden met de regeling van de eredienst, zoals het uitvaardigen van voorschriften over de liturgie op *Mariae Purificatio*, (*Maria Lichtmis*) *Mariae Annunciatio* (*Maria Boodschap*) en enkele andere hoogtijdagen. Ook heeft hij visitatiereizen ondernomen.¹³¹ Dit alles getuigt van activiteiten, die buiten de politieke en wereldlijke aangelegenheden lagen.

Vermeldenswaard is, dat tijdens aartsbisschop Koenraad voor het eerst in oorkonden de volkstaal gebruikt wordt. Maar het Latijn blijft voorlopig nog regel, ook in de literatuur. De geschriften uit de 13e eeuw, die in de streken tussen Maas en Rijn tot stand komen, zijn voor een groot deel nog in het Latijn geschreven. De 12e eeuwse *Sr. Servaaslegende* van Hendrik van Veldeke vormt, evenals zijn *Eneas-roman*, een belangrijke uitzondering. In de historiografische werken van de 13e eeuw wordt zowel de volkstaal als het Latijn gebruikt. Zo bevat het „*Boek van de stad Keulen*” van Godfried Hagen (circa 1270) een verhaal in de volkstaal van de gebeurtenissen in de strijd van de Keulse patriciërs tegen de aartsbisschop en de gilden, waarbij de auteur zich op het standpunt van eerstgenoemden stelt.

De monnik Cesarius van Heisterbach, prior van het gelijknamige klooster in het Zevengebergte, schreef in het Latijn zijn verhalen over personen en gebeurtenissen in zijn tijd. Hij was een van de belangrijkste schrijvers uit de eerste helft van de 13e eeuw in deze streken; zijn werk is met name van belang voor de kennis van de cultuurgeschiedenis en kerkelijke historie. Cesarius was een oudere tijdgenoot van aartsbisschop Koenraad en kan – evenals de jongere Albertus Magnus – gelden als een typisch vertegenwoordiger van de Nederrijnse kloostergeleerdheid. Hij werd vermoedelijk omstreeks 1180 in Keulen geboren en overleed kort na 1240. Wat over zijn leven bekend is, moet ontleend worden aan zijn eigen geschriften; in andere acten en geschriften is niets over hem vermeld. Hij is in Keulen op school geweest, en wel eerst op

de school van het St. Andreasstift, daarna op de Domschool, zoals blijkt uit zijn hoofdwerk: „Dialogus Miraculorum”,¹³² waarin hij verhaalt, dat, toen men in 1198 na het overlijden van keizer Hendrik VI in de aartsbisschoppelijke residentie overleg pleegde over de keuze van een opvolger, zich in het zuiden aan de hemel een lichtende ster vertoonde, en dat hij toen met zijn schoolgenoten naar de bisschopshof ging om het verschijnsel waar te nemen. Verder vertelt hij over de gebeurtenissen, die hij in zijn jeugd in Keulen beleefd heeft. Zijn voornaamste leermeester was de deken van St. Andreas, Ensfried; van hem is in de „Dialogus Miraculorum” een korte biografie opgenomen, die een aantal bijzonderheden over het leven van Ensfried bevat, die in zijn tijd het voorbeeld van een goed geestelijke was. Maar men vindt in deze levensbeschrijving ook bijzonderheden over het leven van de Keulse geestelijkheid, waarop wel het een en ander aan te merken was. Slechts weinig geschriften geven zo typische schetsen van het dagelijkse leven in die tijd als een aantal teksten uit de „Dialogus”. Men maakt er kennis met verschillende facetten van het Middeleeuwse leven. In 1199 werd Cesarius monnik in de Cisterciënserabdij Heisterbach; hij was er novitenmeester, wat vermoedelijk geleid heeft tot het schrijven van de „Dialogus”, omdat hij zijn leerlingen voorbeelden wilde geven, voorbeelden, die ons ook voeren buiten de wereld van de aanzienlijken, die in de politieke geschiedenis zo op de voorgrond staan. Zij zijn te meer welkom omdat de meeste bronnen uit deze en voorafgaande perioden zo betrekkelijk weinig over de „gewone man” vermelden. De methode om door „exempla” lering te verschaffen werd ook gevolgd door een tijdgenoot van Cesarius, de Zuid-Nederlandse Dominicaan Thomas van Cantimpré. Cesarius geeft in zijn „Dialogus” gesprekken weer tussen een monnik en een noviet. Zij spreken over wonderen en wonderlijke zaken en de monnik verhaalt over merkwaardige gebeurtenissen waaruit Gods ingrijpen in het lot van de mensen blijkt en waarmede voorbeelden gegeven worden van de vervulling van christelijke plichten. De verhalen laten ons iets zien van het leven in de 13e eeuw. Opvattingen, leefwijze, gewoonten van geestelijken en leken worden ons voor ogen gesteld en misstanden, verkeerde handelwijzen worden veroordeeld. Het werk is niet zonder invloed gebleven; het werd herhaaldelijk afgeschreven en vertaald en later gedrukt. Zó is Cesarius van Heisterbach een figuur, die met zijn „Dialogus” en de

heiligenlevens van Engelbert I en van Elisabeth van Thüringen een opmerkelijke plaats inneemt in de kerkgeschiedenis en in de cultuurgeschiedenis.

Noten

- ¹ Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*; Bd. III, Erste Hälfte, 1205-1261; Bonn, 1909; no. 570.
- ² Knipping, no 598.
- ³ Knipping, no 568.
- ⁴ Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Zweiter Band*, 1201-1300; Düsseldorf, 1846; no 136.
- ⁵ Lacomblet, II, no. 166.
- ⁶ Knipping, III, no 937.
- ⁷ Lacomblet, II, no 169; Knipping, III', no 712.
- ⁸ Lacomblet, II, no 180.
- ⁹ Lacomblet, II, no 181. („... dat gij in geen enkel opzicht verkoop van kapittelgoederen zult toelaten“.)
- ¹⁰ Knipping, III', no 800-804, 815 en 722-724.
- ¹¹ Knipping, III', no 834-836 en 853-854.
- ¹² Knipping, III', no 816, 833.
- ¹³ Knipping, III', no 831.
- ¹⁴ Knipping III', no 868, 869.
- ¹⁵ Lacomblet, II, no 204.
- ¹⁶ Knipping, III', no 814.
- ¹⁷ Knipping, III', no 888.
- ¹⁸ *Westfälisches Urkundenbuch*, Bd. VII, no 546.
- ¹⁹ Zie E. Wisplinghoff, *Konrad von Hochstaden, Erzbischof von Köln, 1205-1261*; in: *Rheinische Lebensbilder*, II, 1966, S. 7.
- ²⁰ Knipping, III', no 986.
- ²¹ Lacomblet, II, no 230; Knipping, III', no 911.
- ²² Lacomblet, II, no 242; Knipping, II, no. 952. („... gewapenderhand, niet alleen binnen, maar ook buiten de muren van de stad“); („... toen de Keulse Kerk in zulke moeilijke omstandigheden verkeerde, dat herstel nauwelijks te hopen was“).
- ²³ Karl Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*; Leipzig, 1937, S. 285.
- ²⁴ Knipping, III', no 936.
- ²⁵ Knipping, III', no 947.
- ²⁶ Knipping, III', no 948.
- ²⁷ Knipping, III', no 959.
- ²⁸ Lacomblet, II, no. 274.
- ²⁹ Knipping, III', no 1030.
- ³⁰ Lacomblet, II, no 247.

- 31 Lacomblet, II, no 267.
- 32 Knipping, III', no 936.
- 33 Knipping, III', no 945.
- 34 Knipping, III', no 939.
- 35 Knipping, III', no 930.
- 36 Knipping, III', no 944.
- 37 Knipping, III', no 951.
- 38 Knipping, III', no 978.
- 39 Knipping, III', no 988.
- 39a Knipping, III', no 979.
- 40 Knipping, III', no 1030, 1033, 1039.
- 41 Wisplinghoff, Konrad von Hochstaden, S. 10/11.
- 42 Knipping, III', no 936.
- 43 Knipping, III', no 937.
- 44 Knipping, III', no 939.
- 45 Knipping, III', no 944.
- 46 Knipping, III', no 1168, 1178.
- 47 Lacomblet, II, no 304.
- 48 Knipping, III', no 1257.
- 49 Lacomblet, II, no 260.
- 50 Knipping, III', no 1056.
- 51 Knipping, III', no 1050.
- 52 Knipping, III', no 1122.
- 53 Knipping, III', no 1126; Lacomblet, II, no 282.
- 54 Knipping, III', no 1155.
- 55 Zie ook Knipping, III', no 1126.
- 56 Lacomblet, II, no 286; Knipping, III', no 1121. („... omdat wij zijn wijnstokken deden rooien voor de bevestiging en versterking van onze stad Bonn”).
- 57 Lacomblet, II, no 292.
- 58 Knipping, III', no 1239, 1240, 1249; Lacomblet, II, no 297.
- 59 Lacomblet, II, no 342; Knipping, III', no 1446.
- 60 Lacomblet, II, no 303.
- 61 Lacomblet, II, no 305.
- 62 Knipping, III', no 1246.
- 63 Knipping, III', no 1307.
- 64 Lacomblet, II, no 306.
- 65 Lacomblet, II, no 338.
- 66 Lacomblet, II, no 317.
- 67 Lacomblet, II, no 364.
- 68 Lacomblet, II, no 318.
- 69 Lacomblet, II, no 319.
- 70 Lacomblet, II, no 333.
- 71 Knipping, III', no 1703.
- 72 Lacomblet, II, no 345.
- 73 Lacomblet, II, no 335.

- ⁷⁴ Lacomblet, II, no 348.
- ⁷⁵ Zie hierna blz. 169.
- ⁷⁶ Sloet, Oorkondenboek voor de graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 Juni 1288; 's Gravenhage 1872-1976' no 679, 688, 693.
- ⁷⁷ Sloet, no 688.
- ⁷⁸ Sloet, no 772.
- ⁷⁹ Sloet, no 764.
- ⁸⁰ Sloet, no 689, 694, 696; Lacomblet, II, no 330.
- ⁸¹ Knipping, III', no 1323.
- ⁸² Lacomblet, II, no 330.
- ⁸³ Knipping, III', no 1632.
- ⁸⁴ Lacomblet, II, no 382.
- ⁸⁵ Lacomblet, II, no 394.
- ⁸⁶ Lacomblet, II, no 357.
- ⁸⁷ Lacomblet, II, no 444.
- ⁸⁸ Lacomblet, II, no 376.
- ⁸⁹ Lacomblet, II, no 434, 435.
- ⁹⁰ Lacomblet, II, no 452; Knipping, III', no 2003.
- ⁹¹ Knipping, III', no 1453.
- ⁹² Lacomblet, II, no 361.
- ⁹³ Lacomblet, II, no 410, en de daarbij gevoegde noot 1.
- ⁹⁴ Lacomblet, II, no 357.
- ⁹⁵ Lacomblet, II, no 357, noot 1.
- ⁹⁶ Lacomblet, II, no 377 (13 Dec. 1251).
- ⁹⁷ Knipping, III', no 1663, 1665, 1669; Lacomblet, II, 380.
- ⁹⁸ „Ceterum si contingeret, quod deus avertat, quod reverendus pater dominus noster dominus archiepiscopus coloniensis et nos (i.e. Brabant) discordaremus –”.
- ⁹⁹ Gottfried Hagen, Reimchronik; in: Chroniken der deutschen Städte, II, S. 46.
- ¹⁰⁰ Lacomblet, II, no 452, paragraaf 52: „ . . . dicimus quod judei libere spectant ad cameram domini archiepiscopi, si tamen ipse archiepiscopus aliquid conscripsit civitati et judeis vel aliquibus de civitate, dicimus quod justum est quod teneat eis”. „Item ad 53 dicimus de hoc debere fieri sicut de jure et antiqua consuetudine observatum est”. (Wij stellen vast, dat de Joden ter vrije beschikking van de aartsbischoepelijke administratie staan; indien echter de aartsbisschop aan de stad en de Joden iets voorschrijft, dan moet hij dat nakomen. Met betrekking tot punt 53 bepalen wij dat hier gehandeld moet worden overeenkomstig recht en gebruik).
- ¹⁰¹ Lacomblet, II, no 404; Knipping, III', no 1827.
- ¹⁰² Lacomblet, II, no 410; Knipping, III', no 1827.
- ¹⁰³ Knipping, III', no 1818; zie ook Knipping, III', no 1858 (brief van paus Alexander IV van Augustus 1255, waarin hij de aartsbisschop waarschuwt tegen deelname aan plannen om Rooms-Koning Willem II af te zetten en een andere koning te verkiezen).
- ¹⁰⁴ Lacomblet, II, no 411.
- ¹⁰⁵ Lacomblet, II, no 412.
- ¹⁰⁶ Lacomblet, II, no 429, 430.
- ¹⁰⁷ Lacomblet, II, no 429.

- ¹⁰⁸ Lacomblet, II, no 441.
- ¹⁰⁹ Lacomblet, II, no 438.
- ¹¹⁰ Zie blz. 168.
- ¹¹¹ Knipping, III', no 1979; Lacomblet, II, no 443 („in de tegenwoordige oorlog tussen aartsbisschop en de burgers van Keulen”).
- ¹¹² Lacomblet, II, no 444.
- ¹¹³ Knipping, III', no 2003; zie ook Wisplinghoff, Konrad von Hochstaden, S. 20.
- ¹¹⁴ Lacomblet, II, no 465; Knipping, III', no 2046.
- ¹¹⁵ Lacomblet, II, no 467; Knipping, III', no 2048.
- ¹¹⁶ Lacomblet, II, no 478; Knipping, III', no 2075; Sloet, no 824.
- ¹¹⁷ Zie hierna blz. 185.
- ¹¹⁸ Knipping, III', no 742.
- ¹¹⁹ Lacomblet, II, no 251.
- ¹²⁰ Lacomblet, II, no 238.
- ¹²¹ Lacomblet, II, no 321.
- ¹²² Lacomblet, II, no 459.
- ¹²³ Sloet, no 771.
- ¹²⁴ Lacomblet, II, no 273.
- ¹²⁵ Lacomblet, II, no 398.
- ¹²⁶ Sloet, no 762.
- ¹²⁷ Knipping, III', no 1410.
- ¹²⁸ Lacomblet, II, no 332.
- ¹²⁹ Zie Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach, herausgeg. von Alfons Hilka, Bonn, 1933-37.
- ¹³⁰ Knipping, III', no 2146, 2148, 2142.
- ¹³¹ Knipping, III', no 2142.
- ¹³² Zie Alfons Hilka, Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach, Bnd I.

In de periode, die circa 1250 eindigde, was de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn nog nauw verbonden met de gebeurtenissen in het Duitse Rijk. De activiteiten van de Keulse aartsbisschoppen, al waren zij tevens doende hun positie als landsheren aan de Nederrijn en in Zuid-Westfalen te versterken en te consolideren, wijzen toch altijd nog op nauwe relaties met de Rijkspolitiek. Men denke hierbij met name aan de aartsbisschoppen Reinald van Dassel, Philips van Heinsberg, Engelbert I van Berg en Koenraad van Hochstaden, die als aartsbisschoppen van Keulen een zeer vooraanstaande positie in het Duitse Rijk en in de Rijkspolitiek innamen en wier politieke houding dikwijls beslissend was voor de gang van zaken in het Duitse Rijk. Maar zij waren niet slechts exponenten van de Rijkspolitiek; zij waren evenzeer steeds bedacht op de vestiging en versterking van hun landsheerlijke positie. Omstreeks 1250 was de „terra Coloniensis” dan ook het belangrijkste territorium aan de Nederrijn. De stad Keulen, die zeer zeker niet steeds in vrede en eensgezindheid met de aartsbisschoppen leefde, was één van de belangrijkste centra van het Duitse Rijk. Voor geheel West-Europa zelfs was Keulen een middelpunt, een knooppunt van handel en verkeer, waar de goederen uit Oost en West samenstroombden en waar zich een aanzienlijke stand van kooplieden ontwikkelde, die Keulen tot een financieel knooppunt en handelscentrum maakten. De Keulse betrekkingen strekten zich uit naar Italië, naar Engeland, Vlaanderen, Brabant en Noord-Frankrijk, naar de overige Duitse landen en naar de gebieden aan de Maas en aan de mondingen van de Rijn. Julius Ficker, een van de vooraanstaande historici in het Duitsland van de 19de eeuw, heeft eens gezegd: „Wenn irgendwo, so lag in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu Köln der Mittelpunkt

des deutschen Lebens". Met name op economisch terrein bleef dit nog lang het geval, ook toen de landsheerlijke positie van de aartsbisdommen reeds aanzienlijk aan betekenis had ingeboet. Want deze vermindering van de landsheerlijke macht van de aartsbisdommen ging samen met het stijgen van de politieke betekenis van de stad Keulen, die steeds duidelijker en nadrukkelijker een eigen politiek ging voeren, een politiek, die geheel in overeenstemming was met de economische belangen van de stad en herhaaldelijk in botsing kwam met de politiek van de aartsbisdommen. Dit bleek onder meer duidelijk in de Limburgse Successie-oorlog, toen aartsbisdom Siegfried van Westerburch zich aan de zijde van de graaf van Gelre schaarde, de stad Keulen echter de zijde van de hertog van Brabant koos, en wèl op grond van hare economische belangen. Sinds circa 1250 verschoof de machtspositie van de aartsbisdom van Keulen voor een belangrijk deel naar de stad Keulen.

Dit was niet het enige machtsverlies, dat de Keulse aartsbisdom ondervond. Ook aan de situatie, dat de Nederrijnse streken onder leiding van de Keulse aartsbisdom een politiek zwaartepunt in het Rijk vormden, kwam een einde; in de tweede helft van de 13de eeuw verplaatste dit zwaartepunt zich naar het Zuiden en Zuid-oosten. De politieke geschiedenis van de landen aan de Nederrijn wordt sinds circa 1250 steeds meer territoriale geschiedenis, terwijl de territoria betrokken worden in de strijd van hun landsheren om steeds grotere zelfstandigheid tegenover het Rijk te verwerven, een ontwikkeling, die reeds eerder een aanvang had genomen. Tussen koning en onderdanen schuiven zich met steeds groter nadrukkelijkheid de landsheren door verwerving van Rijksrechten en Rijksgoederen. De directe invloed van koning en Rijk wordt steeds meer teruggedrongen; het Rijksbezit aan de Nederrijn wordt steeds kleiner. Als zodanig is omstreeks 1250 nog slechts een fractie over van wat het eens geweest was. Daarbij ging het in hoofdzaak om enkele Rijkssteden: Dortmund, Kaiserswerth, Aken en Düren. Nijmegen kwam in 1248 in handen van de graaf van Gelre, al was het dan ook maar als pandbezit, terwijl Maastricht al eerder voor het Rijk verloren was gegaan. Het lot van het aanvankelijk omvangrijke Rijksbezit aan de Nederrijn, dat steeds meer in handen van territoriale heren en van andere territoriale en locale machthebbers kwam, tekent duidelijk de overgang, die in de 13de eeuw plaatsvindt, van Rijkspolitiek naar territoriale politiek, van koningschap naar landsheerlijkheid,

van Rijksgeschiedenis naar territoriale geschiedenis. De toekomst behoorde aan de landsheerlijkheid en aan de territoriale machten, die zich daarbij in de landen tussen Maas en Rijn zouden ontwikkelen.

De wereldlijke landsheren hadden daarbij rekening te houden met de aartsbisschop van Keulen, die – ook al was diens positie als vooraanstaande machthebber in het Rijk minder belangrijk geworden – toch nog altijd als territoriaal vorst in belangrijke mate medetelde.

De verzwakking van het Rijksgezag, ten dele veroorzaakt door pauselijk ingrijpen in de algemene Duitse aangelegenheden, stelde de landsheren, en ook in vele gevallen de grote steden, in staat hun streven naar zelfstandigheid te verwerkelijken, soms in onderlinge overeenstemming en samenwerking, soms in onderlinge tegenstellingen, zonder dat het Rijksgezag in staat was deze tegenstellingen weg te nemen, te overbruggen of te verhinderen, dat zij tot verdere ontbinding van het Rijk en van het centrale gezag leidden. De regeringsperiode van keizer Frederik II en de activiteiten van zijn zoon koning Hendrik VII en van koning Koenraad IV hadden deze ontbinding reeds voorbereid. In de tweede helft van de 13de eeuw zette zich deze ontwikkeling voort. Het zwaartepunt van de Rijksregering kwam – niettegenstaande de pogingen van koning Rudolf van Habsburg (1273-1293) om zich van invloed in het noordwesten van het Rijk te verzekeren – in het zuidoosten van het Rijk te liggen; de noordwestelijke gebieden werden steeds meer aan hun lot overgelaten. Deze ontwikkeling had voor die gebieden belangrijke gevolgen, en niet alléén voor de streken tussen Maas en Rijn, maar ook voor Westfalen en voor de Nederlanden. Want het terugtrekken van de centrale Rijksregering uit deze excentrisch gelegen gebieden opende de deur voor het binnendringen van de invloed van de westelijke machten, Frankrijk en Engeland. Deze landen waren in de 13de eeuw in politiek opzicht in opkomst; daar steeg de centrale regering in macht en aanzien, in Duitsland verloor zij aan betekenis. De tweede helft van de 13de eeuw is dan ook de periode, waarin de wederom onderling concurrerende pogingen van de Engelse en Franse koningen om invloed in het noordwesten van Europa te verkrijgen duidelijk een aanvang nemen. Dit wat het algemene aspect van de politieke situatie in de tweede helft van de 13de eeuw betreft.

In de geschiedenis van de Nederrijnse gebieden sedert circa 1250 komt de vraag naar voren in hoeverre zich in de streken tussen Maas en

Rijn landsheerlijkheden zouden ontwikkelen uit het zeer gecompliceerde conglomeraat van rechten en bezittingen, die in deze streken nogal sterk verspreid lagen. Een deel daarvan was in handen van de nog altijd machtige aartsbisschop van Keulen, een ander deel in handen van wereldlijke machthebbers, de graven van Kleef, van Gelre, van Gulik, van Meurs, van de hertogen van Brabant en van Limburg en van verscheidene andere machthebbers als de erfgenamen van de graven van Hochstaden en talrijke andere dynasten. Noch in de streken tussen Maas en Rijn, noch in het overige deel van het Rijnland waren de voorwaarden voor de ontwikkeling van grote territoria gunstig. Er ontbrak een zekere door gemeenschappelijke afkomst bepaalde samenhangigheid van de bevolking, zoals deze tot op zekere hoogte bij voorbeeld bestond in Saksen en Beieren, waar de reminiscenties aan stamverbanden, waarop in vroegere tijden de stamhertogdommen in het Duitse Rijk berust hadden, een rol speelden. In Lotharingen had men geen stamhertogdom gekend, en dus ook niet in de streken tussen Maas en Rijn, die een deel van Lotharingen vormden.

Er bestond nog een tweede belemmering voor het ontstaan van een groot samenhangend territorium in de Rijnlanden, namelijk de aanwezigheid van de geestelijke territoria, Mainz en Trier in het zuiden, Keulen in het noorden. Zij hebben de totstandkoming van een groot wereldlijk territorium verhinderd.

De Keulse aartsbisschoppen hebben zelf getracht een territoriale eenheidsstaat aan de Nederrijn te stichten. Zij hadden daartoe – territoriaal gezien – een redelijk goed uitgangspunt, namelijk een meer dan 100 km lange, maar niet zeer brede strook gebied langs de linkeroever van de Rijn van Remagen tot voorbij Düsseldorf, bovendien nog verscheidene kleinere en grotere, ten westen en ten noorden van die strook gelegen gebieden. Verder bezaten de Keulse aartsbisschoppen nog gebieden ten oosten van de Rijn en in Zuid-Westfalen. Dit conglomeraat van gebieden te consolideren en het daartussen gelegen gebied in bezit te krijgen en over het overige deel van de landen tussen Maas en Rijn de opperheerschappij te verwerven, moest het doel zijn van de territoriale politiek van de Keulse aartsbisschoppen. Als gevolg van de omstandigheid, dat zij veelal voortkwamen uit Nederrijnse dynastengeslachten, werd dit streven nog gestimuleerd en versterkt. Zij beschikten daarbij over een aanzienlijke krijgsmacht en over geldmid-

delen, die voor een belangrijk deel verkregen werden uit het omvangrijke kerkelijke bezit. Deze politiek van de Keulse aartsbisdommen betekende een gevaar voor de wereldlijke dynasten, wier territoria belemmeringen vormden voor de afronding en consolidatie van de „Terra Coloniensis”. Vandaar de oppositie van de wereldlijke dynasten, die daarbij in verscheidene gevallen een bondgenoot vonden in de stad Keulen.

Deze stad maakte zich tegen het einde van de 13de eeuw vrijwel onafhankelijk van de stadsheer-aartsbisdom en verkreeg in 1274 een rijksonmiddellijke status.¹ De aartsbisdom verlegde toen zijn residentie naar Bonn. Mede als gevolg van de samenwerking van de territoriale heren met de stad Keulen ging het militaire overwicht van de aartsbisdom verloren. Dat bleek onder meer in de Limburgse Successie-oorlog eigenlijk een strijd tussen de Keulse aartsbisdom Siegfried van Westerburch en hertog Jan I van Brabant om de hegemonie in de streken waardoor de grote handelsweg van Keulen naar Brabant en Vlaanderen liep. Gelre speelde als bondgenoot van aartsbisdom Siegfried een min of meer toevallige rol, opgedrongen door het openvallen van de Limburgse erfenis. Op 5 Juni 1288 werd het leger van de aartsbisdom en zijn bondgenoten bij Woeringen, ten noorden van de stad Keulen, verslagen. Dat betekende niet alleen, dat de aartsbisdom zijn machtspositie aan de handelsweg Keulen-Brabant verloor, maar ook het voorlopig einde van de aartsbischoppelijke expansieplannen. Het hertogdom Limburg kwam in Brabantse handen en de vorming van een groot Keuls landsheerlijk territorium was verhinderd. Toch bleven de tegenstellingen tussen de aartsbisdom en verscheidene van de wereldlijke dynasten voortbestaan. Reeds tijdens het Interregnum, dat in 1247 aanving met de verkiezing van graaf Willem II van Holland tot Rooms-koning, waren die tegenstellingen aan het licht getreden. Zij werden nu tot een wezenlijk kenmerk van de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn, die – zoals reeds eerder vermeld – steeds meer het karakter verkreeg van een geschiedenis van de afzonderlijke territoria en van hun wederzijdse betrekkingen, waarbij ook de algemene politieke en kerkpolitieke ontwikkelingen in het Rijk en in West-Europa betrokken zijn. De West-Europese geschiedenis, die dan in veel mindere mate dan vóórdien Rijksgeschiedenis geworden is, ging zich ten dele in de landen tussen Rijn en Maas afspelen.

Voorlopig was het daar nog zó, dat geen van de wereldlijke of geestelijke landsheren een macht vormde, die in staat was vrede, rust en zekerheid of de algemene veiligheid van personen en goederen te garanderen. De tegenstellingen op politiek terrein waren er nu eenmaal en gaven aanleiding tot onrust, onveiligheid en rechtsonzekerheid, die – nu het Rijksgezag ontbrak – slechts door een krachtig territoriaal gezag uit de wereld geholpen konden worden. Het waren, behalve de bewoners van het platteland, die zich uiteraard niet konden verweren tegen onrecht en geweld, vooral de steden, die deze situatie als schadelijk voor hun belangen ondervonden. Behalve Keulen en Aken waren er in de streken tussen Maas en Rijn ook een aantal landsheerlijke steden opgekomen, Neuss, Gulik, Duisburg, Wesel, Kleef, Düsseldorf, Xanten, Emmerik, Roermond en verschillende kleinere steden. Het verkeer langs de Rijn, naar de stroomopwaarts gelegen steden en landen, en naar de Nederlanden en naar Engeland, alsmede het verkeer over land naar Brabant en Vlaanderen, naar Midden-Duitsland en de Oostzeelanden, waaraan deze steden deelnamen, had een periode van economische bloei teweeg gebracht. Deze bloei werd bedreigd door de voortdurende politieke onrust en door de daarmee verbonden krijgsbedrijven, zodat de steden om redenen van zelfbehoud erop bedacht waren hiertegen daadwerkelijk op te treden.

Zo kwam het, dat de steden in het Rijnland haar krachten gingen verenigen en gingen samenwerken om haar economische belangen te beschermen. Zij werden hiertoe genoodzaakt, omdat zowel het centrale Rijksgezag als de territoriale machthebbers niet in staat waren die bescherming in voldoende mate te bieden. In 1226 was reeds een stedenbond gevormd aan de Rijn, toen Spiers, Worms, Mainz, Bingen en Frankfort zich aaneensloten. Maar de tijd was nog niet gunstig voor een doeltreffende samenwerking. Na 1250 volgde een nieuwe poging, dit maal met meer succes. In 1254 kwam de „Rheinische Städtebund”, waaraan ook de aartsbisschoppen van Mainz en Keulen deelnamen,² tot stand.³ Zij was de voorloper van latere stedenverbonden en in zekere zin ook van de Duitse Hanze, die als koopliedenverbond begonnen, als stedenbond grote betekenis heeft gekregen. Het initiatief voor de „Rheinische Städtebund” was wederom genomen door enkele Bovenrijnse steden, waarbij zich al spoedig de meeste steden in de streken tussen Maas en Rijn, met name de stad Keulen,⁴ aansloten. Ook

verschillende wereldlijke heren sloten zich aan, zodat de ontwikkeling tendeerde in de richting van een landvredebond. De heterogene samenstelling en de neiging tot inmenging in de Rijkspolitiek, waartoe de erkenning van de bond door de Rooms-koning Willem aanleiding gaf, deden echter binnen het bondgenootschap spanningen ontstaan, die er de oorzaak van waren, dat de opzet mislukte.

Aartsbisschop Koenraad van Hochstaden was, zoals wij zagen – er tijdens zijn laatste regeringsjaren nog in geslaagd een belangrijk deel van zijn verloren invloed in de stad Keulen te herwinnen, maar zijn opvolger Engelbert II (1261-1274) moest deze machtsuitbreiding weer prijsgeven na een langdurige strijd, die tot resultaat had, dat de zelfstandige positie van de stad Keulen door koning Rudolf van Habsburg in 1274 rijksrechtelijk erkend werd.⁵ De betekenis van deze zelfstandigheid was onder meer, dat de stad zich in de territoriale politiek steeds onafhankelijker kon opstellen en duidelijk partij kon kiezen in de conflicten, die het gevolg waren van het streven naar territoriale machtsontplooiing van de onderscheiden landsheren in de streken tussen Maas en Rijn. In de strijd, die de stad Keulen voerde tegen aartsbisschop Engelbert II, verkreeg de stad Keulen behalve van de graven van Gelre en van Berg steun van graaf Willem IV van Gulik (1219-1278),⁶ Deze was – zoals hij in het verleden had getoond – bepaald geen vriend van de Keulse aartsbisschoppen, al heerste ook bij tijd en wijle vrede tussen kerkvorst en graaf, zoals bij voorbeeld in 1248, toen graaf Willem bij een verdrag tussen aartsbisschop Koenraad en bisschop Engelbert van Osnabrück als getuige voor de aartsbisschop optrad⁷ en in hetzelfde jaar zich als borg stelde voor de aartsbisschop in een regeling over de Hochstadense erfenis, waarbij de broeder van graaf Willem als belanghebbende betrokken was.⁸ Maar afgezien van deze tijdelijke en incidentele blijken van toenadering waren conflicten tussen aartsbisschop Koenraad en graaf Willem IV van Gulik zoal geen regel, dan toch zeker geen uitzondering.

Het was al begonnen in 1242; toen geraakte aartsbisschop Koenraad in de gevangenschap van graaf Willem IV en werd hij daaruit op voor de aartsbisschop nogal bezwarende voorwaarden ontslagen.⁹ Ook daarna deed graaf Willem zich gedurende zijn gehele regeringsperiode kennen als een tegenstander waarmee ernstig rekening moest worden gehouden. Hoewel hij zich in 1250 tegenover aartsbisschop Koenraad

verplicht had tot vriendschap en eventuele krijgshulp,¹⁰ verbrak hij deze overeenkomst; hij sloot in Maart 1252 een verdrag met de stad Keulen¹¹ en begon een oorlog, waarin hij echter een nederlaag leed en vergoeding van aangebrachte schade moest betalen.¹² Niettemin viel hij in 1256 wederom plunderend het aartsbisschoppelijke gebied binnen, thans in bondgenootschap met bisschop Simon van Paderborn.

Toen deze aangelegenheid geregeld was, kwam er blijkbaar enige verbetering in de relatie tussen de aartsbisschop en de Gulikse graaf tot stand, want in 1259 trad laatstgenoemde als getuige op in een oorkonde van aartsbisschop Koenraad betreffende het beheer van de munt in de stad Keulen.¹³ In hetzelfde jaar sloot de graaf van Gulik zich aan bij de landvredebond, waaraan ook de graven van Vianden, en een groot aantal edelen en ministerialen deelnamen.¹⁴ Maar ook deze landvrede onderging het lot van vele andere voorafgaande pogingen tot vrede-stichting: er kwam niets van terecht. Ook tussen de aartsbisschop van Keulen en de graaf van Gulik bleef de vrede niet lang bewaard. Dat ondervond de opvolger van Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop Engelbert II, die in 1267 door graaf Willem IV gevangen genomen werd. De graaf hield de aartsbisschop verscheidene jaren in gevangenschap, wat hem in 1268 en 1270 op de pauselijke ban kwam te staan en op een interdict over zijn territorium.¹⁵ Engelbert II werd slechts vrijgelaten, nadat hij concessies gedaan had, die mede ten gunste van de stad Keulen strekten.¹⁶ De graaf van Gulik trachtte ook zijn invloed en positie in de stad Aken te versterken, maar dit werd hem noodlottig, want bij een oproer van de burgers in 1278 werd hij doodgeslagen, wat aartsbisschop Siegfried van Westerburg, die in 1274 Engelbert II was opgevolgd, van een lastige tegenstander bevrijdde.

De graaf van Gulik was niet de enige tegenstander, die er op uit was eigen gebied en macht te vergroten en de omvang van de „terra Coloniensis” te beperken, en te verhinderen, dat de aartsbisschop de machtigste landsheer werd in de streken tussen Maas en Rijn. Het langgerekt wereldlijk gebied van de Keulse aartsbisschop met zijn nogal brokkelige randen en vele exclaven was niet alleen voor de graaf van Gulik, maar ook voor andere dynasten en heren zowel een sta-in-de-weg als een bedreiging. Het gevolg hiervan was, dat ook de graven van Kleef, die in het noorden van deze streken een vrij klein, doch tamelijk aaneengesloten gebied bezaten, meermalen in conflict geraakten met de

Keulse aartsbisschoppen, tot wier gebied de exclaves Rheinberg en Xanten – vooruitgeschoven posten van de „Terra coloniensis” – behoorden, terwijl zij ook bezittingen, onder meer Rees en omgeving hadden aan de oostelijke oever van de Rijn – waar de graaf van Kleef onder meer de stad Wesel bezat, en tegen het einde van de 13de eeuw ook Duisburg in pand verkreeg van het Rijk. De hier aangeduide staatkundige situatie was uiteraard een bron van moeilijkheden en conflicten en maakte herhaaldelijk regelingen noodzakelijk ten einde het uitbreken van conflicten te voorkomen.¹⁷ Dit laatste was bij voorbeeld het geval bij de ommuring van de „villa” Dorsten aan de Lippe, ten oosten van Wesel in 1251. Dorsten was een allodium van de collegiale kerk van Sint. Victor in Xanten, maar werd ten behoeve van de Keulse Kerk versterkt, waarbij de rechten van het Stift Xanten gewaarborgd werden.¹⁸

Het Kleefse gebied strekte zich in westelijke richting uit tot aan de Maas zodat het ook Gennep en omgeving omvatte. Als gevolg hiervan was het Gelderse gebied aan de Niers en de Maas, het Overkwartier, van het overige deel van het Gelderse territorium, de zogenaamde Nederkwartieren, gescheiden, omdat de tegenover Gennep gelegen Maasoever tot de van Gelre onafhankelijke heerlijkheid Cuyck behoorde. De uit deze situatie voortvloeiende moeilijkheden werden in de loop van de 14de eeuw nog groter toen de graven van Kleef die reeds delen van de oostelijke Betuwe bezaten, de Lijmers verwierven en ten slotte zelfs de stad Emmerik.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat er ondanks het bestaan van familierelaties – graaf Otto II van Gelre was gehuwd met Margareta, een dochter van de graaf van Kleef – herhaaldelijk geschillen rezen tussen de graven van Kleef en Gelre. Na het overlijden van gravin Margareta in 1251 bleef het nog enkele jaren rustig en in 1259 namen beide graven deel aan de landvredebond van dat jaar. Maar reeds kort daarna rees tussen hen een geschil, dat in 1260 door bemiddeling van hertog Hendrik van Brabant werd beëindigd; bij deze gelegenheid werd een huwelijk tussen de oudste zoon van de graaf van Kleef en een dochter van graaf Otto II van Gelre overeengekomen.¹⁹ Daarmede waren de moeilijkheden niet uit de wereld; een nieuw conflict werd in 1266 wederom door een uitspraak van de hertog van Brabant, beëindigd.²⁰ Het ging toen over quaesties in verband met de tolheffing en

over de wederzijdse rechten in het Rijkswoud tussen Kleef en Nijmegen. Ook Reinald I, de opvolger van Otto II, kwam in botsing met de graaf van Kleef, een conflict dat in 1271 werd bijgelegd.²¹ In 1279 verbonden de beide graven zich weliswaar met de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Brabant met het oog op de landvrede tussen Rijn en Dender,²² maar reeds in 1282 blijkt weer twist te zijn uitgebroken en wordt de vrede gesloten na bemiddeling van de graaf van Sayn.²³ Een jaar later verbonden de graven van Kleef en van Gelre zich tegen de hertog van Brabant.²⁴ Dat wil bepaald niet zeggen, dat graaf Reinald I van Gelre aan graaf Diederik van Kleef een betrouwbare bondgenoot had, want in 1288, juist voor de slag bij Woeringen, verplichtte zich graaf Gerhard van Dietz tot krijgshulp aan de graaf van Kleef tegen Reinald I.²⁵

Maar, zoals uit het voorafgaande reeds blijkt, het ging bij de graven van Kleef niet alléén om hun positie in het noordelijke deel van de streken tussen Maas en Rijn. Zij hadden uit hoofde van familierelaties en daaruit voortvloeiende rechten en aanspraken ook elders in deze streken belangen. Dat blijkt onder meer wanneer na het huwelijk van Diederik, oudste zoon van graaf Diederik V van Kleef, met Aleidis van Heinsberg, aartsbisschop Koenraad in September 1259 de burcht Tomburg met de daarbij behorende goederen aan het jeugdige echtpaar in levenslang vruchtgebruik geeft.²⁶ In hetzelfde jaar 1259 sloot genoemde Diederik zich aan bij de landvredebond van dat jaar.²⁷

Opmerkelijk is het, dat de graven van Gelre zich in deze jaren betrekkelijk rustig hielden en dat van conflicten tussen hen en de aartsbisschoppen van Keulen maar zelden sprake is. Hun gebied aan de Niers grensde aan het aartsbisschoppelijk territorium, maar deze nabuurschap heeft slechts in enkele gevallen tot verwijdering, conflict of strijd geleid. Sedert omstreeks het midden van de 13de eeuw zijn er duidelijke aanwijzingen voor een redelijk goede verhouding met de Keulse aartsbisschop, die in November 1249 aan graaf Otto II verlof gaf de parochiekerk in het zo juist in pand verworven Nijmegen af te breken en op een andere plaats te herbouwen.²⁸ In een aartsbisschoppelijke oorkonde van 21 Mei 1250 betreffende een schenking aan de premonstratenserabdij Knechtsteden,²⁹ trad graaf Otto II als getuige op, evenals de graaf van Gulik en diens broeder Walram. In Juni 1251 sloot graaf Otto II een ruilovereenkomst met aartsbisschop Koenraad

ten behoefte van het door de graaf te stichten Cisterciënserklooster Grafenthal, een stichting, die in 1255 tot stand kwam.³⁰ In December 1251 trad graaf Otto II op als bemiddelaar bij het sluiten van een verdrag tussen hertog Hendrik van Brabant en de stad Keulen³¹ en in November 1253 fungeerde hij tezamen met Rooms koning Willem, de hertogen van Brabant en van Limburg, de aartsbisschop van Keulen en de graaf van Gulik als getuige in een oorkonde van graaf Diederik van Kleef betreffende de burcht Tomburg.³² In Januari 1254 verbond Otto II zich tegenover de aartsbisschop³³ tot een regeling van de rechtspositie van Keulse onderdanen, die in Gelre vertoefden. In Februari 1257 waarborgde aartsbisschop Koenraad aan graaf Otto II de hem door koning Richard gedane toezeggingen betreffende de verpanding van Nijmegen aan de graaf van Gelre.³⁴ Twee jaren later, in October 1259, trad de graaf van Gelre met de graaf van Gulik en de hertog van Limburg op als getuige in een oorkonde, waarbij aartsbisschop Koenraad zijn geschil met de graaf van Nassau beëindigde, een samenwerking, die verband hield met de in November 1259 gesloten landvredebond.³⁵ In Juni 1262 trad Otto II van Gelre op als medebezegelaar van de oorkonde, waarin Engelbert II, de opvolger van aartsbisschop Koenraad, zijn geschil met de stad Keulen bijlegde en beloofde deze zoen te zullen houden. Verder traden als medezegelaars op de graven van Kleef en van Gulik en de heer van Valkenburg, die de vrede tussen de partijen bemiddeld hadden.³⁶ Maar deze vrede hield tenauwernood een jaar stand; in 1263 en 1264 ontstonden nieuwe moeilijkheden tussen de aartsbisschop en de stad Keulen die weer door arbitrage, waaraan ook graaf Otto II van Gelre deelnam, bijgelegd moesten worden.³⁷ Eerst in de hierop volgende jaren ontstonden er moeilijkheden tussen de graaf van Gelre en de aartsbisschop, die in 1267 leidden tot een openlijk en gewapend conflict tussen de graven van Gelre, van Gulik, en van Berg, en de stad Keulen met Engelbert II, die in deze strijd gevangen genomen en op de Gulikse burcht Nideggen, aan de Roer opgesloten werd. Het conflict was ontstaan, omdat de aartsbisschop in strijd met getroffen afspraken ongebruikelijke tollén en weggelden ging heffen zowel te land als op de Rijn. („inconsueta thelonia et pedagía tam in terris quam in aquis statuerat et recepit”)³⁸ In Augustus 1270 sprak de pauselijke nuntius tegen de graven van Gulik en van Gelre, alsmede tegen de stad Keulen en de bisschop van Münster

de kerkelijke ban uit,³⁹ wegens het gevangen houden van de aartsbisschop. De afkondiging van de kerkban in de stad Keulen leverde echter moeilijkheden op; mede als gevolg van het tegen de ban ingestelde beroep op de paus bleef de ban zonder uitwerking, hoewel het beroep werd verworpen en de ban eerst in 1275 werd opgeheven.⁴⁰

In 1271 werd Engelbert II in vrijheid gesteld, nadat hij zich verplicht had tot regelingen met de stad Keulen en met de graaf van Gulik.⁴¹ De regeling met de stad Keulen is bekend; zij versterkte de positie van de stad tegenover de aartsbisschop. De regeling met de graaf van Gulik is niet bekend; ongetwijfeld was zij zeer nadelig voor de aartsbisschop, wat onder meer is af te leiden uit de beschikking van paus Gregorius X, waarbij Engelbert II ontslagen werd van zijn tegenover de graaf van Gulik in 1271 aangegane verplichtingen.⁴² De opvolger van Engelbert II, Siegfried van Westerburg (1274-1296) begon weliswaar zijn regering met de opheffing van de kerkelijke ban, die over de stad Keulen uitgesproken was vanwege de hulp, die de stad aan de graaf van Gulik in 1267 en volgende jaren had verleend; voorts beloofde hij de met de stad getroffen regelingen na te komen.⁴³ Niettemin is deze aartsbisschop blijkbaar reeds spoedig doende geweest zich voor te bereiden op een hernieuwde oorlog. Hij sloot een verdrag tot wederzijdse hulp met hertog Walram van Limburg⁴⁴ en met de bisschop van Osnabrück verbond hij zich tegen de graaf van Gulik en andere vijanden van de aartsbisschop.⁴⁵ Siegfried van Westerburg had al na vrij korte tijd geschillen met de stad Keulen, hetgeen onder meer blijkt uit een oorkonde van koning Rudolf van Habsburg van 7 November 1275,⁴⁶ waarin de koning de stad in bescherming neemt in het bijzonder voor het geval dat de aartsbisschop vijandelijkheden tegen haar onderneemt. Maar ook tussen de aartsbisschop en graaf Willem van Gulik rijzen dan weer moeilijkheden. Reeds in het voorjaar van 1276 moeten arbiters optreden om deze te beslechten,⁴⁷ maar blijkbaar hadden zij weinig resultaat, want in Maart 1277 sloot de aartsbisschop een verdrag van wederzijdse bijstand met hertog Jan van Brabant,⁴⁸ en verbond graaf Willem van Gulik zich met de bisschop van Paderborn en met verscheidene andere heren tegen de aartsbisschop van Keulen.⁴⁹ Onder hen bevonden zich onder meer Hendrik van Kessel, Walram van Valkenburg, Otto van Wickrath en de zoon van de graaf van Kleef. De strijd is dan reeds uitgebroken, want in de daarop betrekking hebbende oor-

konde wordt gesproken van hulpverlening tegen de eerbiedwaardige heer Siegfried, aartsbisschop van Keulen in de thans heersende oorlog. („*prestare auxilium contra venerabilem dominum Siffridum archiepiscopum Coloniensem in guerra presenti*”). Doordat graaf Willem van Gulik bij een poging zich van de stad Aken te verzekeren in de nacht van 16 Maart 1278 sneuvelde, kwam er een einde aan de strijd. Verschillende van de bondgenoten van de graaf van Gulik verzoenden zich nu met de aartsbisschop. Ook Hendrik van Kessel sloot vrede met aartsbisschop Siegfried van Westerburch, waarbij hij zich verplichtte tot een schadevergoeding voor door hem aan de aartsbisschop toegebrachte schade.⁵⁰ Hendrik van Kessel is vóór 27 April 1288 gestorven, zoals blijkt uit een met toestemming van zijn broeder Walram, domproost van Münster, getroffen regeling van schulden, die door Hendrik van Kessel waren nagelaten.⁵¹ Het kasteel Kessel aan de Maas is reeds voor 1286 in handen van Reinald I van Gelre, die het op 4 Juli 1286 verbindt voor de huwelijksgift aan zijn eerste gemalin, Margareta van Vlaanderen.⁵²

In 1279 kwam een landvredebond tot stand, waaraan – zoals wij zagen – behalve de aartsbisschop hertog Jan van Brabant, graaf Reinald I van Gelre en graaf Diederik van Kleef deelnamen.⁵³ Kort daarna werd de vrede tussen Siegfried van Westerburch en de gravin-weduwe van Gulik gesloten.

Al spoedig daarna begon echter het voorspel van de Limburgse Successie-oorlog zijn schaduwen vooruit te werpen. In 1280 was hertog Walram IV van Limburg overleden. Zijn enige dochter en opvolgster Irmgardis, gehuwd met Reinald I van Gelre, overleed in 1283. Toen begonnen de moeilijkheden, want het vruchtgebruik van het hertogdom, dat Reinald I zich door de Duitse koning deed toekennen, werd hem betwist, eerst door graaf Adolf van Berg, spoedig daarna door hertog Jan I van Brabant, die de aanspraken op de Limburgse erfenis van Adolf van Berg gekocht had. De Brabantse hertog liet er geen gras over groeien; nog in 1283 viel hij het hertogdom Limburg brandstichtend en plunderend binnen („*dux Brabantie nos et terram nostram Lymburgensem invasit incendiis et rapinis*”).⁵⁴ In dezelfde tijd begon Walram van Valkenburg, een zwager van Reinald I, die zich aan diens zijde geschaard had, vijandelijkheden tegen Brabant en bracht daarbij de burgers van Maastricht een nederlaag toe. Behalve dit gevecht

vonden in het gebied tussen Maastricht en Aken nog andere militaire acties plaats; zo stonden bij Gulpen Valkenburgse en Brabantse troepen tegenover elkander zonder dat het tot een gevecht kwam. Brabantse troepen teisterden het Land van Valkenburg en de Valkenburgers plunderden en brandschatten in het Land van Daelhem en zelfs aan de westzijde van de Maas. Ook deden zij een aanval op Maastricht en versloegen de burgers die trachtten hen te verdrijven. Deze actie van de Valkenburgers bleef niet onbeantwoord; hertog Jan trok wederom Limburg binnen en belegerde in 1286 de burcht Lontzen aan de Vesder. Ook aartsbisschop Siegfried mengde zich in deze strijd.

Voor hertog Jan I was het bij dit alles van uitnemend belang, dat hij bij deze operaties aan de oostzijde van de Maas niet gehinderd zou worden door de bisschop van Luik, Jan IV van Vlaanderen (1282-1291), die zijn medesouverein was in Maastricht, het uitgangspunt van de Brabantse activiteiten. Om hinder van de zijde van de Luikse bisschop te voorkomen trof de Brabantse hertog in 1284 verschillende regelingen met de bisschop om de tussen hen bestaande geschillen uit de wereld te helpen. Een belangrijke bijdrage tot het vermijden van conflicten was de zogenaamde „Alde Caerte”, het fundament van de Maastrichtse bestuursregeling tot 1794. Deze in Februari 1284 tot stand gekomen arbitrale uitspraak mag zeer waarschijnlijk gezien worden als een motief voor de afzijdigheid van de Luikse bisschop in de Limburgse Successieoorlogen. In de jaren 1286 en 1287 werd de oorlog weer – na een korte wapenstilstand – hervat; het Land van Valkenburg bleef voorlopig het voornaamste strijdtoneel. In 1288 verplaatste de hertog van Brabant zijn activiteit naar de Rijn, nadat een poging om zijn tegenstanders bij verrassing gevangen te nemen mislukt was. Het Brabantse leger drong tot in de omgeving van de stad Keulen door.

Graaf Reinald I had zich intussen met aartsbisschop Siegfried tegen Brabant verbonden,⁵⁶ en verpandde hem bij die gelegenheid stad en slot Wassenberg. Tevens sloot Reinald I een bondgenootschap met zijn zwager, graaf Diederik van Kleef, waarbij zij zich wederkerig verplichtten hun gebieden tegen aanvallen van de hertog van Brabant te beschermen; het hertogdom Limburg werd daarbij als Gelders gebied aangemerkt („defendere comitatum Gelrensem et ducatum Lymburgensem contra ducem Brabantie”).⁵⁷ Ook de broeder van de graaf van Kleef, Diederik Loef van Kleef, sloot zich aan bij de Gelders-Keulse

Ruiterzegel van graaf Reinald I; Rijksarchief in Gelderland, Charter no. 18, (Sloet no. 1011); zie Van Schilfgaarde, Zegels en genealogische beschrijving, no. 37.

coalitie, en werd daarvoor beloond met het pandbezit van het slot Grevenbroich, aan de Erft (ten zuidwesten van Neuss), dat hem door de aartsbisschop werd verleend. Diederik Loef bleef de Gelders-Keulse coalitie getrouw, en streed bij Woeringen aan de zijde van Reinald I, zoals blijkt uit de quitantie voor een schadeloosstelling wegens in deze slag gelegen verliezen.⁵⁹ Dat zijn broeder, graaf Diederik van Kleef, kort voor de slag bij Woeringen naar de tegenpartij overging, treedt aan het licht in een oorkonde van 25 April 1288, waarin graaf Gerhard van Dietz zich verbindt den graaf van Kleef krijgshulp te verlenen tegen Reinald I van Gelre.⁶⁰

De graaf van Kleef heeft echter hoogstwaarschijnlijk niet aan de slag bij Woeringen deelgenomen. Zijn naam wordt niet vermeld in de opsomming van de bondgenoten van hertog Jan van Brabant, die voorkomt in de oorkonde van 18 Januari 1290, waarin paus Nicolaas IV aartsbisschop Siegfried en de zijnen ontbindt van de eden, die zij hebben

afgelegd, ten einde uit hun gevangenschap ontslagen te worden.⁶¹

Ook de stad Keulen ging tot de vijanden van de aartsbisschop over, evenals Aken, waar de invloed van de hertog van Brabant doorgedrongen was. Een poging van aartsbisschop Siegfried, in Juli 1287 ondernomen, om de stad Keulen door concessies los te maken uit haar relatie met de hertog van Brabant – want als zodanig zal de oorkonde van 12 Juli 1287⁶² wel geïnterpreteerd mogen worden – mislukte. Uit die oorkonde blijkt tevens, dat de oorlog tussen de aartsbisschop en de hertog van Brabant toen al uitgebroken was. („guerra que vertitur inter nos et illustrem virum ducem Brabantie”).

Op 5 Juni 1288 vond de slag bij Woeringen plaats, waar aartsbisschop Siegfried en graaf Reinald I van Gelre en hunne medestanders werden verslagen door hertog Jan I van Brabant en de stad Keulen en hunne bondgenoten, waarbij zich ook de stad Aken had aangesloten. De aartsbisschop en Reinald I geraakten in gevangenschap, eerstgenoemde bij de graaf van Gulik, laatstgenoemde bij de hertog van Brabant. Afgezien van de directe gevolgen van de gevangenschap van de Keulse aartsbisschop en van de Gelderse graaf, betekende de nederlaag van aartsbisschop Siegfried, dat aan het streven van de Keulse aartsbisschoppen om de hegemonie in de landen tussen Maas en Rijn te verwerven voorgoed een halt was toegeroepen. Maar dat betekende nog niet, dat de hertogen van Brabant in die streken de door de Keulse primaten begeerde hegemonie verkregen, ook al maakten zij er aanspraken op en al verwierven zij er belangrijke steunpunten, die hen met name een sterke positie verschafften aan de grote handelsweg van Keulen naar Brabant en Vlaanderen. De slag bij Woeringen is inderdaad een keerpunt in de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn, maar allereerst in die zin, dat de graven van Berg, en van Gulik, en – in mindere mate – de graven van Kleef en van Gelre, er een met de Keulse aartsbisschoppen concurrerende positie verkregen. Daarnaast kwam de hertog van Brabant op de voorgrond. De vredesverdragen van 19 Mei 1289 tussen de aartsbisschop en zijn tegenstanders, de graven van Berg, van Gulik en van Mark, en de hertog van Brabant, en het vredesverdrag van de hertog van Brabant met de graaf van Gelre, van 15 October 1289, verschaffen daarover nadere informatie.

Wat de hertog van Brabant betreft, moet allereerst worden vastgesteld, dat deze nog na Woeringen strijd te voeren had met graaf Gwijde

Slag bij Woeringen (5 juni 1288); afbeelding uit de Keulse Kroniek van Koelhoff (1499).

van Vlaanderen om het volledig bezit van de Limburgse erfenis; de Vlaamse graaf maakte aanspraak op deze erfenis uit hoofde van familielaties met Walram en Hendrik van Luxemburg, die de aanspraken van Reinald I gekocht hadden, doch die beiden bij Woeringen gesneuveld waren. De strijd begon dus opnieuw, zij het op een ander oorlogsterrein. Dit houdt in, dat het aanbeveling zou verdienen om te spreken van Limburgse Successie-oorlogen. In deze hernieuwde strijd speelde Walram van Valkenburg een belangrijke rol. Hij hield ten behoeve van de Vlaamse graaf de burchten Hertogenrade, Limburg aan de Vesder en Sprimont bezet; de beide eerstgenoemde burchten kwamen in November 1288 in handen van de hertog van Brabant. Terwijl hertog Jan van Brabant tevergeefs de burcht Valkenburg belegerde (Augustus-October 1288) trok Walram van Valkenburg het Brabantse gebied binnen en richtte daar verwoestingen aan. Op 15 October 1289⁶³ kwam met medewerking van de franse koning Philips IV de Schone de vrede tussen Brabant en Gelre tot stand; Walram van Valkenburg werd in die vrede betrokken. De voor de hertog van Brabant gunstige afwikkeling van de Limburgse quaestie werd bevorderd door een tweetal omstandigheden: de aartsbisschop van Keulen had zich in het vredesverdrag met de hertog van Brabant verplicht niet in te grijpen in het conflict tussen Brabant en Vlaanderen,⁶⁴ en de Vlaamse graaf kon zich tegenover Brabant niet laten gelden, omdat hij gehinderd werd door interne moeilijkheden en door een conflict met de koning van Frankrijk.

De hiervóór genoemde vredesverdragen van 19 Mei 1289 en 15 October 1289 stelden Brabant niet alleen in het bezit van het hertogdom Limburg, maar ook van Kerpen, ten westen van Keulen, aan de Erft, en van Lommersum, ten zuidwesten van Keulen, eveneens aan de Erft, en voorts van Wassenberg en 's Hertogenrade. Graaf Walram van Gulik verwierf de voogdij in Zülpich en versterkte zijn positie aldaar door de bouw van een burcht, die als grensvesting tegen de „terra Coloniensis” diende.⁶⁵ De rust in de landen tussen Maas en Rijn was – voorlopig – weer teruggekeerd.

Noten

¹ Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Band III, Düsseldorf, 1846, no. 655.

- ² R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln*, Bd. III, Erste Hälfte, 1205-1261; Bonn, 1909, no. 1816.
- ³ Weizsäcker, *Der Rheinische Bund*, 1254.
- ⁴ Knipping III', no. 1819 (14 Januari 1255).
- ⁵ Knipping III', no. 655.
- ⁶ Lacomblet, II, no. 573.
- ⁷ Knipping, III', no. 1383.
- ⁸ Knipping, III', no. 1446.
- ⁹ Knipping, III', no. 1056.
- ¹⁰ Knipping, III', no. 1604.
- ¹¹ Knipping, III', no. 1808.
- ¹² Lacomblet, II, no. 404 (1254).
- ¹³ Knipping, III', no. 2044.
- ¹⁴ Knipping, III', no. 2075.
- ¹⁵ Lacomblet, II, no. 581, 601.
- ¹⁶ Lacomblet, II, no. 606, 607 (16 April, 1271).
- ¹⁷ Lacomblet, II, no. 370, Knipping, III', 1632, 1635.
- ¹⁸ Lacomblet, II, no. 373.
- ¹⁹ Lacomblet, II, no. 487.
- ²⁰ Sloet, *Oorkondenboek voor de Graafschappen Gelre en Zutphen*, no. 896.
- ²¹ Sloet, no. 930.
- ²² Lacomblet II, no. 728.
- ²³ Lacomblet II, no. 769.
- ²⁴ Lacomblet II, no. 783.
- ²⁵ Lacomblet II, no. 839.
- ²⁶ Knipping III', no. 2069.
- ²⁷ Lacomblet II, no. 478.
- ²⁸ Sloet, no. 707.
- ²⁹ Sloet, no. 720.
- ³⁰ Lacomblet II, no. 375.
- ³¹ Lacomblet II, no. 377.
- ³² Sloet, no. 756.
- ³³ Lacomblet II, no. 407.
- ³⁴ Sloet, no. 786.
- ³⁵ Lacomblet II, no. 476.
- ³⁶ Lacomblet II, no. 527.
- ³⁷ Lacomblet II, no. 534, 537.
- ³⁸ Lacomblet II, no. 573.
- ³⁹ Lacomblet II, no. 601.
- ⁴⁰ Lacomblet II, no. 666.
- ⁴¹ Lacomblet II, no. 607.
- ⁴² Lacomblet II, no. 630.
- ⁴³ Lacomblet II, no. 672.
- ⁴⁴ Lac. II, no. 675.
- ⁴⁵ Lac. II, no. 681.

- ⁴⁶ Lacomblet, no. 684.
- ⁴⁷ Lacomblet II, no. 697.
- ⁴⁸ Lacomblet II, no. 699.
- ⁴⁹ Lacomblet II, no. 700.
- ⁵⁰ Lacomblet II, no. 720.
- ⁵¹ Lacomblet II, no. 840.
- ⁵² Sloet, no. 1109.
- ⁵³ Lacomblet II, no. 728.
- ⁵⁴ Lacomblet II, no. 782.
- ⁵⁵ Zie M. K. J. Smeets, Maastricht als Brabantse voorpost in de Limburgse Sucessie-oorlog, 1283-1288; in *Miscellanea Trajectensia*; Maastricht, 1962, blz. 121.
- ^{55a} Tekst van de „Alde Caerte” uitgegeven door L. Crahay, in „*Coutumes de la ville de Maestricht*”. *Recueil des anciennes coutumes de la Belgique*; Bruxelles, 1876, p. 1 suiv. Zie voor de „Oude Caerte” ook: H. H. E. Wouters, Maastricht, Stad aan heerbaan en rivier; Maastricht, 1977, blz. 20/21.
- ⁵⁶ Lacomblet II, no. 782, 793.
- ⁵⁷ Lacomblet II, no. 783: (Te verdedigen het graafschap Gelre en het hertogdom Limburg tegen de hertog van Brabant).
- ⁵⁸ Lacomblet II, no. 796.
- ⁵⁹ Nyhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland I*, Arnhem, 1830, no. 23.
- ⁶⁰ Lacomblet II, no. 839.
- ⁶¹ Lacomblet II, no. 879.
- ⁶² Lacomblet II, no. 828. (De oorlog, die gevoerd wordt tussen ons en de roemruchte heer hertog van Brabant.)
- ⁶³ Nyhoff I, no. 21.
- ⁶⁴ Lacomblet II, no. 868.
- ⁶⁵ Lacomblet II, no. 907.

De voorgaande hoofdstukken geven een overzicht van de geschiedenis van de streken tussen Rijn en Maas, in hoofdzaak gelegen ten noorden van de lijn Keulen-Aken-Maastricht in de jaren 800-1288. In die geschiedenis spelen slechts enkele steden, allereerst Keulen, en verder Aken, Maastricht en Neuss, een rol van meer dan locale betekenis. Deze steden, alle reeds van betekenis in de Romeinse tijd, namen gedurende de hier beschreven periode een plaats in de interregionale politieke en economische geschiedenis in. Later, in de 14de en 15de eeuw treden ook een aantal andere steden op de voorgrond, die in de geschiedenis van de territoria, waartoe zij behoren, een rol gaan spelen, in hoofdzaak als locale en regionale centra. De oudste vermeldingen en de vroegste ontwikkeling van deze eerst na 1300 als stad optredende nederzettingen behoren echter tot de historie van de in dit boek behandelde periode.

Ten einde dit facet van genoemd tijdvak nader toe te lichten volgt hier een kort overzicht van de aan het jaar 1300 voorafgaande historie van deze bewoningscentra, voorafgegaan door enkele bijzonderheden betreffende de geschiedenis van Keulen, Aken, Maastricht en Neuss.

De politieke en economische ontwikkeling tot in het midden van de 13de eeuw had er toe geleid, dat de stad Keulen – in de Romeinse tijd reeds een metropool van het Romeinse Rijk ten noorden van de Alpen – het belangrijkste en grootste stedelijk centrum van de streken tussen Rijn en Maas en van het zuidelijk deel van Westfalen was geworden. De stad kon zich – zoals wij zagen – veroorloven de aartsbisschop/stadsheer te trotseren en deed dat ook; zij slaagde er ten slotte in hem een belangrijk deel van zijn politieke macht over de stedelijke gemeenschap te ontnemen. De „Grosse Schied” van 1258 was in deze ontwikkeling geen eindfase, maar slechts de afsluiting van een etappe op de weg naar

de overgang van de stadsheerschappij van aartsbisschop/stadsheer naar burgerij, waarbij de betekenis en de omvang van het rijksgezag tot een nominale werd gereduceerd. Deze gang van zaken en deze tegenstellingen tussen de aartsbisschop/stadsheer en de stad Keulen zijn van centrale betekenis voor de historie van de streken tussen Rijn en Maas, geheel in overeenstemming met de positie van de stad, die in meer dan één opzicht een centrale plaats in die streken was gaan innemen.

Men mag er echter niet aan voorbijgaan dat in het hier behandelde tijdvak (circa 800-1288) in deze streken nog een drietal andere steden op de voorgrond treden: Aken, Maastricht en Neuss.

Van Aken was in het voorgaande reeds herhaaldelijk sprake als residentie van de Lotharingse paltsgaven, als kroningsstad en als stad, die een rol speelde in de conflicten tussen rijksgezag en vorstenoppositie, in de strijd tussen troonpretendenten en in de afweer van territoriale landsheren, die zoals graaf Willem IV van Gulik en zijn zoon in 1278, invloed in de stad Aken wilden verwerven.

De duidelijke opkomst van Aken, dat in de Romeinse tijd reeds een veelbezocht kuuroord en tevens een militaire vestiging was en tijdens Karel de Grote en zijn opvolger Lodewijk de Vrome residentie en als het ware hoofdstad des Rijks was, neemt een aanvang in de Ottoonse periode, wanneer het zijn positie als kroningsstad herneemt, maar voltrekt zich eerst recht na de grote stadsbrand van 1146. Dan doet keizer Frederik I Barbarossa in de tweede helft van de 12de eeuw de traditie van Karel de Grote herleven, wat omstreeks dezelfde tijd ook in Maastricht geschiedt.¹ Belangrijker was het, dat keizer Frederik I aan de burgers van Aken burgerlijke vrijheid en aan de stad privileges verleende: marktrecht, muntrecht, tolvrijdom en vergunning om de stad, die in de eerste helft van de 13de eeuw nog tweemaal door een grote stadsbrand zou worden getroffen, te omwallen en van muren, poorten, torens en grachten te voorzien. Religieus middelpunt was het Mariastift met zijn talrijke reliquien, het doel van bedevaarten, die het aanzien van de stad verhoogden.² De proosten van het Mariastift, die veelal ook hoge kerkelijke ambten in Keulen, Maastricht en Luik vervulden, traden ook in de politieke gebeurtenissen in de streken tussen Maas en Rijn herhaaldelijk op de voorgrond. Soms bekleedden leden van grafelijke geslachten – zoals Walram van Gulik en Engelbert van Berg, voordat hij aartsbisschop van Keulen werd, – het ambt van proost van

het Mariastift; herhaaldelijk komen proosten van Aken in de oorkonden als getuigen voor. Keizer Otto IV stelde in 1209 de beambten van het Mariastift vrij van stedelijke belating („*exactio publica*”) en onttrok hen aan de stedelijke rechtspraak („*iudicium civile*”).³ Uit deze beschikking weten wij niet alleen, dat er een stedelijke belasting werd geheven en dat er stedelijke rechtspraak bestond, maar ook, dat het stift in dienst had: een bakker, een kok, een brouwer, een portier, een glazemaker en een klokkluisder. Een soortgelijk privilege was door koning Hendrik V reeds in 1109 toegekend aan het kapittel van Sint Servaas te Maastricht. Het werd op 12 Maart 1204 door hertog Hendrik I van Brabant bevestigd.^{3a} Behalve het Mariastift bestond er in Aken een aantal kloosters: o.a. van Franciscanen, Dominicanen, Kruisheren en Augustijnen.

Koning Frederik II en zijn zoon koning Hendrik bevestigden onderscheidenlijk in 1215 en 1222 de privileges van Aken, „de stad, die na Rome de eerste in eer en waardigheid is”;⁴ tevens werd een regeling getroffen omtrent de inkomsten van het Mariastift ten behoeve van het onderhoud van de inventaris van de stiftskerk. Overigens zijn tijdens de eerste helft van de 13e eeuw de vele in de streken tussen Maas en Rijn – en ook daarbuiten – verspreid liggende schenkingen aan het Mariastift, die Frederik II in 1226 bevestigde,⁵ nog aangevuld door naburige landsheren, bij voorbeeld door de hertog van Limburg en de graaf van Gulik, en door andere aanzienlijken. Of de verhouding tussen het Mariastift en de burgers van Aken steeds even goed was, mag worden betwijfeld, wanneer men in een bevel van koning Hendrik VII aan voogd, schout, schepenen en burgerij van Aken uit 1232 leest, dat het hen verboden is de stiftsheren te molesteren en hun goederen te beschadigen („*in personis et rebus molestare*”) en dat zij hen eerbied moeten betuigen („*honorem et reverentiam impendere*”).⁶

De stad stond in de helft van de 13e eeuw aan de zijde van de Hohenstaufen; nog in 1241 sloot zij met de graaf van Gulik een overeenkomst ten gunste van Frederik II, en na diens afzetting in 1245 verdedigde zij zich tegen koning Willem, die zich eerst na een beleg van een half jaar, waarin de stad veel schade leed, toegang kon verschaffen. In 1250 bevestigde koning Willem een nieuw stadsstatuut, dat Aken tot vrije rijksstad maakte en de macht geheel in handen van de burgerij, onder leiding van de „*magistri civium*” bracht.

Hoewel Aken niet aan de grote verkeersweg van Keulen naar Maastricht, Brabant en Vlaanderen lag, beschikte de stad toch over verbindingswegen, voor het verkeer met Trier, Keulen, Luik en Maastricht. Daardoor ook konden Akense kooplieden hun bedrijf uitoefenen, waarbij het onder meer ging om lakenhandel en handel in metaalwaren. Daarnaast begon de steenkoolmijnbouw in het Wormdal, toen nog als dagbouw uitgeoefend,⁷ enige betekenis te krijgen voor stad en omgeving. De handelsrelaties met Luik blijken bij voorbeeld uit een regeling van het rechtsverkeer tussen Luikse en Akense kooplieden in 1273.⁸ Uiteraard had ook de agrarische bedrijvigheid in de omgeving van de stad invloed op de stedelijke economie.

Maastricht had – evenals Keulen en Aken – een Romeinse oorsprong, die wanneer men de prehistorie buiten beschouwing laat, het begin vormt van een duidelijke vestigingscontinuïteit.⁹ De stad had, toen zij in de eerste helft van de 13de eeuw als zodanig op de voorgrond ging treden, reeds een lange en bewogen geschiedenis achter de rug. Reeds sedert de Merovingse tijd was Maastricht een belangrijk kerkelijk centrum, waarvan de Sint Servaaskerk en vermoedelijk de kerk van Onze Lieve Vrouwe de kernen vormden. Eveneens was het al in de 9de eeuw een plaats van betekenis voor de handel langs de Maas, wat bevestigd wordt door Einhard, die spreekt over een dicht bevolkte handelsplaats, bewoond door vele kooplieden.¹⁰ Ook de ligging aan de grote verbindingsweg tussen Keulen en de Kanaalkust en de vaste verbinding tussen beide Maasoeveren maakten van Maastricht een belangrijk handelscentrum, zoals in Veldeke's Sint Servaaslegende duidelijk aan de dag treedt.¹¹

De bisschop van Luik bezat te Maastricht vanouds (908) munt- en tolrecht en in het begin van de 13de eeuw verwierf ook de hertog van Brabant er rechten. In 1202 beleende Otto IV hem met Maastricht en met de voogdij van de kerk van St. Servaas.¹² In dit bezit werd hij door koning Philips van Zwaben bevestigd in 1204.¹³ Op deze grondslagen berustte de staatkundige ontwikkeling te Maastricht, waarvan de tweeherigheid het typerende kenmerk was. Dit condominium leidde in 1284 tot de uitvaardiging van de „Alde Caerte”.¹⁴ In die acte werd de wederzijdse positie van de bisschop van Luik en van de hertog van Brabant in de stad vastgelegd. Bepaald werd onder meer, dat alleen de beide heren tezamen belasting mogen heffen en munt slaan; de munten

van elk van hen mogen in waarde en gehalte niet afwijken van die van de andere partij; de openbare gebouwen, stadhuis, poorten, muren en wallen zijn gemeenschappelijk eigendom van de ingezetenen. Hoewel geen uitgewerkte bestuursregeling bleef de „Alde Caerte” eeuwenlang grondslag voor het stadsbestuur. Uit de periode tussen 1204 en 1284 zijn nog enkele regelingen te vermelden,¹⁵ die de situatie, zoals zij in 1284 werd vastgelegd en zich daarna ontwikkelde, beïnvloed hebben. In 1220 verleende koning Frederik II aan Maastricht bepaalde stedelijke rechten,¹⁶ en mede daaruit zou men kunnen afleiden, dat Maastricht toen reeds was omwald en zich tot zekere hoogte zelf bestuurdde. In 1229 kregen de Maastrichtse burgers toestemming stadsmuren aan te leggen, wat dan een uitbreiding en versterking van de eventueel reeds bestaande omwalling zou moeten zijn geweest. Uit 1243 en 1245 bezitten wij schepenverklaringen omtrent de uitoefening van de rechtsmacht, die min of meer anticiperen op de inhoud van de „Alde Caerte”. Over de interpretatie van alle deze acten is verschil van mening. Het is hier niet de plaats voor een nadere uiteenzetting van deze materie.¹⁷ Vast staat wel, dat Maastricht op het einde van de 13e eeuw een zichzelf besturende stedelijke gemeenschap was, zij het onder toezicht van twee heren, de bisschop van Luik en de hertog van Brabant.

De gunstige verkeersgeografische situatie van de stad maakte al vroeg de opbloei van handel en nijverheid mogelijk. Er ontwikkelde zich een belangrijke lakennijverheid,¹⁸ die haar productie in een groot deel van West-Europa verhandelde. In 1243 worden jaarmarkten vermeld en bovendien namen de Maastrichtse kooplieden en schippers deel aan de handel, die hout uit de Ardennen stroomafwaarts voerde,¹⁹ terwijl in de 13e eeuw ook de handel in „kolen” wordt vermeld, waarmee zowel steenkolen uit het Luikse bekken, als houtskool uit de Ardennen bedoeld kan zijn. De Maastrichtse kooplieden waren regelmatig bezoekers van de Keulse- en Frankfurter jaarmarkten. Nog vóór het einde van de 13e eeuw werd de in 1275 door de stroom verwoeste houten Maasbrug vervangen door een stenen brug,²⁰ wat erop wijst, dat het oost-westverkeer voor de stad van grote betekenis was. De passage over de situatie van Maastricht aan Maas en Jeker in Veldeke's *Servatiuslegende*²¹ en – nog duidelijker de lofzang op de voortreffelijke Maastrichtse keuken in de „Roman de la Rose”, duiden erop, dat ook de agrarische elementen in de ontwikkeling van Maastricht een rol speel-

den.^{21a} De aanvoer en verhandeling van akkerbouw- en tuinbouwproducten nam een opmerkelijke plaats in de stedelijke economie in.

De relaties van Maastricht met de streken tussen Maas en Rijn waren in de beschreven periode veelvuldig en van verschillende aard. Zij waren van politieke aard omdat de stad niet alleen in de rijkspolitiek betrokken was, maar ook als uitgangspunt en steunpunt voor de Brabantse expansie-politiek in oostelijke richting fungeerde. Van kerkelijke aard waren deze relaties omdat de prelaten en kanunniken van de kapittels niet zelden leden waren van aanzienlijke families uit de streken tussen Maas en Rijn, het dekenaat Maastricht ook Aken omvatte, en ten slotte een, zij het niet omvangrijk, gedeelte van de bezittingen van de Maastrichtse kapittels in die streken gelegen was. Van economische aard waren de relaties omdat een groot deel van de Maastrichtse handel en nijverheid op deze streken gericht was en omdat in de stad verhandelde agrarische producten niet alleen uit de vruchtbare Haspengouw, maar ook uit de ten oosten van de Maas gelegen landbouwgebieden afkomstig waren. Tenslotte waren er relaties van culturele aard omdat de in de 12e en 13e eeuw bloeiende Maaslandse kunst, waarin ook Maastricht een aandeel had, haar invloed uitstreekte tot in de streken tussen Maas en Rijn.²²

Als vierde stad, waar het Romeinse verleden een uitgangspunt vormde voor de latere ontwikkeling, moet naast Keulen, Aken en Maastricht, Neuss, het oude Novaesium, genoemd worden.²³ Neuss kwam in de 11e eeuw in het bezit van de aartsbisschoppen van Keulen en wordt dan in de 12e eeuw al vermeld als belangrijke handelsplaats met een markt. In het Koblenzer toltarief van circa 1066²⁴ worden de kooplieden van Neuss reeds genoemd onder hen, die zich met de Rijnhandel bezig houden. Op deze handelsactiviteiten wijst ook de vestiging van een Rijntol aan de monding van de Erft in de Rijn. Deze tol was in het bezit van de aartsbisschop van Keulen, en werd later verplaatst naar het even ten noorden van Keulen gelegen Zons. De handel van Neuss strekte zich, naar uit een privilege van koning Erik van Denemarken, uit 1270, blijkt, uit tot in de Oostzeelanden. In dat privilege verleent de koning aan de kooplieden van Neuss vrijstelling van tol en van strandrecht, het recht om zich de goederen in gestrande schepen toe te eigenen.²⁵ Het kerkelijk middelpunt van Neuss vormde het kanonikessenstift van St. Quirinus;²⁶ daarnaast waren er in Neuss

Franciscanen gevestigd en werd er in 1242 door een vermogend echtpaar een armenhospitaal gesticht; over de goederen van dit gesticht ontstond een geschil met de Duitse Orde, dat door een scheidsrechtelijke uitspraak van aartsbisschop Koenraad van Hochstaden beëindigd werd.²⁷

Reeds in de 12e eeuw was Neuss door muren en poorten versterkt en mede daardoor een steunpunt voor de territoriale macht van de aartsbisschoppen van Keulen, met name in het noordelijk deel van hun wereldlijk gebied. En dan vooral als mogelijkheid om bij conflicten met de stad Keulen Neuss als steunpunt te gebruiken, zoals bij voorbeeld bleek in het conflict tussen de stad Keulen en aartsbisschop Anno II in 1074. Ook bij de na het overlijden van keizer Hendrik VI in 1198 uitgebroken troonstrijd in het Duitse Rijk was Neuss betrokken. In 1205 sloot de stad zich bij koning Philips aan.

In de strijd tussen koning Willem en de Hohenstaufen stond de stad aan de zijde van koning Willem en van de aartsbisschop van Keulen, die in 1259 de privileges en de tolvrijheden van de stad bevestigde en toestemming verleende om aan de met het stedelijk bestuur belaste schepenen, ambtenaren toe te voegen, die de schepenen in het bestuur zouden bijstaan en statuten zouden opstellen. Deze ambtenaren fungeerden vermoedelijk reeds vóór 1259, want bij de toetreding van Neuss tot de „Rheinische Städtebund” in 1254 worden al ambtenaren van Neuss vermeld.²⁸

Behalve de genoemde steden ontstonden in de hier behandelde gebieden nog een aantal kleinere steden, die als centra voor hun omgeving kunnen gelden doch die in de historie van deze gebieden eerst na 1288 een plaats van meer betekenis ingenomen hebben. De meeste van deze nederzettingen zijn ontstaan in aansluiting aan een burcht of een klooster. Zij waren in hoofdzaak van lokale betekenis en hadden een ontwikkeling, waarbij het stedelijk karakter eerst in de latere Middeleeuwen naar voren kwam. Reeds in de Karolingse periode wordt Düren vermeld; er was een koninklijke palts, die in de oorkonden herhaaldelijk *palacium publicum* genoemd wordt, terwijl ook meermalen sprake is van de „villa publica Duria”^{28a} Die koningshof gaf aanleiding tot het ontstaan van een markt, die op haar beurt uitgangspunt werd voor de latere stad. Düren werd in 1242 door de Duitse koning aan graaf Willem IV van Gulik verpand; de stedelijke rechten

werden in 1324 door koning Lodewijk de Beier bevestigd. De aanwezigheid van een in 1310 vermelde muntwerkplaats wijst op een zekere economische betekenis van de stad. In Düren ontwikkelde zich een textielnijverheid, die ook aanleiding gaf tot export. Naast de textielnijverheid trad de metaalnijverheid op de voorgrond. Dat deze tak van nijverheid voor de stad van belang was, blijkt onder meer hieruit, dat het smedenambacht de oudste ambachtsorganisatie was.

Juliacum – Gulik – wordt reeds in de Romeinse tijd vermeld als station aan de verkeersweg Keulen-Maastricht-Tongeren en in de Frankische periode als hoofdplaats van de Gulik-gouw. In die tijd was Gulik ook een kerkelijk centrum. De plaats moet omstreeks het midden van de 9de eeuw enige betekenis hebben gehad, want zij wordt met name vermeld onder de plaatsen die in 881 door de Noormannen geplunderd zijn. De aartsbisschop van Keulen en verschillende Keulse kerken hadden bezittingen in en bij Gulik; ook de aldaar gelegen burcht behoorde tot het bezit van de Keulse Kerk. De voogdij over deze bezittingen werd uitgeoefend door de graven van Gulik, doch eerst na de slag bij Woeringen kwamen de stad en de burcht vast in zijn handen en kon hij de stad van verdedigingswerken voorzien. Gulik was in die jaren vermoedelijk wel in het bezit van verschillende stedelijke rechten, die onder meer het bestuur regelden, maar een formeel stadsrecht heeft zij – voor zover bekend – eerst in 1416 ontvangen. De economische betekenis van de stad Gulik was niet groot; nijverheid was er nauwelijks, wel handel, die in hoofdzaak een lokaal karakter droeg. Alleen de handel in wede, de blauwe verfstof voor het verven van lakens, die in de omgeving verbouwd werd, gaf aanleiding tot export.

Mönchen-Gladbach wordt reeds vroeg vermeld, weliswaar niet als stad, maar als plaats waar door aartsbisschop Gero van Keulen omstreeks 974 de aan St. Vitus gewijde Benedictijnenabdij gesticht werd.²⁹ Deze abdij behoorde oorspronkelijk tot het diocees Luik. Maar deze situatie werd gewijzigd door de omstreeks 988 tussen aartsbisschop Everger van Keulen en bisschop Notker van Luik gesloten ruilovereenkomst. De Luikse parochies Mönchen-Gladbach en Rheydt kwamen diens tegevolge aan Keulen, en de Keulse parochies Tegelen, Lobberich en Venlo werden aan Luik toegevoegd.³⁰

De ontwikkeling van Mönchen-Gladbach tot stad neemt eerst omstreeks 1200 een aanvang, wanneer voor het eerst een markt wordt

vermeld, die in aansluiting aan de St. Vitusabdij ontstaan is. Kort na het midden van de 14de eeuw verleende de graaf van Gulik, die intussen de stad van de aartsbisschop van Keulen verkregen had, aan Mönchengladbach stedelijke rechten. Tevens werd de stad ommuurd.

Grevenbroich, aan de Erft, een zijrivier van de Niers, is ontstaan uit een nederzetting aan de overgang over de Erft. De heerlijkheid is in de 12de eeuw in het bezit van de heren, later graven van Kessel en kwam na het uitsterven van dit grafelijk geslacht in 1307 aan de graven van Gulik. Grevenbroich ontving omstreeks 1300 stedelijke rechten en was zetel van de Gulikse ambtman.

Meurs wordt voor het eerst vermeld in een uit de 9de eeuw daterend goederenregister van de abdij Werden aan de Ruhr. In de 11de eeuw bouwden de heren van Meurs, die zich sedert 1186 graven van Meurs noemden, er een burcht. In de onmiddellijke omgeving van deze nog in de 12de eeuw uitgebreide burcht, ontwikkelde zich in de 11de en de 12de eeuw een nederzetting, die in 1300 stedelijke rechten ontving van koning Albrecht I. De burcht werd zetel van het graafschap Meurs. Aan het feit, dat de graven van Meurs er resideerden, had de stad Meurs voor een belangrijk deel haar opkomst te danken.

Ook in het Gelderse territorium ontstonden verschillende kleine steden, die zich tot locale centra ontwikkelden. Sommige er van verkregen een wijdere betekenis, met name Roermond en Venlo, die door hun ligging aan de Maas in het interregionale verkeer betrokken werden.

Uit een nederzetting bij de in een oorkonde van 13 april 1237 voor het eerst vermelde burcht³¹ Geldern, die mogelijk in de tweede helft van de 10de eeuw werd gebouwd, ontstond de stad Geldern. Ook de vroegste vermelding van Geldern treft men aan in de opgave van bezittingen van de abdij Werden uit het einde van de 9de eeuw; hierin wordt een bezit van 1 ½ mansus in „Gelleron” genoemd.³² Een tweede vermelding heeft betrekking op het overlijden van graaf Megingoz te Geldern in 1001.³³ Hij is waarschijnlijk de stichter van de eerste burcht aldaar. Een derde vermelding dateert uit het jaar 1067,³⁴; wanneer aartsbisschop Anno II van Keulen de kerk te Geldern met de daarbij behorende tienden schenkt aan de kerk van St. Georg te Keulen. Het oudste stadsrecht van Geldern is niet overgeleverd, zodat onzekerheid bestaat omtrent het tijdstip, waarop het werd verleend; het meest

waarschijnlijk is een verlening door graaf Otto II van Gelre in 1233, het jaar waarin ook een aantal andere Gelderse steden stedelijke rechten ontvingen.³⁵ De stad heeft toen mogelijk ook haar eerste omwalling gekregen. In oorkonden van 1238 en 1247³⁶ komen schout en schepenen van Geldern voor en het staat vast, dat Gennepe, Goch en Maasbommel hoofdvaart op Geldern hadden.³⁶ Van een hoofdvaart op Zutphen is nimmer sprake geweest. Dit is daarom uitdrukkelijk vermeld omdat het o.m. na de onderzoeken van Janssen de Limpens wel vaststaat, dat de „door Gelderse historici geschapen mythe, dat Zutphen de moederstad van alle Gelderse steden zou zijn” afgedaan heeft^{36b}, en dat ook in dit opzicht een aspect van de historische samenhang van de hier behandelde streken aan het licht treedt. Boven het niveau van een redelijk welvarende landstad is Geldern niet uitgekomen. De stad was één van de zogenaamde „kleine steden” van het Overkwartier en trad in latere eeuwen herhaaldelijk op de voorgrond in de politieke en militaire geschiedenis van Gelre, gelijk o.m. blijkt uit de stadsrekeningen van Venlo en Arnhem.

Een tweede stad van het Gelderse Overkwartier is Erkelenz, gelegen als enclave in het Gulikse gebied.³⁷ Erkelenz wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 966 betreffende een ruilvereenkomst tussen het Mariastift te Aken en graaf Immo van de Molengouw,³⁸ die in 959 in opstand gekomen was tegen aartsbisschop Bruno I van Keulen.³⁹ Het Mariastift had in Erkelenz bezittingen waarover de edelheer Gerardus Flamens in de 11de eeuw waarschijnlijk de voogdij uitoefende. De proost van het Mariastift verleende aan Erkelenz een markt. Maar het stift was er niet de enige grondheer. Uit een oorkonde van 30 september 1118⁴⁰ blijkt, dat graaf Gerard van Wassenberg-Gelre onroerend goed te Erkelenz bezat en in een oorkonde van de Keulse aartsbisschop Siegfried van Westerburg van 4 mei 1286 worden inkomsten van Reinald I van Gelre in de „villa” Erkelenz vermeld.⁴¹ Stedelijke rechten heeft Erkelenz, dat in verschillende oorkonden uit deze tijd nog „villa de Erclent” wordt genoemd, eerst in de 14de eeuw, en zeker niet vroeger dan in 1312, verkregen.⁴² – De plaats had vóór 1300 een in hoofdzaak agrarisch karakter. De stad werd beschermd door een ringmuur en door een landsheerlijke burcht. Zij was reeds omstreeks 1300 een centrum voor agrarische producten, die ten dele geëxporteerd werden. Daarbij waren wede, en graan uit de vruchtbare

omgeving de belangrijkste uitvoerproducten. De aanwezigheid van een „gewantheus” wijst op textielnijverheid.

Tot de „kleine steden” van het Gelderse Overkwartier behoorde ook Nieuwstadt, dat evenals Erkelenz een Gelderse enclave was in het Gulikse gebied. Ook in Nieuwstad vangt de stedelijke ontwikkeling eerst betrekkelijk laat aan, hoewel de plaats reeds veel eerder wordt vermeld, namelijk als „nova villa” in oorkonden van 888, 930 en 966, waarin het gaat over de bevestiging van schenkingen aan de Mariakerk te Aken.^{42a} Op 3 augustus 1277⁴³ is Nieuwstadt, ook „Elsene” genoemd, bezit van Hendrik van Gelre, de in 1274 afgezette bisschop van Luik, een broeder van Reinald I van Gelre. Hij draagt op die dag dit bezit over aan Reinald I, en bevestigt deze schenking in een oorkonde van 12 december 1277.⁴⁴ Deze laatste acte spreekt van „oppidum Nieuwstad”; de verdere ontwikkeling maakt het waarschijnlijk, dat in de jaren kort na 1277 de verlening van stedelijke rechten een aanvang heeft genomen. Daarbij dient opgemerkt te worden, dat in de oorkonde van 12 december 1277 gesproken wordt van een zegel van Nieuwstad, wat erop kan wijzen, dat de ontwikkeling tot stad in juridische zin reeds vóór 1277 begonnen was. Een formeel stadsrecht heeft Nieuwstad echter niet vóór 1312, subsidiair niet vóór 1326, verkregen. – De economische betekenis van de stad was niet groot. Zij bezat week- en jaarmarkten, maar deze droegen slechts een lokaal karakter.

Belangrijker was Goch, dat in de hier behandelde periode eveneens tot het Gelderse Overkwartier behoorde. In de 11de eeuw lag hier, nabij een plaats, waar men de Niers kon oversteken, een hof van de St. Vitus-abdij op de Elterberg, met een daarbij behorende nederzetting. Op diezelfde plaats ontstond later een nieuwe nederzetting, die omstreeks 1250, maar zeker vóór 1261, wanneer in een oorkonde van Dirk Loef, broeder van de graaf van Kleef, gesproken wordt van „oppidum Goge”,⁴⁵ stedelijke rechten verkreeg. Deze rechten zullen vermoedelijk ongeveer gelijk geweest zijn aan de stedelijke rechten van Geldern, waar Goch ter hoofdvart ging.⁴⁶ In 1293 is sprake van de „Civitas” Goch.^{46a} – In de stad ontwikkelde zich lakennijverheid, die gebruik kon maken van de wol van de talrijke schaapskudden op de heidevelden in de omgeving. In de 14de en 15de eeuwen was de lakennijverheid van Goch ook exportnijverheid, zoals o.m. blijkt uit de tolrekeningen van Lobith, en de stadsrekeningen van Arnhem.

In de hiervóór genoemde oorkonde betreffende een ruilvereenkomst tussen aartsbisschop Everger van Keulen en bisschop Notker van Luik,⁴⁷ wordt onder meer genoemd de parochie „Vennelon”. Dat betekent, dat omstreeks het jaar 1000 een nederzetting Vennelon (Venlo) bestond, waarover echter verder niets bekend is. Eerst in 1170 duikt de naam Venlo weer op, en wèl in de oorkonde waarin aartsbisschop Philips I van Keulen een verklaring afgeeft ten behoeve van de kerk van de heilige Gangulf, te Heinsberg.⁴⁸ In die verklaring, waarbij graaf Hendrik van Gelre als getuige optreedt, worden o.m. goederen te „Venla” vermeld. Een volgende vermelding bevat een oorkonde van 18 juli 1244.⁴⁹ Daarin is sprake van onderhandelingen over een wapenstilstand tussen de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Brabant, waarbij graaf Otto II van Gelre en Hendrik, hertog van Limburg, als bemiddelaars optreden. De onderhandelingen worden gevoerd „apud Loithe iuxta Venlo”, d.w.z. in Lottum, in de onmiddellijke nabijheid van Venlo. In 1246 is sprake van verkoop van een tiende te Venlo en van het patronaatsrecht van de kerk aldaar aan de abdis van Roermond.⁵⁰ „Richter, schepenen en ingezetenen van Venlo” worden vermeld in een oorkonde van 1272, waarin Venlo „oppidum” wordt genoemd, en eveneens „seniores opidi” vermeld worden. De terminologie van deze oorkonde geeft aanleiding tot de aanname, dat Venlo in de tweede helft van de 13de eeuw in het bezit van stedelijke rechten was.⁵⁰ Vooral in de 14de en 15de eeuwen treedt Venlo als handelsstad naar voren.

Afgezien van de berichten over en de vermeldingen van voorgeden van Roermond in verschillende oorkonden uit jaren vóór 1200 en van de vermelding van het allodium van de graaf van Gelre „a Traiecto usque Ruremonde” in een oorkonde van 1204,⁵² is het bericht in de *Annales Reineri*⁵³ over de verwoesting en plundering van de „villa optima Ruremonde” door keizer Otto IV eigenlijk de vroegste vermelding van een agglomeratie Roermond.⁵⁴ De term „optima villa” wijst erop, dat hier te voren een vestiging was van enige importantie, een nederzetting, die op weg was stad te worden. De verwoesting van 1213 heeft deze ontwikkeling maar nauwelijks verstoord, want reeds in 1224 sticht graaf Gerard van Gelre „in opidum nostrum Ruremonde” de Cisterciënserinnenabdij, die in hetzelfde jaar door paus Honorius III in bescherming wordt genomen.⁵⁵ Tot de in bescherming genomen goe-

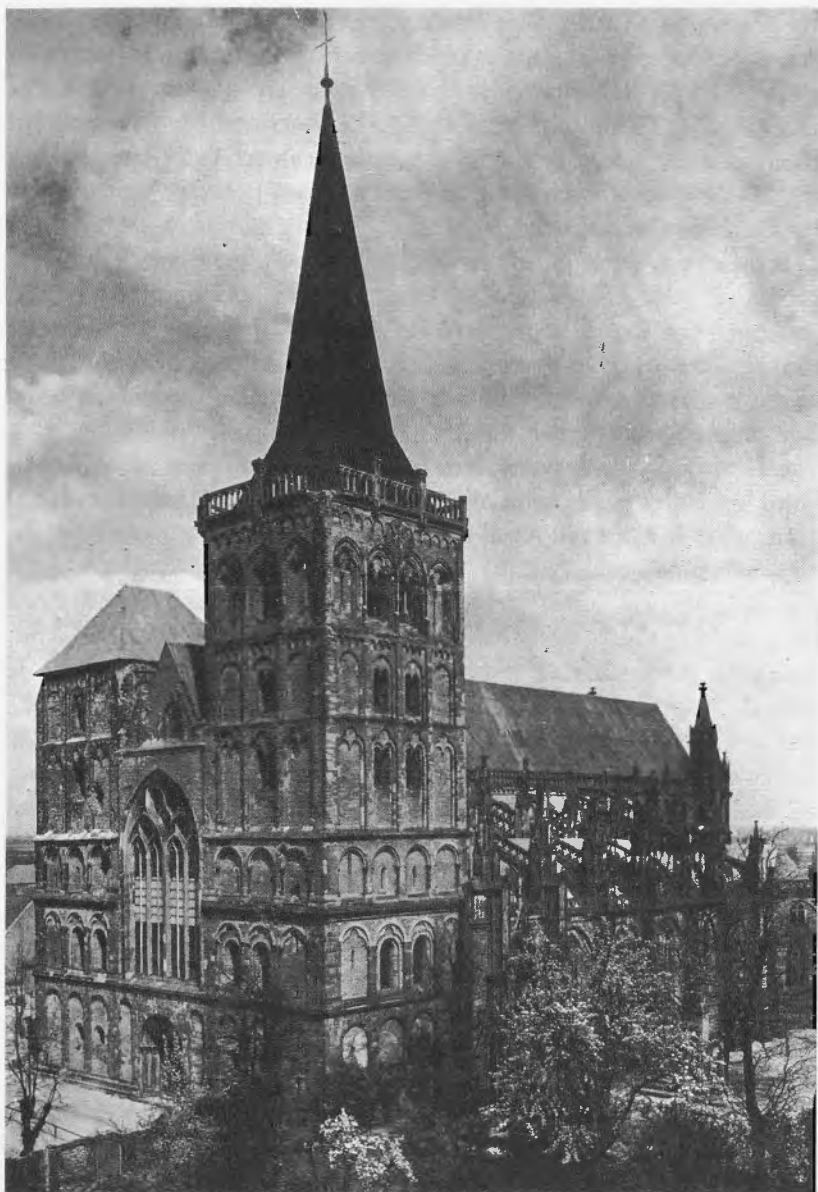
deren behoren o.m. „domos quas habetis in Ruremonde cum omnibus pertinentiis suis, molendina que habetis in Rura cum omnibus pertinentiis suis”, een omschrijving, die reeds op een bewoning van enige omvang in de omgeving van de abdij wijst.⁵⁶ Tot deze conclusie leidt ook het gebruik van de term „opidum”. In de jaren 1227 en 1232⁵⁷ volgen dan de oorkonden, die vermelden, dat zij „apud Rurmonde” en „Rurgemonde” zijn uitgevaardigd, en een oorkonde van 1234⁵⁸ waarin onder meer sprake is van de „plebanus” van Ruremonde, alsmede de „scultetus” en de „scabini de Ruremonde”. In een oorkonde van 1244⁵⁹ is dan reeds sprake van de „civitas” Roermond en van „cives Ruremundenses”, alsmede van het zegel van de „scabini Ruremundensis”, waarmede wel vaststaat, dat Roermond in 1244 stadsrecht bezat, ook al ontbreken origineel en afschriften van het stadsprivilege, zodat het juiste jaar van verlening niet vaststaat. Aangenomen mag worden, dat 1244 als „terminus ante quem” te beschouwen is. Mogelijk is het in de traditie aangenomen jaar 1233 juist. In dat jaar werden namelijk ook aan andere Gelderse agglomeraties stedelijke rechten verleend. Het gebruik van de term „scabini de Ruremonde” in de oorkonde van 1234 zou daarop kunnen wijzen. In twee oorkonden van 1286 wordt gesproken van „la ville de Ruremonde” en in een derde oorkonde van dat jaar van „scabini et tota communitas”.⁶⁰

Tot de omstandigheden, die het verwerven van de stedelijke positie van Roermond in de hand hebben gewerkt, dient gerekend te worden het belang dat het bezit van een vast steunpunt in het zuidelijk deel van hun gebied voor de graven van Gelre vertegenwoordigde. De ligging aan de Maas op het punt van de uitmonding van de Roer was daartoe een geschikte plaats. Die ligging maakte ook het deelnemen aan het handelsverkeer mogelijk. Dat handelsverkeer, dat na 1300 in belang en omvang toeneemt, omvatte diverse goederen: laken, wede, zout, hout en wijn.⁶¹ Laken was een Roermonds exportproduct, waarvan reeds in de 13de eeuw het bestaan blijkt uit de aanwezigheid van de volmolens op de Roer. De handel in wede, in hoofdzaak afkomstig uit het land van Gulik, werd in de 14de eeuw belangrijker als gevolg van de verbreiding van de lakennijverheid. Omtrent de handel in zout en hout zijn vóór 1300 maar weinig exacte gegevens beschikbaar. Wél over de wijnhandel. Daarvan blijkt uit een oorkonde van 1253,⁶² houdende een verdrag tussen graaf Otto II van Gelre en hertog Walram van Limburg over het

vervoeren van wijn in elkanders landen door de „burgenses de Ruremonde”. Opmerkelijk is, dat in deze oorkonde niet alléén van wijn sprake is, maar ook van andere handelsgoederen” („cum vinis suis et aliis rebus”). De handelsbedrijvigheid te Roermond wordt geaccentueerd door de aanwezigheid van een door de graven van Gelre geheven tol. Na 1300 ontwikkelt zich Roermond tot het politieke centrum van het Gelderse Overkwartier.

Kalkar, aan de Rijn, is een stichting van de graaf van Kleef. De plannen daartoe werden circa 1230 opgevat en in 1242 afgesloten met de verlening van stedelijke rechten. De stad was ommuurd, in het bezit van een markt en een parochiekerk, maar had slechts een geringe omvang en was aanvankelijk van weinig betekenis. In de 14de eeuw werd de stad belangrijker.

Orsoy, aan de Rijn, wordt eerst in 1285 als „stad” vermeld. Vóórdien komt het echter reeds herhaaldelijk in de bronnen voor, namelijk als een plaats waar de graaf van Kleef tol heft van het verkeer langs de Rijn. Zo bij voorbeeld in een oorkonde van 14 mei 1241, waarin Diederik, zoon van de graaf van Kleef, de onderdanen van de hertog van Brabant tolvrijdom te Orsoy verleent.⁶³ Orsoy nam zelf ook deel aan de Rijnhandel en dankt daaraan een zekere economische betekenis. Nadat de door de Romeinen gestichte Civitas Colonia Ulpia Traiana omstreeks 400 na Christus, verwoest en verlaten was, ontstond in de loop van de 7de en de 8ste eeuw in de nabijheid van de oude civitas een nederzetting op de plaats waar de martelaar St. Victor en diens gezellen waren begraven,⁶⁴ (Ad Sanctos). Deze nederzetting is echter in geen enkel opzicht te beschouwen als een voortzetting van de Civitas Colonia Ulpia Traiana. Dit blijkt o.m. uit het feit, dat er zich geen bisschop vestigde, zoals in de Civitas Colonia Agrippina en in de Civitas Tungrorum. Xanten is ontstaan uit een woonkern, die bij de grafkerk van St. Victor tot ontwikkeling kwam. Deze kern bood ten tijde van de invallen van de Noormannen een zekere bescherming, maar niet voldoende om plundering te voorkomen. In de loop van de 11de eeuw is Xanten een handelsplaats van enige betekenis, die ook bij de Rijnhandel betrokken was. De aartsbisschop van Keulen was er de voornaamste grondheer en oefende er ook overheidsrechten uit. Hij bezat er een burcht waar hij herhaaldelijk vertoefde. In 1143 wordt Xanten als „oppidum” aangeduid in een oorkonde van aartsbisschop Arnold I van

St. Victorkerk in Xanten; (uit catalogus tentoonstelling „Kriche und Burg in der Archäologie des Rheinlandes“, 1962).

Keulen,⁶⁵ en die aanduiding wijst hoogstwaarschijnlijk op een stad-achtige situatie. Er werden bisschoppelijke munten geslagen, die in het interlocale handelsverkeer werden opgenomen. In 1228 verleende de aartsbisschop van Keulen aan Xanten stadsrecht overeenkomstig het stadsrecht van Neuss.⁶⁶

De oorsprong van de stad Kleef is de burcht, die de graven van Kleef op een steil in het Rijndal aflopende heuvel van het Rijkswoud in het noordelijkste uiteinde van hun gebied bouwden. Op een tweede, naast de burcht gelegen, heuvel ontstond een burchtvlak, dat ook ruimte bood aan een locale markt. Buiten dit burchtvlak stichtten de Kleefse graven op een derde heuvel een nederzetting, die in 1242 stedelijke rechten ontving.⁶⁷ Tegelijkertijd verkreeg de stad vrijdom van de grafelijke tollën in Orsoy, Huissen, Schmithausen en Nijmegen. De tol-vrijheid werd toegekend aan de „mercatores” van de stad Kleef,⁶⁸ zodat te dien tijde de handel er reeds betekenis moet hebben gehad. Op welke wijze de Kleefse kooplieden aan deze handel, die voor een groot deel Rijnhandel geweest moet zijn, deelnamen, staat niet geheel vast. De vermelding in de oorkonde van 1242 van Kleefse kooplieden, die de Rijn op en af varen, zou kunnen betekenen, dat toen reeds een scheepvaart verbinding met de Rijn bestond. —

Noten

- ¹ H. H. E. Wouters, Maastricht, Stad aan heerbaan en rivier, Maastricht, blz. 17.
- ² Zie over Aken: B. Poll, Geschichte Aachens in Daten; Aachen, 1965; Regesten der Reichstadt Aachen, herausgegeben von W. Mummenhoff, 2 Bände, 1937-1961; Aachener Urkunden 1101-1250; herausgeg. von E. Menthen, Aachen, 1971.
- ³ Knipping, Regesten, II no 1546/7.
- ^{3a} G. W. A. Panhuijsen, Studien over Maastricht in de 13de eeuw. Maastricht, 1933, blz. 18, 38 vlg.
- ⁴ Knipping, Regesten, III no 130.
- ⁵ Lacomblet, Urkundenbuch, II no 135.
- ⁶ Lacomblet, Urkundenbuch, II no 182.
- ⁷ Zie C. E. P. M. Raedts, De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg, Assen, 1974, blz. 5.
- ⁹ Een kort overzicht over de vroege geschiedenis van Maastricht vindt men in: H. H. E. Wouters, Maastricht, Stad aan heerbaan en rivier, Maastricht 1977, blz. 5 en volgende. Voorts zijn voor de hier behandelde periode van belang onder meer: G. W. A. Panhuijsen, Studien over Maastricht in de 13de eeuw, Maastricht, 1933; J. Deeters, Servatiusstift

- und Stadt Maastricht; Bonn, 1970. Zie ook de in deze studie opgenomen literaturopgave; blz. 9-17.
- ¹⁰ Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, Assen, 1974, blz. 31 en volgende.
- ¹¹ Idem, blz. 52/53.
- ¹² G. Panhuysen, *Studiën over Maastricht in de 13de eeuw*, 's Gravenhage, 1933, blz. 35 en volgende.
- ¹³ Idem, blz. 37.
- ¹⁴ Uitgegeven door L. Crahay, *Coutumes de la ville de Maastricht*, Bruxelles, 1876, en door J. L. Blondin, *De drie officiële teksten van de Olde Caerte der stad Maastricht des jaars 1283 [1284]*, Maastricht, 1932.
- ¹⁵ Zie P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*; Assen, 1972, blz. 411 en volgende.
- ¹⁶ R. Feenstra, *Het stadrecht van Maastricht van 1220*; in: *Versl. en Med. Oud. Vaderl. Recht*, 11, 1958, no. 3, blz. 519 en volgende.
- ¹⁷ Zie hierover P. L. Nève. *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, blz. 407 en volgende, en de aldaar aangewezen literatuur.
- ¹⁸ Zie J. Koreman, *Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel*; in: *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht, 1962, blz. 195.
- ¹⁹ M. L. Franchamps, *Transport et commerce de bois sur la Meuse au Moyen-Age*, in: *Le Moyen Age*, 72, 1966, p. 59 suiv.. In Maastricht is een houtmarkt bekend („forum lignorum” en een „Holtmarkt”).
- ²⁰ Zie H. H. E. Wouters, *Maastricht, Stad aan heerbaan en rivier*, blz. 6/7.
- ²¹ „Hi geboet den heiligen manne
 Dat hi voer van danne
 Als daer hi noch is, te Triericht,
 in eynen dall scone ende liecht
 effen ende wael gedaen
 daer twee water te same gaen,
 eyn groet ende eyne cleyne
 claer schoen ende reyne:
 dats die Jeker ende die Mase
 Beide te corne ende te grasse
 en die stadt wale gelegen
 en te schepen in voele wegen
 in visschen ende in ghewylden
 ende in goeden ghevylden
 der besten coren eerden
 die ye mochte gheweerden.
- ^{21a} Bedoeld wordt de „Roman de la Rose ou de Guillaume de Dôle” door Jean Renart (circa 1170-1240). Hij beschrijft hierin o.m. het oponthoud van keizer Koenraad III te Maastricht op doorreis naar St. Truiden (Juni 1139) Stumpf, *Reichskanzler*, no. 3395), zie Jean Lejeune, *Land zonder Grens*, Brussel, 1958, p. 21. Bij die gelegenheid schonk de keizer aan het kapittel van Sint Servaas het tolrecht op de Maasbrug.

- ²² Over de Maaslandse Kunst zie J. J. M. Timmers, *De Kunst van het Maasland*, I, Assen, 1971.
- ²³ Zie J. Lange, Neuss am Rhein, 1963.
- ²⁴ R. Laufner, Der älteste Koblenzer Zolltarif, in: *Landeskundliche Vierteljahrsblätter*, 10, 1964, blz. 101 en volgende. De tekst betreffende Neuss luidt: *De Duisburc venientes debent dare unam tabulam caere et unam denariadam vini. Similiter de Nuisa.*
- ²⁵ Lacomblet, *Urkundenbuch*, II no 599.
- ²⁶ W. Bader, *St. Quirinus zu Neuss*, 1955.
- ²⁷ Knipping, *Regesten*, III no 1156.
- ²⁸ Knipping, *Regesten*, III no 2056.
- ^{28a} Zie Mühlbacher, *Regesten*, no 57a, 87, 92i, 170, 171, 222e en 1113.
- ²⁹ Oediger, *Regesten*, I, no 513.
- ³⁰ Oediger, *Regesten*, I³, no 546.
- ³¹ Sloet, *Oorkondenboek*, no 596
- ³² Sloet, *Oorkondenboek*, no 74
- ³³ Sloet, *Oorkondenboek*, no 124
- ³⁴ Sloet, *Oorkondenboek*, no 178
- ³⁵ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, blz.
- ³⁶ Sloet, *Oorkondenboek*, no 608 bis en 672.
- ^{36a} Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, blz. XXIV.
- ^{36b} idem.
- ³⁷ W. Jappe Alberts, Die Beziehungen von Erkelenz zum Territorium Geldern im Mittelalter; in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz*, I, Köln, 1976, S. 147 ff.
- ³⁸ Lacomblet, *Urkundenbuch* I no 107 en Sloet *Oorkondenboek*, no 99.
- ³⁹ Oediger, *Regesten*, I, 2, no 432.
- ⁴⁰ Sloet, *Oorkondenboek* no 232; Lacomblet, *Urkundenbuch*, I, 289.
- ⁴¹ Sloet, *Oorkondenboek*, no 1103.
- ⁴² W. Jappe Alberts, Die Beziehungen von Erkelenz zum Territorium Geldern; blz. 149/150; Severin Corsten, Erkelenz erhält Stadtrecht; in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz*, I, blz. 137 e.v.
- ^{42a} Lacomblet, *Urkundenbuch*, I, no 75, 89, 107.
- ⁴³ Sloet, *Oorkondenboek*, no 986.
- ⁴⁴ Sloet, *Oorkondenboek*, no 992.
- ⁴⁵ Sloet, *Oorkondenboek*, no 846
- ⁴⁶ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, blz. XXVII.
- ^{46a} Janssen de Limpens, *Rechtsbr.* blz. XXVII, noot 16.
- ⁴⁷ Oediger, *Regesten*, I, no 513.
- ⁴⁸ Sloet, *Oorkondenboek*, no 119.
- ⁴⁹ Sloet, *Oorkondenboek*, no 645.
- ⁵⁰ Sloet, *Oorkondenboek*, no 660 bis.
- ⁵¹ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, blz. XXXVIII. Er blijft nog een probleem met betrekking tot de stedelijke status van Venlo. Op 1 september 1343 verleende hertog Reinald II aan Venlo een privilege, waarin hij verklaart „van den dorpe Venlo ene stad te maken en geven hem stadrechte...”, De Roermondse historicus Linssen heeft dit

probleem opgelost en daartoe aangenomen, dat op het gebied van Venlo twee kernen bestaan hebben, nl. het „oppidum Venlo” en het „dorp Venlo”; dat door Reinald II werd aangekocht. Na die aankoop heeft de hertog aan de combinatie van „oppidium” en „dorp” stadsrecht verleend.

- ⁵² Sloet, Oorkondenboek, no 410.
- ⁵³ Mon. Germ. Hist. Script. XVI, blz. 671.
- ⁵⁴ Sloet, Oorkondenboek, no 438.
- ⁵⁵ Sloet, Oorkondenboek, no 464 bis.
- ⁵⁶ Zie J. Linssen, De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst, in: Public. de la Soc. Historique dans le Limbourg, CXII, 1976, blz. 35 e.v.
- ⁵⁷ Sloet, Oorkondenboek, no 505 en no 532.
- ⁵⁸ Sloet, Oorkondenboek, no 570 bis.
- ⁵⁹ Sloet, Oorkondenboek, no 647; K. J. Th. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond; Utrecht, 1965, blz. LXII en blz. 311 e.v.
- ⁶⁰ Sloet, Oorkondenboek, no 1099 en no 1106.
- ⁶¹ Zie J. Linssen, Stichting der stad Roermond, blz. 104 e.v.
- ⁶² Sloet, Oorkondenboek, no 749.
- ⁶³ Scholz-Babisch, Quellen zur Geschichte des Klevischen Zollwesens, I, 22.
- ⁶⁴ Zie ook A. Pompen, St. Victor van Xanten en zijn betekenis voor de geschiedenis van Nederland; Roermond, 1955, blz. 51 en blz. 86 volg.
- ⁶⁵ Sloet, Oorkondenboek, no 278: „actum est autem sub testimonio virorum illustrium qui tunc in oppido Xantensi nobiscum aderant . . .”.
- ⁶⁶ Binterim und Mooren, Die Erzdiöcese Köln, III, blz. 83.
- ⁶⁷ Lacomblet, Urkundenbuch, II, 265.
- ⁶⁸ „Mercatores praedicti oppidi nostri”.

Samenvatting

Na het overlijden van Karel de Grote begonnen de voortekenen van het verval van het Frankische Rijk zich te openbaren: moeilijkheden tussen de erfgenamen, rijksdelingen die mislukten en geen ander resultaat hadden dan onrust en oorlog, en tenslotte de met gering succes afgeeerde aanvallen van de Arabieren, Noormannen en Hunnen.

Voor de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn zijn de lotgevallen van het zogenaamde „Middenrijk” van belang. Het noordelijk deel daarvan – „regnum Lotharii” – werd twistappel tussen Oost- en West-Frankenland. Na jarenlange strijd en een mislukte poging om er een zelfstandig Koninkrijk Lotharingen onder Zwentibold te stichten, werd Lotharingen een deel van Oost-Frankenland voortaan als het „Duitse Rijk” aangeduid (925). Lotharingen, waartoe ook de in dit boek behandelde streken tussen Maas en Rijn behoorden, werd een essentieel deel van het Duitse Rijk. De Duitse koningen hebben zich dan ook intensief met dit Rijksdeel bemoeid ten einde het voor het Rijk te behouden en er het Rijks-gezag te handhaven. Middel hiertoe was o.m. de door de Ottonen geïnaugureerde Rijkskerkenpolitiek, waarvan de praktijk aanvankelijk weliswaar leidde tot versterking van de koninklijke macht, maar ook tot rampzalige conflicten met de paus. Repercussies hiervan vormen een element van de geschiedenis van de streken tussen Maas en Rijn in vrijwel de gehele hier behandelde periode. Diverse machten werden ingeschakeld ter instandhouding van het Rijksgezag in deze streken: de hertogen van Lotharingen en na hen de hertogen van Neder-Lotharingen, het noordelijke deel van het oude „Regnum Lotharii”. Maar in de verdere ontwikkeling van de staatkundige situatie in deze streken, waarbij de positie van de Neder-Lotharingse hertog op de achtergrond geraakte, was het vooreerst de

aartsbisschop van Keulen, die er de grootste invloed uitoefende. Een van de grondslagen hiervan was de belangrijke positie die de Keulse aartsbisschop in het Rijk bekleedde. Dientengevolge ging in de streken tussen Maas en Rijn de Rijkspolitiek een rol spelen, wat medebracht, dat de tegenstelling tussen koning en kerk, tussen keizer en paus en tussen kerkelijk en wereldlijk vorstendom er doorwerkten. Daarnaast ging de territoriale politiek een rol spelen, waarmede de vormgeving van de territoria samenhangt. Factoren in dit proces zijn de vermindering van de invloed van de Nederlotharingse hertog en van de paltsgraaf, die door de aartsbisschop van Keulen en door de opkomende territoriale machten verdrongen werden. Het zijn de aartsbisschoppen en een aantal wereldlijke machthebbers geweest, die ten dele in samenwerking, ten dele in concurrentie met het Rijksgezag machtscomplexen vormden, die tot de verwerving van landsheerlijkheid voerden.

Tot die wereldlijke machthebbers behoorden de graven van Gulik, van Gelre en van Kleef, alsmede de graven van Limburg en van Kessel, maar de leden van deze geslachten waren niet de enigen, die op de voorgrond traden. Ook de heren van Heinsberg, en Valkenburg, en van Kriekenbeek namen onder de wereldlijke dynasten in deze streken een belangrijke plaats in, evenals de heren van Meurs, van Are, van Dijck, van Hochstaden, Saffenberg, van Nörvenich en van Sayn en voerden de graventitel. Niet alle deze dynastengeslachten slaagden er in de landsheerlijkheid in hun gebieden te verwerven, Verscheidene van hen stierven uit, zoals het geval was met de graven van Nörvenich, wier bezit aan de graven van Gulik kwam. Ook de graven van Saffenberg stierven uit; hun bezit kwam ten dele aan de graven van Sayn. Ook als gevolg van huwelijken vonden omvangrijke wijzigingen in de bezitsverhoudingen plaats. De aldus ontstane territoriale situatie, die in de 12de eeuw duidelijk wordt, is één van de grondslagen van de zich in de 13de eeuw vormende landsheerlijke territoria. De aartsbisschoppen van Keulen namen in de 11de en de 12de eeuw de eerste plaats in. Ook zij streefden naar de vorming van een landsheerlijk territorium en tevens naar een zekere hegemonie in de streken tussen Maas en Rijn. Anno II (1056-1076) kan als een van de grondleggers van het wereldlijk territorium van de Keulse aartsbisschop beschouwd worden. Zijn opvolgers zetten zijn politiek voort, al of niet in overeenstemming met het Rijksgezag. Dat leidde tot scherpe conflicten met de wereldlijke vorsten

in deze streken en ook met de stad Keulen, die tegen Anno II in opstand kwam en hem zelfs tijdelijk uit de stad verdreef. De onrust in deze streken werd in het laatste regeringsjaar van Hendrik IV (1056-1100) vergroot door het conflict tussen Hendrik IV en zijn zoon en opvolger Hendrik V (1106-1125).

Aartsbisschop Frederik I van Keulen (1100-1131) zette de territoriale politiek van Anno II voort, wat ook de spanning tussen de aartsbisschop en de in economische betekenis sterk toenemende stad Keulen, de voornaamste handelsstad aan de Rijn, vergrootte. Het zelfstandigheidsstreven van de stad kwam o.m. tot uitdrukking in de „Coniuratio pro libertate” van 1112 en in de stadsuitbreidingen en stadsomwallingen, die in de 12de eeuw tot stand kwamen.

Frédrik I en zijn opvolgers zetten de territoriale politiek die in de loop van de 12de eeuw tot de vorming van de „Terra Coloniensis” leidde voort. Een gelijksoortige ontwikkeling, mede mogelijk gemaakt door de verzwakking van het Rijksgezag en door het effect van het Concordaat van Worms (1122) deed zich voor in de wereldlijke territoria tussen Maas en Rijn, waar in de loop van de 12de eeuw ook handel en nijverheid zich ontwikkelen in kleinere steden en in agglomeraties op het platteland, waar met name de akkerbouw van belang was. Van al de wereldlijke heren, die een rol speelden in de territoriale politiek in de 11de en de 12de eeuw zijn er slechts betrekkelijk weinigen in geslaagd een landsheerlijk territorium van interregionale betekenis tot stand te brengen dat voor de verdere historie van deze streken van betekenis was. De voornaamste hiervan waren Berg, Meurs, Gulik, Gelre, Kleef en Limburg. Hoewel het bezit van de graven van Berg vrijwel geheel aan de overzijde van de Rijn lag, hebben zij in de historie van de streken tussen Maas en Rijn een belangrijke plaats ingenomen.

Aartsbisschop Engelbert I van Keulen was tevens graaf van Berg. De graven van Gulik slaagden er in een grote uitbreiding aan hun gebied te geven, o.m. door verwerving van een deel van het bezit van de graven van Kessel en door de samenvoeging van het bezit van de heren van Heimbach met dat van het oude Gulikse gravenhuis. Ook de graven van Gelre en van Kleef wisten in de 12de en 13de eeuw hun gebied belangrijk uit te breiden. Al deze gebiedsuitbreidingen vormen mede de grondslag voor de ontwikkeling van de landsheerlijkheid, een ontwikkeling, die zich ook in het wereldlijk territorium van de aartsbisschop

van Keulen voordoet. Zij werd daar bevorderd door de nauwe relaties van de aartsbisschoppen Reinald van Dassel (1159-1169) en Philips van Heinsberg (1167-1191) met keizer Frederik I. Barbarossa; die deze streken herhaaldelijk bezocht en die ook aan de stad Aken belangrijke privileges verleende. Nog sterker dan tijdens Reinald van Dassel kwamen de territoriaal-landsvorstelijke aspiraties van de Keulse aartsbisschoppen naar voren tijdens Philips van Heinsberg. Dat blijkt o.m. uit diens omvangrijke aankopen van burchten en allodia, en uit de omstandigheid, dat hij niet terugschrikte voor een konflikt met de keizer, toen dit in de lijn van zijn territoriale politiek lag. De Keulse aartsbisschoppen uit de 12de eeuw, hoewel vervuld van de behartiging van Rijksbelangen en van territoriale aspiraties, hebben hun religieuze plichten en de belangen van de kerk niet verzaakt; met name hebben zij kloosterstichtingen bevorderd. De laatste jaren van de 12de eeuw en het begin van de 13de eeuw waren in de streken tussen Maas en Rijn onrustig, niet slechts als gevolg van de Luikse bisschopstrijd, maar vooral door de strijd om de Duitse troon na het overlijden van Hendrik VI (1197). Pogingen van de beide pretendenten aanhangers te verwerwen en de daaruit voortvloeiende partijwisselingen brachten grote onrust teweeg. De gevolgen van de troonstrijd waren een versterking van de positie van de territoriale heren. De hieruit voortvloeiende tegenstellingen tussen Rijksgezag, enerzijds en wereldlijke en geestelijke heren, anderzijds, deden zich in de 13de eeuw in sterke mate gelden. Er dreigde een staatkundige versplintering te ontstaan, mede als gevolg van het terugtreden van het Rijksgezag.

Het is aartsbisschop Engelbert I van Keulen geweest, die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot het herstel van de orde, allereerst in zijn eigen gebied, dat hij aanmerkelijk wist uit te breiden, maar ook daarbuiten. Zelfs met de stad Keulen wist hij vrede te bewaren. Bijzondere zorg besteedde hij aan de Rijnscheepvaart. De pogingen om ook de wereldlijke heren, die de voogdij over kerkgoederen uitoefenden te dwingen recht en billijkheid te betrachten, leidden tot verzet; hij werd in 1225 door Frederik van Isenburg vermoord.

In de historie van de streken tussen Maas en Rijn in de 13de eeuw, waarbij naast de ontwikkeling van de landsheerlijke territoria ook de opkomst van steden een rol speelt, laten zich naast de aartsbisschoppen van Keulen de wereldlijke territoriale vorsten in versterkte mate gelden.

Hierbij vormen de familierelaties tussen de aanzienlijke geslachten en het aandeel van leden van die geslachten in de vervulling van hoge kerkelijke ambten een factor van betekenis. Dit geldt voor de graven van Gelre, van Kleef, van Gulik en voor de hertogen van Limburg en de met hen verwante graven van Berg, en ook voor de heren van Heinsberg. Valkenburg en verschillende andere voorname, in de 13de eeuw uitgestorven geslachten. Drie perioden zijn te onderscheiden in de historie van deze streken gedurende de 13de eeuw. De eerste periode (1198-1225) valt samen met de troonstrijd in het Duitse Rijk en met het bestuur van Engelbert I van Keulen. De tweede periode (1225-1261) is vervuld van de concurrentie tussen de dan nog overheersende Keulse aartsbisschoppen en de andere territoriale heren, met name de graven van Gulik. In de derde periode (1261-1288) wordt de positie van de Keulse aartsbisschop ernstig aangetast.

In de tweede periode is de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden de meest op de voorgrond tredende figuur. Hij slaagt er nog in de preponderantie van de Keulse aartsbisschop in de streken tussen Maas en Rijn in stand te houden, niettegenstaande ernstige weerstanden en moeilijkheden, niet alleen met de stad Keulen, die overeenkomstig de traditie in conflict geraakte met de aartsbisschop toen zij wederom blijk gaf aan haar zelfstandigheid tegenover de aartsbisschop uitbreiding te willen geven, maar ook met graaf Willem IV van Gulik, o.m. over Keulse allodia in het Gulikse territoir. Ook de aanvankelijk goede verhouding van aartsbisschop Koenraad tot Rooms-Koning Willem van Holland liep uit op openlijke vijandigheid. Temidden van deze wereldlijke beslommeringen is toch nog aandacht besteed aan het kerkelijk en geestelijk leven; kloosterstichtingen, schenkingen ten behoeve van kloosters en kerken, en kerkbouw, b.v. van de Dom te Keulen. Ook werd zorg besteed aan de kerkelijke organisatie en de opheffing van misstanden in het leven van de geestelijkheid. Op het gebied van de geestelijke cultuur is van belang, dat in de 13de eeuw het schriftelijk gebruik van de volkstaal naast het Latijn opkomt.

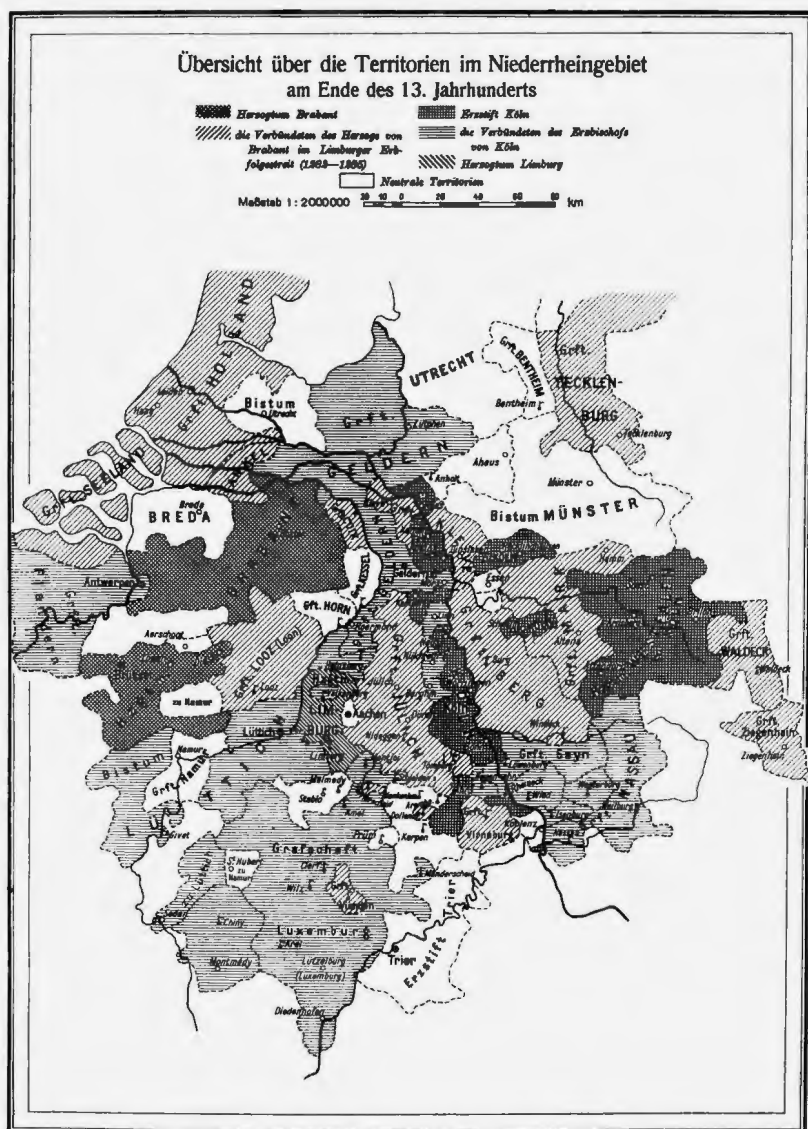
De derde periode kenmerkt zich door het verdere terugtreden van het Rijksgezag en van het gezag van de aartsbisschoppen van Keulen, zowel tegenover de territoriale vorsten – met name de graven van Gulik en van Kleef – als tegenover de stad Keulen, die zich tot een van

de belangrijkste steden van het Rijnland ontwikkelt. Zij maakte zich vrijwel onafhankelijk van de aartsbisschop en schaart zich in diens conflict met Brabant aan de Brabantse zijde. Dit conflict groeit uit tot de eerste Limburgse succesieoorlog, die in 1288 beslist wordt door de nederlaag van aartsbisschop Siegfried van Westerburg bij Woeringen (5 juni 1288). Een van de gevolgen van de Keulse nederlaag, die tevens een ernstige repercussie heeft voor de graaf van Gelre, Reinald I, die aan de Keulse zijde streed, is dat de Brabantse hertog het hertogdom Limburg verwerft en bezittingen verkrijgt in de streken tussen Maas en Rijn.

In het in dit boek behandelde tijdperk van circa 800-1288 spelen slechts de steden Keulen, Aken, Maastricht en Neuss een rol van meer dan locale betekenis. Naast deze steden ontstonden, veelal op grondslag van reeds in het verre verleden ontstane kernen, zoals kloosters en burchten, kleinere steden, die als centra voor haar omgeving betekenis verkregen en voor de landsheerlijke territoria, waarbij zij behoorden, van belang werden. Tegen het einde van de 13de eeuw verwerven deze centra stedelijke rechten, een ontwikkeling, die in 14de eeuw wordt voortgezet.

De Middeleeuwse Gouwen (uit: Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz, herausgeg. v. H. Aubin und J. Niessen, 1926)

Overzicht van de voornaamste territoria tussen Maas en Rijn omstreeks 1300 (uit: Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz, herausgeg. v. H. Aubin und J. Niessen, 1962)

Zusammenfassung

Nach dem Tode Karls des Grossen offenbarten sich die Vorzeichen des Verfalls des Fränkischen Reiches: Schwierigkeiten zwischen den Erben, Reichsteilungen, die scheiterten und nur Unruhe und Krieg verursachten und sich verhängnisvoll auswirkten, und schliesslich die nur mit geringem Erfolg abgewehrten Angriffe der Araber, Normannen und Hunnen.

Für die Geschichte der Gegenden zwischen Maas und Rhein ist das Schicksal des sogenannten „Mittelreiches“, das aus der Reichsteilung vom Jahre 843 entstand, wichtig. Der nördliche Teil dieses „Mittelreiches“ – das „Regnum Lotharii“ – wurde zum Zankapfel zwischen Ost- und West-Frankenland. Nach langjährigem Kampf und einem gescheiterten Versuch, ein selbständiges Königreich Lotharingen unter Zwentibold zu gründen, wurde Lotharingen ein Teil des Ostfränkischen Reiches, seitdem „das Deutsche Reich“ genannt (925). Lotharingen, das auch die in diesem Buch behandelten Gegenden zwischen Maas und Rhein umfasste, wurde ein Teil des Deutschen Reiches. Die deutschen Könige haben sich denn auch intensiv um diesen Reichsteil gekümmert, damit er für das Reich behalten blieb. Ein Mittel dazu war die von den Ottonen inaugurierte Kirchenpolitik, deren Praxis zwar im Anfang zur Verstärkung der königlichen Gewalt führte, aber auch zu verhängnisvollen Konflikten mit dem Papste. Die Rückwirkung dieser Konflikte bildet ein Element der Geschichte der Gegenden zwischen Maas und Rhein während der ganzen hier behandelten Periode. Mehrere Gewalten wurden eingeschaltet zur Aufrechterhaltung der Reichsgewalt in diesen Gegenden, nicht nur die Herzöge von Lotharingen, und nachher die Herzöge von Nieder-Lotharingen, dem nördlichen Teil des „Regnum Lotharii“, sondern auch die Lotharingischen

Pfalzgrafen. Aber in der weiteren politischen Entwicklung dieser Gegenden, in der die Machtstellung des Nieder-Lotharingischen Herzogs in den Hintergrund geriet, war es der Erzbischof von Köln, der den grössten Einfluss hatte. Dessen Machtstellung in diesen Gegenden beruhte für einen wichtigen Teil auf seinen engen Beziehung zum Reich. Das hatte zur Folge, dass die Reichspolitik in den Gegenden zwischen Maas und Rhein eine Rolle spielte und dass sich die Gegensätze zwischen Regnum und Sacerdotium, zwischen Kaiser und Papst, zwischen weltlichem und kirchlichem Fürstentum auch in diesen Gegenden bemerkbar machten. Daneben trat auch die territoriale Politik, womit die Bildung der Territoria zusammenhängt in den Vordergrund. Die Verringerung des Einflusses des Nieder-Lotharingischen Herzogs und des Pfalzgrafen ist ein Faktor in diesem Prozess. Sie werden allmählich verdrängt von den Erzbischof von Köln und die aufkommenden territorialen Gewalten.

Es sind die Erzbischöfe von Köln und eine Reihe von weltlichen Dynasten gewesen, die teils in Zusammenarbeit, teils in Konkurrenz mit der Reichsgewalt und miteinander, Machtkomplexe bildeten, die zur Landesherrlichkeit führten. Zu diesen weltlichen Dynasten gehörten die Grafen von Jülich, von Geldern, und von Kleve, die Grafen von Limburg und von Kessel.

Diese Herren waren nicht die einzigen, die in den Vordergrund traten; auch die Herren von Heinsberg, von Valkenburg, und von Kriekenbeek nahmen unter den weltlichen Dynasten einen wichtigen Platz ein, ebenso wie die Herren von Moers, von Are, von Dijck, von Hochstaden, von Saffenberg, von Nörvenich und von Sayn. Diese Dynastengeschlechter gelangten nicht alle zur Landesherrlichkeit; mehrere von ihnen, wie die Grafen von Nörvenich, starben aus. Die Grafschaft Nörvenich fiel den Grafen von Jülich zu. Auch die Grafen von Saffenberg starben aus. Auch Heiraten verursachten umfangreiche Änderungen in den Besitzverhältnissen.

Die dadurch gebildete territoriale Situation, die im 12. Jahrhundert deutlich wird, ist eine der Grundlagen der sich im 13. Jahrhundert bildenden landesherrlichen Territorien. Die Erzbischöfe von Köln nahmen im 11. und 12. Jahrhundert den wichtigsten Platz ein. Auch sie strebten der Bildung eines landesherrlichen Territoriums nach und dazu der Vorherrschaft in den Gegenden zwischen Maas und Rhein.

Anno II. (1056-1076) kann als einer der Begründer der weltlichen Territoriums des Kölner Erzbischofes betrachtet werden. Seine Nachfolger setzten diese Politik fort, teils in Übereinstimmung mit der Reichsgewalt, teils im Gegensatz dazu. Das führte zu scharfen Konflikten mit den weltlichen Dynasten in diesen Gegenden und auch mit der Stadt Köln, die gegen Anno II. in Aufstand kam und ihn zeitweilig aus der Stadt vertrieb.

In den letzten Jahren Heinrichs IV. (1056-1106) nahm die Unruhe in den Gegenden zwischen Maas und Rhein zu infolge des Konfliktes zwischen Heinrich IV. und seinem Sohn und Nachfolger Heinrich V. (1106-1125).

Erzbischof Friedrich I. von Köln (1110-1131) setzte die territoriale Politik Annos II. fort, wodurch auch die Spannung zwischen dem Erzbischof und der in wirtschaftlicher Bedeutung stark zunehmenden Stadt Köln, der wichtigsten Handelsstadt am Rhein, zunahm.

Das Selbstständigkeitsstreben der Stadt kam zum Ausdruck in der „Coniuratio pro libertate“ vom Jahre 1112 und in den Stadterweiterungen, die im 12. Jahrhundert zustande kamen. Erzbischof Friedrich I. und seine Nachfolger setzten die Territorialpolitik, die im Laufe des 12. Jahrhunderts zur Bildung der „Terra Coloniensis“ führte, fort. Eine gleichartige Entwicklung, gefördert durch die Schwächung der Reichsgewalt und die Auswirkung des Konkordats von Worms (1122), erfolgte in den weltlichen Territorien zwischen Maas und Rhein, wo im Laufe des 12. Jahrhunderts Handel und Gewerbe sich auch in den kleinen Städten entwickelten. Von den weltlichen Herren, die in der Territorialpolitik des 11. und 12. Jahrhunderts eine Rolle spielten, ist es nur relativ wenigen gelungen, ein landesherrliches Territorium von interregionaler Bedeutung zu bilden. Die wichtigsten weltlichen Territorien wurden Berg, Mörs, Jülich, Geldern, Kleve und Limburg.

Das Gebiet der Grafen von Berg lag fast ganz am rechten Ufer des Rheins, trotzdem haben sie in der Geschichte der Gegenden zwischen Maas und Rhein eine sehr wichtige Stellung eingenommen. Erzbischof Engelbert I. von Berg war auch Graf von Berg. Den Grafen von Jülich gelang es, ihrem Gebiete eine grosse Ausdehnung zu geben, durch die Erwerbung eines Teils des Besitzes der Grafen von Kessel und durch die Zusammenfügung des Besitzes der Herren von Heimbach mit dem der

Grafen von Jülich. Auch die Grafen von Geldern und von Kleve breiteten ihre Gebiete im 12. und im 13. Jahrhundert beträchtlich aus. Alle diese Gebietserweiterungen bildeten eine weitere Grundlage für die Entwicklung der Landesherrlichkeit der genannten Grafen, eine Entwicklung, die auch im weltlichen Territorium der Erzbischöfe von Köln stattfindet. Sie wurde gefördert durch die engen Beziehungen der Erzbischöfe Rainald von Dassel (1159-1169) und Philipp von Heinsberg (1167-1191) mit Friedrich I. Barbarossa, der diese Gegenden mehrfach besuchte und der Stadt Aachen wichtige Privilegien verlieh. Die territorial-landesfürstliche Bestrebungen der Kölner Erzbischöfe traten besonders stark bei Philipp von Heinsberg in den Vordergrund. Das geht hervor aus dessen umfangreichen Ankäufen von Burgen und Allodien, und aus der Tatsache, dass er einen Konflikt mit Friedrich I. Barbarossa nicht scheute.

Die Kölner Erzbischöfe aus dem 12. Jahrhundert, wenn auch bestrebt die Interessen des Reiches zu wahren, und die territoriale Entwicklung der „terra Coloniensis“ zu fördern, haben ihre religiösen Pflichten und die Interessen der Kirche nicht vernachlässigt, und besonders die Klosterstiftungen gefördert.

Die letzten Jahre des 12. Jahrhunderts und der Anfang des 13. Jahrhunderts brachten den Gegenden zwischen Maas und Rhein unruhige Zeiten. Diese Unruhe wurde verursacht durch den Kampf um das Bistum Lüttich und durch den Streit um den deutschen Thron nach dem Tode Heinrichs VI. (1197). Versuche beider Prätendenten, Anhänger zu werben und die daraus hervortretenden Parteiwechsel verursachten grosse Unruhe.

Die Folgen des Thronstreites waren eine Schwächung der königlichen Gewalt und eine Stärkung der Machtstellung der territorialen Herren. Die hieraus hervorgehenden Gegensätze zwischen Reichsgewalt einerseits, und weltlichen und geistlichen Herren anderseits, machen sich im 13. Jahrhundert in verstärktem Masse geltend. Es drohte eine politische Zersplitterung infolge des Zurücktretens der Reichsgewalt. Es war der Kölner Erzbischof Engelbert I. von Berg, der sich um die Wiederherstellung der Ordnung bemühte, nicht nur in seinem eigenen Gebiet, sondern auch in den übrigen Gegenden zwischen Maas und Rhein. Es gelang ihm sogar den Frieden mit der Stadt Köln zu bewahren. Auch die Rheinschiffahrt wurde von ihm gefördert. Seine

Versuche, weltliche Herren bei ihrer Ausübung der Vogtei über Kirchengut zu zwingen, von übermässigen Forderungen abzulassen, führten Konflikte herbei; er wurde in 1229 durch Friedrich von Isenburg ermordet.

In der Geschichte der Gegenden zwischen Maas und Rhein im 13. Jahrhundert, in der neben der Entwicklung der landesherrlichen Territorien auch das Emporkommen der Städte eine Rolle spielte, traten die weltlichen Territorialfürsten immer stärker in den Vordergrund. Ein Faktor von Bedeutung bildeten dabei die verwandtschaftlichen Beziehungen der vornehmen Geschlechter und deren Anteil bei der Besetzung von hohen kirchlichen Ämtern. Das gilt für die Grafen von Geldern, von Kleve, von Jülich und für die Herzöge von Limburg und die mit ihnen verwandten Grafen von Berg, und auch für die Herren von Heinsberg und Valkenburg, und mehrere andere vornehme, zum Teil im 13. Jahrhundert ausgestorbenen Herrengeschlechter.

In der Geschichte der Gegenden zwischen Maas und Rhein sind im 13. Jahrhundert drei Perioden zu unterscheiden. Die erste Periode (1198-1225) fällt zusammen mit dem Thronstreit im Deutschen Reiche, und mit der Verwaltung von Erzbischof Engelbert I. von Berg. In der zweiten Periode (1225-1261) tritt die Konkurrenz zwischen den damals noch überherrschenden Kölner Erzbischöfen und den weltlichen territorialen Herren deutlich an den Tag. In der dritten Periode (1261-1288) wird die politische Stellung des Erzbischofes von Köln ernsthaft gefährdet.

In der zweiten Periode tritt der Erzbischof Konrad von Hochstaden in den Vordergrund. Ihm gelingt es noch die Vorherrschaft des Kölner Erzbischofes in den Gegenden zwischen Maas und Rhein zu behaupten, ungeachtet Schwierigkeiten mit der Stadt Köln, die in Konflikt geriet mit dem Erzbischof, als sie auch weiterhin nach Selbständigkeit dem Erzbischof gegenüber strebte.

Auch mit dem Grafen von Jülich entstanden Schwierigkeiten über kölnische Allodien in dessen Gebiet. Das Missverhältnis zu König Wilhelm von Holland führte zu offenen Feindseligkeiten.

Diese weltlichen Mühseligkeiten verhinderten den Erzbischof nicht dem kirchlichen und geistlichen Leben noch seine Aufmerksamkeit zu schenken: Klosterstiftungen, Schenkungen zugunsten von Klöstern

und Kirchen, z.B. den Dombau in Köln. Auch die Kirchenverfassung und die Beseitigung von Misständen im Leben der Geistlichkeit hatten seine Aufmerksamkeit.

Auf dem Gebiete der geistlichen Kultur war es wichtig, dass im 13. Jahrhundert der schriftliche Gebrauch der Volkssprache neben dem Latein aufkam. Die dritte Periode kenzeichnet sich durch den weiteren Rücktritt der Reichsgewalt und der Gewalt des Kölner Erzbischofes, nicht nur den Territorialfürsten gegenüber, namentlich den Grafen von Jülich und von Kleve, sondern auch der Stadt Köln, die sich zur wichtigsten Stadt in den Gegenden zwischen Maas und Rhein entwickelt. Sie machte sich fast ganz unabhängig vom Erzbischof und stellte sich in dem Konflikt zwischen ihm und dem Herzog von Brabant an die Seite des letztgenannten.

Dieser Konflikt wuchs aus zum ersten Limburgischen Erbfolgestreite, der im Jahre 1288 zur Schlacht bei Worringen (5. Juni 1288) führte, in der Erzbischof Siegfried von Westerburg geschlagen und gefangen wurde. Eine der Folgen dieser Niederlage, die auch für den an der Seite des Erzbischofes kämpfenden Grafen von Geldern, Rainald, verhängnisvoll wurde, war, dass der brabantische Herzog das Herzogtum Limburg erwarb und dazu noch Besitzungen in den Gegenden zwischen Maas und Rhein.

In der Zeit zwischen 800 und 1288 spielen nur die Städte Köln, Aachen, Maastricht und Neuss eine Rolle überlokaler Bedeutung. Neben diesen Städten entstanden kleine Städte, die nur regionale Bedeutung hatten. In der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts erwarben diese Zentren städtische Privilegien.

Résumé

Après la mort de Charlemagne les présages de la décomposition de l'empire franc commencèrent à se dessiner: des difficultés entre les héritiers, les partages du patrimoine original qui échouèrent et n'aboutirent qu'en agitation et guerres et enfin les incursions mal parées des Arabes, des Normands et des Huns.

Pour l'histoire des régions entre la Meuse et le Rhin les vicissitudes du soi-disant *Mittelreich* sont d'intérêt. La partie septentrionale – le *regnum Lotharii* – devenait un sujet de litige entre la *Francia orientalis* et la *Francia occidentalis*. Après de longues années de lutte et un essai abortif d'en faire un royaume sous le règne de Zwentibold, la Lorraine devenait une part de la *Francia orientalis*, désormais appelé le *Reich* (925). La Lorraine, incorporant entre autres les régions entre la Meuse et le Rhin – qui forment l'objet de notre livre – devenait une part essentielle du *Reich*. Aussi les rois allemands se sont occupés d'une façon intensive de cette partie du *Reich*, afin de la conserver comme tel, tout en y défendant leur pouvoir central. Un de leur moyens était la politique du „*Reichskirche*”. Inaugurée par les Othons, cette politique d'un côté mena à un raffermissement du pouvoir royal, mais d'autre côté elle causa des conflits funestes avec le pape. Les répercussions de ces altercations sont perceptibles dans l'histoire des régions entre la Meuse et le Rhin pendant presque toute la période dont il est question dans notre livre. Diverses instances furent mises en oeuvre pour la perpétuation du pouvoir central dans ces régions: les ducs de Lorraine et après eux les ducs de Basse-Lorraine, la partie septentrionale de l'ancien *Regnum Lotharii*. Mais pendant le développement de la situation politique dans cette contrée la position des ducs de Basse-Lorraine diminuait de plus en plus et ce fut en premier lieu l'archevêque de

Cologne dont l'influence s'agrandit de plus en plus. Une des bases de son importance était la position éminente parmi les grands dignitaires du Reich. En conséquence la politique du Reich commençait à jouer un certain rôle dans les régions entre la Meuse et le Rhin et c'est à cause de cela que les controverses entre le roi et l'église, entre l'empereur et le pape et entre le gouvernement ecclésiastique et le gouvernement laïque y furent introduites. En outre la politique territoriale commençait à être d'importance en corrélation avec la formation des territoires.

Les éléments de ce processus sont la diminuation de l'influence du duc de Basse-Lorraine et du comte palatin qui furent supplantés par l'archevêque de Cologne et par les pouvoirs territoriales en ascendance. Ce furent les archevêques et un certain nombre de mandataires du pouvoir laïque qui, partiellement en colloboration mutuelle, partiellement en rivalité avec le pouvoir central du Reich, formèrent des centres de pouvoir qui menèrent à l'acquisition du „Landesherrlichkeit”.

Parmi ces mandataires du pouvoir laïques se trouvèrent les comtes de Juliers, de Gueldres en de Clèves, ainsi que les comtes de Limbourg et de Kessel. Mais ce ne furent pas seulement les membres de ces familles qui s'imposèrent. Les seigneurs de Heinsberg, de Fauquemont et de Kriekenbeek prirent une place importante parmi les dynastes laïques dans ces régions et cela va de même pour les seigneurs de Meurs, de Are, de Dijck, de Hochstaden, de Saffenberg, de Nörvenich et de Sayn. L'acquisition du „Landesherrlichkeit” ne fut point réservée pour toutes ces familles de dynastes dans nos régions. Plusieurs lignées furent éteintes; ce fut le cas des comtes de Nörvenich. Leur possessions échurent aux comtes de Juliers. Ce fut aussi le cas des comtes de Saffenburg; leur héritage echut partiellement aux comtes de Sayn. Des mariages également causèrent d'importants changements dans les possessions mutuelles. La situation territoriale qui survint ainsi et qui prenait dans la 12e siècle une forme plus claire, est une des bases du „Landesherrlichkeit” tel qu'il prit corps pendant le 13e siècle. La position des archevêques de Cologne pendant le 12e et le 13e siècle fut préponderante. Eux aussi tenèrent à la formation d'un „Landesherrlichkeit” et en même temps à une sorte d'hégémonie dans les régions entre la Meuse et le Rhin. On peut considérer Anno II (1056-1076) comme un des fondateurs du territoire temporel de l'archevêque de Cologne. Ses successeurs continuèrent sa politique, tantôt en rapport avec le pouvoir central,

tantôt non. Ils en résultèrent d'âpres conflits avec les seigneurs laïques dans ces régions et aussi avec la ville de Cologne, qui s'insurgea contre Anno II et le fit expulser de la ville. L'agitation devenait encore plus sérieuse pendant la dernière année du règne de Henri IV (1056-1106) à cause du conflit entre lui et son fils et successeur Henri V (1106-1125).

L'archevêque Frédéric I de Cologne (1100-1131) continua la politique territoriale d'Anno II et cela mena à une tension augmentée entre l'archevêque et la ville de Cologne, centre économique rhénane d'une importance de plus en plus agrandissante. Les aspirations de la ville à l'indépendance s'exprimèrent entre autres dans la „Coniuratio pro libertate” de 1112 et dans les agrandissements de la ville et de ses remparts, réalisés dans le 12e siècle.

Frédéric et ses successeurs continuèrent la politique territoriale qui menait dans le cours du 12e siècle à la formation de la „Terra Coloniensis”. Un développement semblable, encore facilité par l'affaiblissement du pouvoir du Reich et par l'effet du Concordat de Worms se présenta dans les territoires laïques entre la Meuse et le Rhin. Là se développèrent pendant le 12e siècle la commerce dans les villes de deuxième ordre et dans les agglomérations rurales, où notamment l'agriculture fut d'importance. Il n'y avait que peu de seigneurs laïques qui jouèrent un rôle dans la politique territoriale pendant le 11e et le 12e siècle et qui ont réussi de créer un „Landesherrlichkeit” d'une certaine importance pour l'histoire interrégionale de ces régions. Les plus considérables d'entre eux furent Berg, Meurs, Juliers, Gueldres, Clèves et Limbourg. Quoique les possessions du comtes de Berg étaient situées presque entièrement sur la rive droite du Rhin, ils ont été d'une importance considérable pour l'histoire des régions entre la Meuse et le Rhin. L'archevêque Englebert I de Cologne fut en même temps comte de Berg. Les comtes de Juliers réussirent à agrandir leur territoires considérablement, entre autres par l'acquisition d'une partie des possessions des comtes de Kessel et par la réunion des territoires des seigneurs de Heinsberg avec ceux de l'ancienne maison comtale de Juliers. Les comtes de Gueldres et de Clèves eux aussi réussirent pendant le 12e et le 13e siècle à un agrandissement de leur territoire. Tous ces agrandissements formaient autant de bases pour le développement du „Landesherrlichkeit”, un phénomène qu'on peut voir par exemple dans le territoire séculier de l'archevêque de Cologne. Il y fut favorisé par les

relations étroites entre les archevêques Renaud de Dassel (1159-1169) et Philippe de Heinsberg (1167-1191) et l'empereur Frédéric Barberousse, qui visitait à plusieurs reprises ces régions et qui donnait d'importants privilèges à la ville d'Aix-la-Chapelle. Les aspirations territoriales et seigneuriales des archevêques de Cologne, déjà très en évidence pendant l'épiscopat de Renaud de Dassel, furent encore plus fortes pendant celui de Philippe de Heinsberg, ce qui fut manifeste par ses achats de châteaux et de franc-alleus et en outre par la circonstance qu'il ne craignit point d'entrer en querelle avec l'empereur, quand cela marchait de concert avec sa politique territoriale.

Les archevêques de Cologne du 12e siècle, bien qu'ils fussent fidèles aux intérêts du Reich et remplis d'aspirations territoriales, n'ont jamais manqué à leur devoirs religieux et les intérêts de l'église. Ils ont notamment favorisé la fondation des cloîtres.

Vers la fin du 12e siècle et dans le commencement du 13e, les régions entre la Meuse et le Rhin furent agitées par suite du schisme liégeois, mais surtout par la lutte autour du trône allemand après la mort de Henri VI (1197). Les efforts des deux prétendants pour acquérir des partisans et les changements de parti qui en résultèrent, causèrent des troubles considérables. Par suite de la lutte autour du trône allemand la position des seigneurs territoriaux fut renforcée. Pendant le 13e siècle les oppositions entre le pouvoir du Reich d'un côté et les seigneurs temporels et spirituels d'autre côté se font valoir au plus haut degré. Un morcellement territorial et politique paraît imminent et cela encore par suite du recullement du pouvoir du Reich.

C'était l'archevêque de Cologne Englebert I qui a contribué d'une mesure importante au rétablissement de la tranquillité, en premier lieu dans son propre territoire – qu'il sut agrandir considérablement – mais encore en dehors. Il sut même entretenir des relations pacifiques avec la ville de Cologne. Il apporta des soins particuliers à la navigation sur le Rhin. Ses tentatives de forcer les seigneurs laïques, exerçant la tutelle des biens ecclésiastiques, de se comporter d'une façon équitable, menèrent à la résistance et en 1225 l'archevêque fut assassiné par Frédéric d'Isembourg.

L'histoire des régions entre la Meuse et le Rhin pendant le 13e siècle nous donne non seulement l'image du développement des territoires seigneuriaux, mais aussi celle de la prospérité naissante des villes. Ce fut

encore l'ère de l'autorité croissante des archevêques de Cologne et des princes laïques. Les relations de parenté entre les dynasties éminentes et le part pris par leur membres dans l'investiture des hautes fonctions ecclésiastiques sont dans ce contexte des éléments d'une signification signalée. Cela va pour les comtes de Gueldres, de Clève, de Juliers et les ducs de Limbourg et leur parents les comtes de Berg, mais aussi pour les seigneurs de Heinsberg, de Fauquemont et d'autres familles, éteintes dans le cours du 13e siècle.

Dans l'histoire du 13e siècle il y a trois périodes à discerner. La première (1198-1225) coïncide avec les luttes du trône dans le Reich et avec le gouvènement d'Englebert I de Cologne. La deuxième période est remplie de la rivalité entre les archevêques de Cologne encore en prépondérance et les autres seigneurs territoriaux, notamment les comtes de Juliers. Dans la troisième période la position de l'archevêque de Cologne est sérieusement atteinte.

Dans la seconde période l'archevêque de Cologne Conrad de Hochstaden est l'homme de prééminence. Il réussit à maintenir la prépondérance de l'archevêque de Cologne dans les régions entre la Meuse et le Rhin, nonobstant des résistances et des difficultés sérieuses, non seulement de la part de la ville de Cologne – qui suivant la tradition bien fondée était entrée en conflit avec l'archevêque parce qu'elle voulait encore une fois donner une extension à son indépendance vis à vis l'archevêque – mais encore avec le comte Guillaume IV de Juliers, e.a. concernant les franc-alléus de Cologne, situés dans les territoires de Juliers. Les bonnes relations initiales entre l'archevêque et le roi romain Guillaume de Hollande devenaient franchement hostiles. Au milieu de tous ces fracas mondains la vie ecclésiastique et spirituelle ne fut point négligée: fondations des cloîtres, dons au profit des cloîtres et des églises et pour bâtir des églises (par exemple la cathédrale de Cologne). Des soins furent apportés à l'organisation ecclésiastique et l'abolition des abus dans la vie du clergé. Sur le terrain culturel il est d'intérêt que dans le cours du 13e siècle, à côté de la langue latine, l'usage de la langue populaire en écriture est naissante.

La troisième période est caractérisée par le rôle diminuant du pouvoir du Reich et des archevêques de Cologne, aussi bien vis à vis les princes territoriaux – notamment les comtes de Juliers et de Clèves – que vis à vis la ville de Cologne, qui devient une des villes les plus importantes de

la région rhénane. Elle devient quasi indépendante de l'archevêque et dans la lutte de celui-ci avec le duc de Brabant elle se range au côté du Brabant. Ce conflit se développe et devient la première guerre de succession limbourgeoise, décidée en 1288 par la défaite de l'archevêque Siegfried de Westerbouurg dans la bataille de Woeringen (le 5 juin 1288). Une des conséquences de cette défaite – avec des répercussions sérieuses pour le comte de Gueldres Renaud I – qui a pris le parti de l'archevêque de Cologne – est l'acquisition par le duc de Brabant du duché de Limbourg et des possessions dans la région entre la Meuse et le Rhin.

Dans la période d'environ 800-1288 seulement les villes de Cologne, d'Aix-la-Chapelle, de Maastricht et de Neuss jouissent d'une importance plus que locale. A côté de ces villes surgissaient plus petites, souvent sur les restes des noyaux anciens, par exemple des cloîtres et des châteaux. Ces villes de seconde rang obtinrent une certaine importance comme centre du pays environnant et pour le Landesherrlichkeit dont elles furent part. Vers la fin du 13e siècle ces centres obtinrent des droits urbains. Ce développement trouve sa continuation dans le 14e siècle.

- Adela, dochter van graaf Wichman van Hamaland; 23, 24.
- Adelbert, aartsbisschop van Bremen; 54.
- Adelbold, bisschop van Utrecht, 24.
- Adolf I, aartsbisschop van Keulen; 84, 105, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 142, 146, 147.
- Ahrgouw; 19, 82.
- Ahrweiler; burcht; 133, 166.
- Ailbertus van Antoin; 108.
- Aken,
 Stad; 1, 4, 6, 7, 8, 9, 20, 56, 57, 71, 75, 76, 92, 93, 94, 97, 98, 103, 110, 116, 119, 132, 140, 144, 147, 159, 162, 163, 164, 170, 181, 185, 187, 195, 200, 201, 202, 203, 205.
 St. Adelbertskerk, 76.
 Mariastift; 123, 147, 148, 163, 201, 202, 209, 210.
- Albert van Kuik; elect van Luik; 114.
- Albert van Leuven, elect van Luik; 114.
- Albertus Magnus; 168, 171, 174.
- Albrecht I, duits koning; 208.
- Aldekerk; 87, 143.
- Alexander III, paus; 96.
- Alfons van Castilië, rooms-koning; 170.
- Alpen; 2.
- Alpertus Mettensis, kroniekschrijver; 24.
- Altena, graven van; 132, 141, 142
- Altenahr; 59.
- Altenberg; abdij; 84, 107, 117, 127, 128, 147, 173.
- Andernach, rijkshof; 98, 117.
- Andernach; 8, 9, 14, 38, 60.
- Annales Rodenses; 30, 31, 34, 36, 44, 45, 94.
- Annales Colonienses maximi, 142.
- Annales Reineri; 211.
- Anno II, aartsbisschop van Keulen; 22, 29, 31, 34, 40, 51, 52, 53, 54, 55, 62, 73, 108, 109, 125, 206, 208.
- Antwerpen;
 14, 69.
- Ardennen; 4, 14, 70, 204.
- Are;
 Ahr, burcht; 99.
 Graven van; 20, 23, 25, 40, 41, 42, 54, 86, 106, 117, 132, 154.
 Diederik, graaf van; 41, 42, 107.
 Diederik van, bisschop van Utrecht; 115, 137.
 Gerardus van, proost van St. Servaas te Maastricht en van St. Cassius te Bonn; 137.
 Otto van; 40.
 Sigebodo, graaf van; 40, 41.
 Ulricus, graaf van; 41, 42.
- Arlon; graafschap; 43.
- Arnhem; 124, 143, 209, 210.
- Arnold I, aartsbisschop van Keulen; 40, 93, 94, 99, 213.
- Arnold II, aartsbisschop van Keulen; 46, 82, 94, 109, 137.
- Arnulf van Karinthië; oostfrankisch koning; 3, 5, 6.

Aspel; burcht; 153.
 Balderik, bisschop van Luik; 12.
 Balderik, bisschop van Utrecht; 11.
 Balderik, graaf in Hattuarië; 23, 24.
 Bedbur, klooster; 108, 146.
 Beieren; 7, 8, 183.
 Berg,
 Graafschap, 83, 127.
 Graven van; 82, 84, 106, 107, 117, 119,
 124, 127, 132, 141, 142, 146, 163, 190,
 195.
 Adolf I, aartsbisschop van Keulen, 84,
 105, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
 142, 146, 147.
 Adolf II, graaf van; 84, 92.
 Adolf III, graaf van; 123, 124, 132, 147.
 Adolf V, graaf van; 84, 132, 136, 155,
 163, 166, 169, 171.
 Adolf VI, graaf van; 132, 161, 192.
 Bruno II, aartsbisschop van Keulen; zie
 onder Bruno II.
 Bruno III, aartsbisschop van Keulen;
 zie onder Bruno III.
 Engelbert I, aartsbisschop van Keulen;
 zie onder Engelbert I.
 Frederik II, aartsbisschop van Keulen;
 zie onder Frederik II;
 Irmgard van; gemalin van Eberhard
 van Mark; 132.
 Irmgard van; gemalin van hertog Hen-
 drik IV van Limburg; 132.
 Koenraad van; domproost te Keulen;
 138.
 Willem I, graaf van; 133.
 Zie ook Limburg;
 Bergen, (Henegouwen); 11.
 Bergheim; 156, 173.
 Bergheim, Walraven van; 135.
 Bernardus van Clairvaux; 93, 107.
 Betuwe; 23, 31, 33, 188.
 Bezacha, kanonnes; 29.
 Bingen; 185.
 Bircklin; 172.
 Blankenberg, klooster; 173.

Blankenberg; burcht, 82.
 Blerick; 38.
 Bonn;
 stad; 6, 57, 155, 161, 184.
 St. Cassiusstift; 83, 114, 128, 133.
 Bonngouw; 40.
 Boppard; 118, 119, 144, 147, 163.
 Bottenbroick, klooster; 173,
 Boudewijn II van Holland, bisschop van
 Utrecht; 115,
 Boudewijn V, graaf van Henegouwen;
 103.
 Bouvines; 119, 147.
 Brabant,
 hertogdom; 14, 67, 115, 123, 160, 168,
 180, 184, 195.
 hertogen van; 119, 132, 140, 141, 142,
 163, 183, 185, 197.
 Hendrik I, hertog van; 116, 117, 119,
 124, 142, 145, 146, 155, 202.
 Hendrik II, hertog van; 160.
 Hendrik III, hertog van; 166, 188, 190.
 Jan I, hertog van; 136, 184, 191, 192,
 193, 194, 195, 197.
 Zie ook: Leuven.
 Brauweiler, abdij; 32, 40, 109, 134.
 Brügggen; 38.
 Bruno I, aartsbisschop van Keulen; 10, 11,
 12, 209.
 Bruno II, aartsbisschop van Keulen; 84,
 92, 107, 108.
 Bruno III, aartsbisschop van Keulen; 84,
 105, 114, 115.
 Bruno IV, aartsbisschop van Keulen; 118.
 Brunssum (Ned.Limb.); 70.
 Brunswijk, Otto van; zie Otto IV;
 Burtscheid; abdij; 129, 137, 138, 163.
 Bürvenich, klooster; 145.
 Calixtus II, paus; 61.
 Cappenberg;
 burcht; 108.
 graven van; 108.
 Cellebroeders; 236.
 Cesarius van Heisterbach; 108, 122, 123,
 158, 174, 175.

- Citeaux; 107.
 Cleyngedanc; 172.
 Cochem, aan de Moezel; 21.
 Cronica Hannoniae; 32, 33.
 Cuyck; 188.
 Dalhem;
 burcht, 155, 161.
 Land van; 193.
 Dender; 189.
 Deutz;
 stad; 60, 69, 152, 155.
 castellum; 12
 abdij; 29, 39, 40, 82, 109.
 Deutzgouw; 84.
 Deventer; 69.
 Diederik I, aartsbisshop van Keulen; 118,
 119, 146.
 Diederik III, bisschop van Münster; 143,
 151.
 Dietbald van Voeren, heer van Valken-
 burg; 36.
 Dieteren (Ned. Limb.); 37, 136.
 Dietz; zie Gerhard;
 Dinant; 15, 66, 67, 68.
 De Dynter; kroniekschrijver; 145.
 Dirk van Holland, elect van Utrecht; 115.
 Dirk III, graaf van Holland; 23, 24.
 Dorestad; 66.
 Dorsten; 165, 188.
 Dortmund; 68, 103, 163, 181.
 Dorweiler; 94.
 Drachenfels; 82, 139.
 Drolshagen, klooster; 139.
 Duisburg; 7, 8, 67, 69, 70, 84, 103, 119,
 124, 140, 144, 163, 165, 169, 185, 188.
 Düren; 76, 145, 163, 181, 206, 207.
 Düsseldorf; 183, 185.
 Dijck;
 heerlijkheid; 39, 40.
 heren van; 39, 46.
 Arnoldus van; 40.
 Hendrik van; aartsdiaken
 van Luik; 137.
 Henricus van; 40.
 Herman van; 39.
 Koenraad van; 142.
 Eberstein, Otto van; proost van St. Ser-
 vaas te Maastricht en proost van het
 Mariastift te Aken; 155.
 Echt, (Ned. Limb.); 31, 33.
 Eckenhausen; 99, 117.
 Eems; 2.
 Ehrenfried; paltsgraaf; 19, 20.
 Eifel; 5, 14.
 Eifelgouw; 19, 41, 42.
 Einhard; 203.
 Elisabeth van Thüringen; 176.
 Elten; 67.
 Elterberg, St. Vitusabdij; 24, 210.
 Emmerik; 67, 185, 188.
 Engeland; 15, 66, 67, 104, 115, 125, 180,
 182, 185.
 Engelbert I, aartsbisshop van Keulen; 84,
 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
 128, 129, 136, 138, 140, 143, 144, 145,
 146, 147, 151, 152, 153, 158, 176, 180,
 201.
 Engelbert II, aartsbisshop van Keulen;
 139, 172, 186, 187, 190, 191.
 Engelbert, bisschop van Münster, 151.
 Ensfried, deken van St. Andreas te Keu-
 len; 175.
 Erft; 41, 197, 205, 208.
 Erik, koning van Denemarken; 205.
 Erkelenz; 76, 209, 210.
 Esch; 38.
 Essen, abdij; 127.
 Eugenius III, paus; 93.
 Euskirchen; 144.
 Evergerus, aartsbisshop van Keulen; 207,
 211.
 Ezzo, paltsgraaf; 20, 32.
 Ezzonen; 19.
 Floris I, graaf van Holland; 31.
 Forst, ridder van; 138.
 Franken; stamhertogdom; 8.
 Frankfurt; 98, 185, 204.
 Frankrijk; 12, 15, 107, 180, 182.

- Frechen; 168.
- Frederik I Barbarossa; duits koning; 15, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 201.
- Frederik II, duits koning; 116, 118, 119, 124, 125, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 152, 153, 154, 156, 158, 162, 163, 182, 202, 204.
- Frederik I, aartsbisschop van Keulen; 16, 32, 40, 41, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 68, 73, 82, 84, 92, 107, 108, 109.
- Frederik II, aartsbisschop van Keulen; 84, 95.
- Frederik, bisschop van Münster; 54.
- Frederik van Hohenstaufen; 92.
- Frederik, hertog van Lotharingen; 12.
- Frederik van Zwaben; 92.
- Frederik van Namen, bisschop van Luik; 61.
- Freiburg in Breisgau; 74.
- Friesland; 6, 60, 61, 69, 73.
- Friezen; 60, 61.
- Geldern;
burcht; 23, 33, 86, 208.
stad; 59, 76, 86, 208, 209.
- Gelre;
Graven en gravinnen van; 25, 30, 31, 33, 87, 106, 117, 119, 124, 126, 140, 141, 146, 163, 183, 189, 195.
Aleydis van; 133.
Dirk, graaf in de Veluwe; 32.
Elisabeth van; 133.
Gerard, graaf van; 32, 142, 143, 211.
Gerardus Flamens; 30, 31, 32, 33, 34, 35, 209.
Hendrik, graaf van; 33.
Yolanda van; 33.
Margareta van; 123.
Otto I, graaf van; 115, 142, 145, 147.
Otto II, graaf van; 37, 133, 153, 160, 163, 164, 173, 188, 190, 208, 211, 212.
Philippa van; 136.
Reinald I, graaf van; 136, 189, 192, 193, 194, 195, 197, 209.
- Reinald IV, hertog van; 86.
- Richardis van; abdis Munsterabdij te Roermond; 137, 147.
- Hendrik, bisschop van Luik; 137, 166, 210.
- Otto, bisschop van Utrecht; 137, 142.
- Gemünd; 144.
- Gennep, burcht; 23, 188.
- Gennep, stad; 209.
- Gerard, graaf in Teisterbant; 31.
- Gerard, graaf in de Elzas; 24.
- Gerardus de Steenhouwer; 173.
- Gerberga, zuster van koning Hendrik I; 8.
- Gerhard, Zuid-Lotharings aanzienlijke; 4.
- Gerhard, graaf van Dietz; 189, 194.
- Gero, aartsbisschop van Keulen; 207.
- Gesta Abbatum Trudonensium, 31, 36.
- Gesta Trevirorum; 68.
- Gette; 14.
- St. Ghislain; 11.
- Gielsdorf, klooster; 139.
- Giselbert, zoon van Reinier I Langhals; 5, 8.
- Giselbert, graaf van Duras; 60.
- Giselbert van Mons, kroniekschrijver; 18, 32, 33.
- Gnadenenthal, klooster; 173.
- Goch, 209, 210.
- Godfried I, hertog van nederlotharingen; 13, 18, 23, 24.
- Godfried II, hertog van Nederlotharingen; 13.
- Godfried III, hertog van Nederlotharingen; 13.
- Godfried IV van Bouillon, hertog van Nederlotharingen; 13.
- Godfried van Gulik, hertog van Nederlotharingen; 12.
- Godfried Hagen, kroniekschrijver; 174.
- Godfried van Münstereifel; 173.
- Godfried van Tomburg; 173.
- Godfried, proost van St. Victor te Xanten; 92.
- Gozelo I, hertog van Nederlotharingen; 13.

Gozelo II, hertog van Nederlotharingen; 13.
 Gozewijn van Randerode; 94.
 Grafenthal, klooster; 173, 190.
 Gräfrath, klooster; 128.
 Gregorius VII, paus, 55.
 Gregorius IX, paus, 152, 154, 156, 159, 162.
 Gregorius X, paus; 191.
 Grevenbroich; 38, 42, 76, 108, 134, 194, 208.
 Grin; 172.
 Guda, echtgenote van Dietbald van Voeren; 36.
 Gulik, villa, stad; 6, 28, 57, 76, 85, 94, 156, 169, 185, 207.
 Gulik, graafschap; 29, 83.
 Gulik;
 graven van; 20, 25, 28, 29, 30, 42, 54, 85, 106, 117, 119, 126, 132, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 183, 190, 195, 207, 208.
 Gerard, graaf; 135.
 Gerard, graaf; 28, 29, 85.
 Godfried, graaf; 25, 28.
 Mathilde van; 134.
 Willem I, 134.
 Willem II, 29, 30, 85, 134, 144, 147.
 Willem III; 30, 86, 134, 144.
 Willem IV; 134, 135, 144, 145, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 169, 171, 186, 187, 191, 192, 201, 206.
 Willem van, zoon van Willem IV, 135.
 Walram van; proost van het Mariastift in Aken, tevens graaf van Gulik; 135, 201.
 Alexander van; bisschop van Luik; 61, 137.
 Otto van; proost van St. Servaas te Maastricht; 135, 137.
 Willem van; proost van St. Servaas te Maastricht; 135, 137.
 Gulikgouw; 25, 28, 144, 207.
 Gulpen (Ned. Limb.); 193.

Gwijde, graaf van Vlaanderen; 195.
 Gymmich, Arnold van; 138.
 Gymmich, Hilswindis van; 138.
 Haithabu; 73.
 Habsburg, Rudolf van; duits koning; 182, 186, 191.
 Hamert (bij Tienen); 123.
 Hamm; 124.
 Hardevust; 172.
 Haspengouw; 14, 205.
 Harto, aartsbisschop van Mainz; 4.
 Hattuarië, Gouw; 19, 23, 33, 35.
 Heerenwaarden; 67.
 Heerlen, heerlijkheid; 40, 161.
 Heidberg; 99.
 Heimbach;
 burcht; 23, 169.
 heren van; 29, 86, 134, 144.
 Heinsberg;
 burcht; 36, 211.
 heerlijkheid; 82.
 heren, graven van; 25, 30, 82, 83, 136.
 Aleidis van; 133, 189.
 Godfried van; 136.
 Gosewinus II, van; 37, 99, 136.
 Gosewinus van; 31, 36, 37, 136.
 Zie ook Philips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen;
 Zie ook: Valkenburg.
 Heisterbach, klooster; 108, 173, 175.
 Hendrik I, duits koning; 5, 6, 8, 9, 11.
 Hendrik II, duits koning; 13, 24, 76.
 Hendrik III, duits koning; 9, 30, 31, 33, 51, 53, 87.
 Hendrik IV, duits koning; 31, 32, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 70, 72.
 Hendrik V, duits koning; 38, 43, 52, 56, 57, 59, 60, 61, 92, 202.
 Hendrik VI, duits koning; 79, 97, 104, 105, 114, 115, 116, 141, 206.
 Hendrik VII, rooms-koning; 125, 128, 140, 145, 146, 152, 153, 182, 202.
 Hendrik Raspe, duits koning; 163.
 Hendrik I, paltsgraaf; 20, 22, 53.

Hendrik II van Laach; paltsgraaf; 56.
 Hendrik, graaf van Zutphen; 60, 61.
 Hendrik III, koning van Engeland; 170.
 Hendrik de Leeuw, hertog van Saksen en
 Beieren; 15, 102, 104, 105, 114, 115,
 116.
 Hendrik van Veldeke; 16, 174, 203, 204.
 Hendrik van Molenark, aartsbisschop van
 Keulen; 128, 151, 152, 153.
 Hendrik I van Verdun; bisschop van Luik;
 56, 57.
 Henegouwen, graafschap; 14, 24, 115.
 Heribert, aartsbisschop van Keulen, 28.
 Herman, zoon van Ehrenfried, paltsgraaf;
 19, 20.
 Herman I, aartsbisschop van Keulen; 4.
 Herman II, aartsbisschop van Keulen; 20,
 22, 35.
 Herman III, aartsbisschop van Keulen;
 29, 35, 39, 42, 56, 59.
 Hertogenrade, Land van; 82, 197, zie ook
 Rode.
 Herzogenrath; 124, 156, 197.
 Hessen; 7.
 Hezeliniden; 19.
 Hezelinus, zoon van paltsgraaf Herman;
 20.
 Hildolf, aartsbisschop van Keulen; 56.
 Hirzelin; 172.
 Hochstaden,
 burcht; 23, 166.
 graafschap; 161.
 heren, graven van; 26, 41, 42, 106, 115,
 117, 124, 132, 142, 166, 183.
 Diederik I, aartsbisschop van Keulen;
 118, 119, 146.
 Frederik van; proost van Maria ad Gra-
 dus te Keulen; 138, 161.
 Gerhart II van; 42, 56.
 Gerhart van; 42.
 Lotharius van; proost van St. Cassius te
 Bonn; 114, 137, 147.
 Margareta van; 132.
 Zie ook: Koenraad van Hochstaden,
 aartsbisschop van Keulen;
 Hoei; 15, 16, 66, 67, 68.
 Hoengen (bij Sittard); 148.
 Hongaren; 6.
 Honorius III, paus; 211.
 Houthem, (Ned. Limb.); 36.
 Hülchrath; burcht; 46, 82.
 Hülchrath; graafschap; 36, 46, 81, 82, 83,
 134, 166, 167.
 Hugo III van Pierrepont, bisschop van
 Luik; 34, 119.
 Hugo van S. Sabina, kardinaallegaat; 168.
 Hugo van Sponheim, domdeken te Keu-
 len; 107.
 Huissen (Betuwe); 215.
 Husterknupp, burcht (Hochstaden); 23,
 42.
 Ida, gravin van Bouillon; 32.
 Immo, graaf in de Molengouw; 12, 209.
 Innocentius III, paus; 117, 118, 120.
 Innocentius IV, paus; 139, 159, 162, 163,
 173.
 Irmgarde, gravin van Zutphen; 37.
 Isabella, van Engeland, gemalin van Fre-
 derik II, duits koning; 153.
 Isenburg,
 Arnold van, elect van Utrecht; 115,
 137.
 Diederik van; 151, 152, 153.
 Engelbert, bisschop van Osnabrück;
 151.
 Frederik van; 127, 128, 151.
 Italië; 2, 7, 66, 73, 96, 99, 100, 125.
 Jan IV, van Vlaanderen, bisschop van
 Luik; 193.
 Jeker, 204.
 Judith, gemalin van Lodewijk de Vrome;
 1, 2.
 Kaiserswerth; 20, 53, 103, 105, 109, 118,
 119, 142, 144, 147, 163, 164, 165, 181.
 Kalkar; 213.
 Kamerijk; 2, 3, 14.
 Kamp (Camp), abdij; 84, 107, 118.
 Karel de Grote; 1, 97, 98, 201.
 Karel de Eenvoudige, Westfrankisch ko-
 ning; 4, 5.

Karel de Kale; zoon van Lodewijk de Vrome; 1, 2, 3.
 Karel, zoon van Lotharius I; 2, 3.
 Karel, hertog van Nederlotharingen; 12, 13.
 Karel de Stoute, hertog van Bourgondië; 15.
 Keldachgouw; 84.
 Kerpen; 59, 197.
 Kerpen; burcht; 60.
 Kessel,
 burcht; 23, 192.
 Graven van; 37, 38, 41, 86, 117, 119, 142, 208.
 Hendrik van; 37, 38, 125, 134, 191, 192.
 Elisabeth van; 134.
 Walram van; domproost te Münster; 192.
 Keulen, kerken
 St. Andreas; 11, 175.
 St. Aposteln; 73, 106, 138.
 Dom; 83, 127, 129, 132, 133, 139, 173, 175.
 St. Georg; 52, 73, 138, 208.
 St. Gereon; 29, 52, 138.
 St. Kunibert; 40, 42, 132, 138, 147.
 Elf Duizend Maagden, 28.
 Maria ad Gradus; 34, 52, 132, 138.
 Maria im Kapitol; 20.
 St. Pantaleon; 11, 37, 38, 44.
 St. Severinus; 123.
 St. Ursula; 29, 73.
 Keulen, stad; 6, 7, 11, 15, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 85, 89, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 127, 128, 132, 138, 140, 141, 147, 152, 153, 154, 156, 159, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 195, 200, 203, 204, 206.
 Keulen, gebouwen;
 Frankentoren; 71.
 Jodenpoort; 73.

Saphirentoren; 71.
 Keulen, aartsbisdom; 8, 79, 183.
 Keur-Keulen; 83
 Keulengouw (Kölngau); 23, 36, 46, 81, 82.
 Kleef, graafschap; 83, 134.
 burcht; 23, 30, 87.
 Kleef, graven van; 25, 30, 34, 35, 36, 83, 87, 88, 106, 117, 124, 126, 132, 133, 140, 141, 145, 146, 183, 187, 188, 189, 190, 195,
 Arnold; 133, 145.
 Diederik I; 35, 87, 125.
 Dierderik IV, 146.
 Diederik V, 133, 145, 146, 153, 164, 165, 166, 189.
 Diederik VI; 133, 189, 192.
 Diederik Primogenitus, zoon van Dierderik V; 133.
 Diederik VII; 133, 134.
 Diederik VIII; 133.
 Diederik van Kleef; proost van Xanten; 133.
 Diederik Loef van Kleef; zoon van Diederik V; 133, 134.
 Diederik Loef van Kleef, zoon van Diederik VI van Kleef; 134, 193, 194.
 Otto; 133.
 Hadewig; 133.
 Irmgard, gravin van Berg; 133.
 Margareta, gravin van Gelre; 133, 153, 188.
 Margareta van Kiburg; 133.
 Mechteld; 133.
 Kleef, stad; 76, 87, 215.
 Kloosterrade (Rolduc), abdij; 44, 82, 108.
 Knechtsteden, abdij; 107, 128, 189.
 Koblenz; 67, 68, 77.
 Koenraad II, duits koning; 31.
 Koenraad van Hohenstaufen, later Koenraad III, duits koning; 92, 93, 94.
 Koenraad, paltsgraaf; 99.
 Koenraad IV, duits koning; 156, 159, 160, 162, 182.

- Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen; 84, 138, 140, 151, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 180, 186, 187, 189, 190, 206.
- Koenraad van Molenark; 165, 166.
- Koenraad de Roode, hertog van Lotharingen; 9, 10.
- Koenraad, bisschop van Utrecht; 67.
- Kornelimünster; abdij, 6, 19, 29, 40.
- Kranenburg; 87.
- Krefeld; 85.
- Kriekenbeek, burcht; 37, 86.
Hendrik van; 32, 37, 38.
- Langres, Plateau van; 2, 3.
- Langwaden, klooster; 108.
- Lechenich; 106.
- Leuven;
graven van; 24, 43, 60, 80.
Albert van; elect van
Luik; 114.
Godfried van; 18, 93.
Hendrik van; 24.
Lambert van; 23, 24.
- Limburg, aan de Lenne; 151.
- Limburg (aan de Vesder);
Limburg aan de Vesder, burcht en stad; 23, 43, 197.
graafschap (hertogdom); 83, 184, 193, 197.
graven, hertogen van; 43, 80, 119, 132, 135, 140, 141, 142, 163, 183.
Berta van, gemalin van Dirk II van Valkenburg; 136.
Erminsinde van; 135.
Hendrik II, hertog van; 43, 44, 82, 106.
Hendrik III, hertog van; 135, 147.
Hendrik IV, hertog van; 84, 123, 124, 127, 132, 135, 144, 145, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 160.
Irmgarde van Berg, hertogin van; 123, 124, 132, 136, 148.
Irmgarde van; gravin van Gelre; 136, 192.
- Mathilde van; gravin van Gulik; 134.
- Sophia van Saarbrücken, hertogin van; 155.
- Ricuinus van; 43.
- Theodericus van; 43.
- Udo van; 43.
- Walram II, hertog van; 32, 86.
- Walram III, hertog van; 135, 144, 146, 148, 152.
- Walram IV, hertog van; 132, 136, 155, 163, 166, 171, 191, 192.
- Lyon; 163.
- Lippe; 2, 188.
- Liudgarde, abdis van Elten; 24.
- Liudgarde, dochter van koning Otto I; 10.
- Lobberich; (Ned. Limb.); 207.
- Lobith; 67, 124, 143, 144, 164, 210.
- Lodewijk van Beieren, Duits koning; 207.
- Lodewijk de Duitser, Oostfrankisch koning; 1, 2, 3.
- Lodewijk de Vrome; 1, 2, 201.
- Lodewijk, zoon van Lotharius I; 2.
- Lodewijk III, Oostfrankisch koning; 3.
- Lodewijk het Kind, Oostfrankisch koning; 5.
- Löwenburg; 82.
- Loon, graafschap; 14.
- Loon, graven van; 117.
Lodewijk II, 119.
- Lommersum; 197.
- Lontzen; 193.
- Lotharingen; 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 16.
- Lotharius I, zoon van Lodewijk de Vrome; 1, 2.
- Lotharius II, zoon van Lotharius I, 2, 3.
- Lotharius van Covern, domkanunnik te Keulen; 138.
- Lotharius van Saksen, Duits koning; 92, 93.
- Lottum (Ned. Limb.); 211.
- Lüdinghausen; 108.
- Luik, bisdom; 8, 114, 115, 155, 207.
- Luik, stad; 11, 12, 15, 16, 56, 57, 61, 67, 68, 93, 97, 114, 203.

Luikergouw; 43.
 Luipo, abt van Sint-Truiden; 31.
 Luxemburg;
 graven van; 132.
 Ermensinde van; hertogin van Limburg; 135.
 Frederik, graaf van; hertog van Nederlotharingen; 13, 43.
 Hendrik, graaf van; 162.
 Hendrik de Blonde, graaf van; 135.
 Jutta van, dochter van
 Frederik van Luxemburg; 43.
 Walraven, graaf van; 197.
 Lymers, 188.
 Maas; 3, 5, 6, 8, 14, 24, 31, 33, 38, 41, 66, 67, 70, 75, 83, 86, 87, 125, 188, 193, 203, 205, 208, 212.
 Maas-Bommel; 209.
 Maasbree (Ned.Limb.); 38.
 Maastricht, stad; 4, 5, 6, 7, 8, 12, 15, 66, 67, 70, 71, 73, 75, 94, 97, 116, 117, 119, 124, 132, 181, 192, 193, 200, 201, 203, 204, 205.
 Maastricht, St. Servaaskerk; 4, 5, 8, 13, 75, 97, 98, 110, 115, 116, 124, 135, 137, 202, 203.
 Maastricht, O.L. Vrouwekerk; 75, 203.
 Main, 2.
 Mainz, aartsbisschop van; 15, 183.
 Margareta, nicht van Frederik I, aartsbisschop van Keulen; 44.
 Maria Saarn; klooster; 129.
 Marienthal, klooster; 173.
 Mariënweerd, abdij; 125, 127.
 Mark, graafschap; 132, 141, 195.
 Mark, Adolf, graaf van; 127, 151, 153.
 Mark, Eberhard, graaf van; 132.
 Mark, Irmgard van; 132.
 Matfried, Zuid-Lotharings aanzienlijke; 4.
 Mathilde, gemalin van koning Hendrik I; 8.
 Maubeuge; 11.
 Mechteld van Molenark; 161, 163.
 Meerssen (Ned. Limb.); 6, 83.
 Meerssen, Verdrag van; 2, 3, 6.
 Megingoz, graaf in de Molengouw; 208.
 Mehr; 59.
 Metz, bisdom; 8.
 Meurs, graafschap; 39, 83, 85.
 Meurs, graven van; 26, 39, 85, 140, 141, 183, 208.
 Meurs, burcht; 23, 39, 85, 208.
 Meurs, stad; 39, 76, 85, 208.
 Michaëlsabdij (Siegburg); 40, 41, 52, 53, 84, 87, 108, 127.
 Middellandse Zee; 2, 3.
 Middenrijk; 2, 3, 5, 7.
 Mönchen-Gladbach; 108, 207, 208.
 Mönchen-Gladbach; St. Vitus abdij; 207, 208.
 Molbach;
 burcht; 23, 46.
 graafschap; 30, 46, 85, 144.
 Albertus, graaf van; 46, 134.
 Alveradis van; gravin van Gulik; 134.
 Alveradis van, gemalin van Otto van Wickrath; 147.
 Molenark, (Müllenark); burcht; 151, 153.
 Molenark; zie onder: Hendrik, Koenraad en Mechteld;
 Molengouw (Mühlgau); 19, 23, 37, 38, 209.
 Monschau; 23, 136.
 Monterberg (Monreberg); 87.
 Montzen; 148.
 Morimund; abdij; 84, 107.
 Mülingasse; 172.
 Münstereifel; 166.
 Münster, bisdom; 84.
 Namen, graafschap; 33, 103, 124.
 Namen; 15, 66, 67.
 Nassau; 190.
 Nederlotharingen; 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 80, 122.
 Nette, 37.
 Neuss, stad; 6, 54, 59, 67, 69, 75, 118, 132, 163, 166, 173, 185, 200, 201, 205, 206, 215.

Neuss, St. Quirinus; 20, 75, 205.
 Neuss, Regulierenklooster; 109.
 Neuwerck, klooster; 108.
 Nicolaas IV, paus, 194.
 Nicolaas van Verdun; 97, 110.
 Nideggen, burcht; 30, 85, 159, 169, 190.
 Niers; 23, 86, 141, 188, 210.
 Nieukerk; 86, 143.
 Nieuwstad (Ned. Limb.); 210.
 Nonnenwerth; klooster; 108.
 Noordzee; 2, 3.
 Noormannen; 6, 66, 207, 213.
 Noorwegen; 73.
 Norbert van Xanten; 107.
 Nörvenich;
 burcht; 23.
 geslacht van; 26, 44, 144.
 Adolf van; 44.
 Notker; bisschop van Luik; 207, 211.
 Nürburg;
 burcht; 99.
 graven van; 42.
 Ulrich van; 42.
 Nijmegen; stad; 4, 7, 12, 24, 67, 97, 140,
 141, 163, 164, 173, 181, 189, 190, 215.
 Nijvel, (Brabant), St. Gertrudis, abdij; 20.
 Oberbreisig; 147.
 Odenkirchen, burcht; 95.
 Oberempt; 38.
 Oda van Walbeck; 136.
 Odiliënberg; (Ned. Limb.); 83.
 Ooi, burcht (bij Nijmegen); 164.
 Oostfrankenland; 2, 3.
 Orsoy; 76, 213, 215.
 Orten; 123.
 Osnabrück, bisdom; 84.
 Orbert, bisschop van Luik; 36, 56, 57, 61.
 Otto I, duits koning; 6, 7, 8, 9, 10, 12.
 Otto II, duits koning; 13.
 Otto III, duits koning; 13, 41, 75.
 Otto IV, duits koning; 116, 117, 118, 119,
 120, 122, 124, 142, 143, 144, 146, 147,
 202, 203, 211.
 Otto, graaf van Zutphen; 31.
 Owe, ridder van; 138.
 Paderborn, bisdom; 84.
 Peter van Amiens; 58.
 Philips IV, de Schone, koning van Frank-
 rijk; 197.
 Philips van Heinsberg; aartsbisschop van
 Keulen; 37, 72, 95, 99, 102, 103, 104,
 105, 106, 108, 114, 123, 136, 180, 211.
 Philips van Zwaben, duits koning; 116,
 117, 118, 124, 142, 144, 146, 147, 203,
 206.
 Pilgrim, aartsbisschop van Keulen; 29,
 106.
 Pingstдорf; 73.
 Pont; 86.
 Poppo, geestelijke; 12.
 Prémontré; 107.
 Prüm, abdij; 6, 41.
 Quentovic; 66.
 Radbod, aartsbisschop van Trier; 4.
 Randerath;
 burcht; 155.
 Gozewijn van; 94.
 Ravenstein; 20.
 Recklinghausen; 153.
 Rees, sticht; 34.
 Rees, stad; 67, 188.
 Regino van Prüm, kroniekschrijver, 4.
 Reginwid, abdis van Düssers; 173.
 Reims; 114.
 Reinald van Dassel, aartsbisschop van
 Keulen; 41, 80, 95, 96, 97, 98, 99, 105,
 109, 180.
 Reinier I Langhals; 4, 5, 14, 23, 43.
 Reinier III, graaf van Henegouwen; 12,
 14, 23, 24.
 Remagen, 109, 183.
 Remagen, St. Apollinariskerk; 109.
 Remagen, proosdij; 109.
 Rheinbach; 166.
 Rheinberg; 188.
 Rheineck, burcht; 99.
 Rheydt; 207.
 Rhône; 2.

- Ribemont, Verdrag van; 3, 6.
Richard van Cornwall, roomskoning; 170, 171, 172, 190.
Richard Leeuwenhart, koning van Engeland; 115.
Richeza, koningin van Polen; 32.
Ringelberg, Sweder van; 173.
Roccamadour; 128.
Rode, heerlijkheid, Land van; 44, 81, 82.
Roer, 30, 212.
Roermond; 34, 76, 86, 119, 129, 137, 141, 142, 143, 160, 185, 208, 211, 212, 213.
Rolandseck, 108.
Roman de la Rose, 204.
Rome; 7, 105, 154, 156, 159.
Rolduc; zie Kloosterrade.
Rudolf van Zwaben, tegenkoning, 55.
Rufus; 172.
Ruhrgouw; 84.
Ruotbert, aartsbisschop van Trier; 8.
Rutgerus, broeder van Gerardus Flamens; 30, 34, 35.
Rijkswood; 87, 189, 215.
Rijn; 2, 5, 7, 8, 11, 14, 37, 55, 66, 67, 69, 71, 73, 82, 83, 87, 97, 103, 114, 118, 124, 141, 144, 183, 185, 189, 190, 193, 213, 215.
Saffenberg;
 burcht; 44, 133.
 heren van; 23, 25, 26, 44, 81, 82, 146, 151.
 Adelbertus van; 44.
 Mathilde van; 44, 82.
Sayn;
 burcht; 46.
 graven van; 26, 36, 44, 46, 81, 82, 83, 106, 117, 119, 142, 151, 166.
 Adelheid van; 151.
 Hendrik van; 153, 155, 160.
 Mechteld van; 139.
Saksen; 7, 8, 73, 183.
Saphir; Keulse familie; 71.
Saphirentoren; zie Keulen.
Saône; 2.
Savoye, Willem van; elect van Luik, 155, 156.
Schelde; 2, 14.
Schinveld (Ned. Limb.); 70.
Schleiden; 107.
Schmitthausen, Smithuizen; 67, 215.
Schwanenburg, zie Kleef;
Schwäbisch-Hall; 18.
Schwarzrheindorf, kerk; 95, 109.
Schweinheim, klooster; 173.
Sechtem; 81.
Sevenum, (Ned. Limb.); 38.
Sieg; 46, 82, 84.
Siegburg; 70, 73, 110, zie ook Michaëlsberg.
Siegfried van Westerburch; aartsbisschop van Keulen; 134, 181, 184, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 209.
Siegfried, aartsbisschop van Mainz, 155, 156, 158, 166.
Sigewin, aartsbisschop van Keulen, 29, 34, 42, 44, 56, 58.
Sikko, graaf; 40.
Simon, bisschop van Paderborn, 134, 187.
Sinzig; 97, 118.
Sittard (Ned. Limb.); 136.
Sonsbeck, klooster; 146.
Spanje; 68, 73.
Spiers; 185.
Sprimont; 197.
Stavelot-Malmédy; abdij; 6.
Steinfeld, abdij; 41, 107.
Sterkrade, abdij; 173.
Straatsburg; 79.
Straatsburger eeden; 2.
Straelen; 86, 87.
Stromberg; 108.
Süchteln; 38.
Susteren; (Ned. Limb.); 5, 83, 136.
Tegelen (Ned. Limb.); 207.
Teisterbant, graafschap; 33.
Terra Colonienensis; 62, 83, 94, 95, 98, 102, 105, 115, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 131, 139, 169, 180, 184, 187, 188, 197.

- Theodericus van Tomburg; 35.
 Thietmar van Merseburg; kroniekschrijver; 12.
 Thomas van Cantimpré; 175.
 Thüringen; 7.
 Tiel; 24, 69, 103, 146.
 Tilburg (Brab.); 123.
 Tomburg; burcht; 34, 35, 134, 166, 189, 190.
 Tongeren; 207.
 Toul, bisdom; 8.
 Trier, stad; 4, 68, 203.
 Trier, aartsbisdom; 15, 104, 183.
 Trier, St. Simeon; klooster; 68.
 St. Truiden; stad; 60.
 St. Truiden, abdij; 43, 44, 60, 71.
 Udo, bisschop van Toul; 29, 40.
 Udem, klooster; 146.
 Utrecht, bisdom; 8, 115, 141.
 Utrecht, stad; 69, 92, 97, 115.
 Valentia, burcht, 124, 127, 152.
 Valkenburg;
 burcht; 23, 197.
 heerlijkheid (Land) van; 36, 70, 82, 193.
 heren van; 25, 132, 136, 141;
 Dietbald van Voeren, heer van; 36.
 Dirk I, heer van; 37, 136.
 Dirk II, 136.
 Gerhard van Valkenburg, zoon van Gozewijn I; 136.
 Gozewijn I, heer van Valkenburg en Heinsberg, 31, 36, 37, 136.
 Gozewijn II, heer van Valkenburg en Heinsberg; 37, 99, 136.
 Gozewijn III, heer van Valkenburg, 136.
 Gozewijn IV, heer van Valkenburg; 135, 136.
 Guda van Valkenburg, echtgenote van Dietbald van Voeren; 36.
 Jutta, echtgenote van Gozewijn IV; 43.
 Kunigunde van Valkenburg, echtgenote van Walram III van Limburg; 135.
 Oda van Walbeck, echtgenote van Gozewijn I; 136.
 Walram heer van Valkenburg; 136, 191, 192, 197.
 Zie ook: Heinsberg.
 Veluwe; 33, 86, 141, 142.
 Venlo; 76, 86, 207, 208, 209, 211.
 Verdun; Verdrag van; 2, 3, 6.
 Vianden, burcht; 124.
 Vianden, graven van; 124, 187.
 Vianden, Hendrik van; graaf; 124.
 Vianden, Hendrik van; bisschop van Utrecht; 137.
 Victor IV, tegenpaus; 96.
 Visé; 57, 67.
 Vlaanderen; 15, 30, 67, 68, 69, 85, 160, 180, 184, 185, 195, 197.
 Voeren; zie Dietbald;
 Waldeck, graaf van; 170.
 Waldgrafschaft; 85.
 Wassenberg; burcht; 23, 30, 31, 33, 108, 118, 193, 197.
 Wassenberg, heerlijkheid; 44, 86, 197.
 Wassenberg, zie ook Gelre.
 Werden, aan de Ruhr, abdij; 39, 84, 208.
 Wesel, stad; 67, 70, 87, 134, 186, 188.
 Westfalen; 6, 7, 68, 69, 73, 79, 84, 100, 102, 117, 122, 151, 180, 182, 183.
 Westfrankenland; 2, 3.
 Westenburg; zie Siegfried;
 Wibert van Ravenna; tegenpaus, 55.
 Wichfried, aartsbisschop van Keulen; 28.
 Wichman, graaf in Hamaland; 23, 24.
 Wickrath;
 heerlijkheid; 26.
 Diederik van; domkanunnik te Keulen; 138.
 Otto van; domkanunnik te Keulen; 138.
 Otto van; 40, 138, 147, 161, 191.
 Wildberg; 99.
 Willem II; graaf van Holland, rooms koning; 153, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 184, 186, 190, 202, 206.

Woeringen (Worringen); 19, 184, 189,
194, 195, 197, 207.
Wolkenburg; 82, 92, 93.
Worm; 81, 203.
Worms; 3, 55, 61, 62, 79, 80, 90, 92, 97,
153, 185.
Wupper; 84.
Xanten;
stad; 6, 7, 59, 67, 75, 153, 185, 188, 213,
215.
St. Victor, kerk; 56, 74, 75, 133, 139,
188, 213.
Godfried, proost van St. Victor; 92.
Norbert van; 107.

Zaltbommel; 69.
Zevengebergte; 82, 84, 93.
Zons; 205.
Zülpich; 6, 24, 76, 85, 144, 167, 169, 197.
Zülpich, proosdij; 109.
Zülpichgouw; 19, 23, 40, 41, 42.
Zutphen, graafschap; 34, 86, 141.
Zutphen, stad; 142, 209.
Zwaben; 7, 8.
Zwarte Woud; 70.
Zwentibold, koning van Lotharingen; 3,
4, 5.
Zyflich; 87, 147.

- 1 Dr. M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr. J. M. Gijzen, *Nikolaus Heyendal* (2 delen)
- 4 Drs. J. F. R. Philips, Drs. J. C. G. M. Jansen, Drs. Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr. P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr. E. Roebroeck, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr. J. M. Gijzen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A. H. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr. Mr. H. H. E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*
- 12 Dr. C. van den Berg, H. B. J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der milieubygiëne*
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P. L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir. C. E. P. M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verbouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limburg*
- 26 Dr. J. P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J. A. K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de Geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn. ± 800 - 1288*